Különnyomat a

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLVII. évfolyamának (2003) 1–2. számából

EXTRAS

A ROMÁN AKADÉMIA KIADÓJA
EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLVII. évf. 2003 1–2. szám

TARTALOM

Tanulmányok

KARSAYNÉ DUDÁS MAGDOLNA, Offenzív polémia avagy szigorú számvetés. A (magyar) regény esztétikai kérdésköre Péterfy Jenő esszéiben 3
SÁNDOR KATALIN, Egy „kísérleti" antológia margójára. Kortárs-képversek '78-ból 45
MÁTHÉ DÉNES, A szürrealista képalkotás vizsgálatához 65
FAZAKAS EMESE, Az *alá* igekötő használata az ómagyar kortól napjainkig 77

Kisebb közlemények

KOZMA DEZSŐ, A műfordítás mint a nemzeti irodalom egyik lehetősége 97
BENŐ ATTILA, Román hatás a moldvai kétnyelvű beszélők megnyilatkozásaiban 105
ZSEMLYEI BORBÁLA, Szempontok a kicsinyítő képzők történeti vizsgálatához 117

Adattár

GAAL GYÖRGY, Kristóf György irodalmi levelezése (I.) 125
JANITSEK JENŐ, A Kolozs megyei Ajton és Komjátszeg helynevei 141

Szemle

A. MOLNÁR FERENC – M. NAGY ILONA (szerk.), Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből *(T. Szabó Csilla)* 159
HORVÁTH IVÁN – TÓTH TÜNDE (szerk.), Balasi Bálint összes verse *(Baricz Ágnes)* 162
AJTAY-HORVÁTH MAGDA, A szecesszió stílusjegyei a századforduló magyar és angol irodalmában *(Demény Piroska)* 164
PÉTER I. ZOLTÁN, Ady Erdélyben *(F. Diósszilágyi Ibolya)* 166

Hírek

PÉNTEK JÁNOS, Zsemlyei János (1936–2003) 169

A ROMÁN AKADÉMIA KIADÓJA – BUKAREST
EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE – BUCUREŞTI

STUDII ŞI CERCETĂRI DE LINGVISTICĂ ŞI ISTORIE LITERARĂ

Anul XLVII. 2003 Nr. 1–2

SUMAR

Studii

MAGDOLNA KARSAYNÉ DUDÁS, Polemică ofensivă sau evaluare. Eseuri despre romanul maghiar 3
KATALIN SÁNDOR, Pe marginea unei antologii experimentale 45
DÉNES MÁTHÉ, Analiza imaginii poetice suprarealiste 65
EMESE FAZAKAS, Folosirea prefixului verbal *alá* în secolele XV–XX 77

Articole

DEZSŐ KOZMA, Traducerea literară – O alternativă a literaturii naţionale 97
ATTILA BENŐ, Influenţa limbii române în vorbirea bilingvilor din Moldova 105
BORBÁLA ZSEMLYEI, Criteriile de analiză diacronică a sufixelor diminutivale 117

Materiale şi documente

GYÖRGY GAAL, Corespondenţa literară a lui György Kristóf (I.) 125
JENŐ JANITSEK, Toponime din Aiton şi Comşeşti (jud. Cluj) 141

Recenzii

FERENC A. MOLNÁR – ILONA M. NAGY (ed.), Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből (Studii despre istoria limbii bisericeşti) *(Csilla T. Szabó)* 159
IVÁN HORVÁTH – TÜNDE TÓTH (ed.), Balassi Bálint összes verse (Poeziile complete ale lui Bálint Balassi) *(Ágnes Baricz)* 162
MAGDA AJTAY-HORVÁTH, A szecesszió stílusjegyei a századforduló magyar és angol irodalmában (Caracteristicile stilului secesionist în literatura maghiară şi engleză la sfârşitul sec. al XIX-lea) *(Piroska Demény)* 164
ZOLTÁN PÉTER I., Ady Erdélyben (Ady în Transilvania) *(Ibolya F. Diósszilágyi)* 166

Cronică

JÁNOS PÉNTEK, Zsemlyei János (1936–2003) 169

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE – BUCUREŞTI
Str. 13 Septembrie nr. 13

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XLVII. évf. 2003. 1–2. szám

TANULMÁNYOK

OFFENZÍV POLÉMIA AVAGY SZIGORÚ SZÁMVETÉS.
A (magyar) regény esztétikai kérdésköre Péterfy Jenő esszéiben

Péterfy Jenő 1881-ben jelentette meg három esszé-tanulmányát Jókairól, Eötvösről, Kemény Zsigmondról. Munkái sok és heves vitára adtak alkalmat. A kortársak közül ítéletét sokan igazságtalannak tartották, különösen a Jókait bíráló magatartás nem volt kedvére a korszaknak. Barátja, műveinek majdani gondozója, Angyal Dávid, már ezekben az írásokban érett, kiforrott kritikusnak tartja a kor közízlésével ellentétes pozíciót itt még vállaló Péterfyt: „E három tanulmányban tehetsége már egészen ki van fejlődve. Péterfy az író lelkét és phantasiáját elemzi, s így törekszik megérteni műveit. Élő organismusnak tekinti a költői alkotást, a gyökeréig hat, s onnan fölfelé kíséri szeme a fejlődést a legszélsőbb elágazásig. Tehetsége legnagyobb ereje abban a módban nyilatkozik, ahogy a költői mű sajátságait visszavezeti a költő egyéniségében mélyen rejlő okokra."[1]

Ezekben a munkákban Péterfy kora vezérműfajáról, a regényről értekezve fejti ki esztétikai nézeteit, bár lényegüket tekintve azonosak ezek a drámabírálatokból ismert nézeteivel, mélyebb, árnyaltabb és személyesebb filozófiát rejtenek. Az esztétikai önelvűség gondolatát már színibírálataiban is állandóan szem előtt tartotta, ezért méltányolhatta az új polgári műfajok és drámatárgyak létrejöttét, a drámai szerkezetnek, az egész és rész viszonyának kérdését sokrétűen és mély pszichológiával elemezte, a színi jelenségek közül csak az esztétikai szempontból lényegesekhez kívánt hozzászólni. A kortárs regényirodalmat eredetiben vagy fordításban olvasó Péterfy kora vezetővé váló műfajáról, valamint arról a szemléletről, amely a kor társadalmát, a kisembert – aki Shakespeare-nél „népség, katonaság" lett volna – tekinti a művészet témájának, 1887-es *A tragédiáról* című tanulmányában erről újra ír később. Érzi, hogy a polgári világ egyre inkább teret hódító műfaja a regény, amely az ellentétes pólusok összekapcsolásával a feloldás és kiegyenlítődés műfajává lesz. Cselekvést lehetővé tevő világot mutat be a realista regény, amely éppen a cselekvés köré szervezve válik áttekinthetővé és nagy epikai szerkezetben összefoglalhatóvá. Annak a polgári világnak a vezető műfaja a regény, amely megkezdte a parlamenti demokrácia kiépítését, de a korlátozott választójog, bizonyos csoportok kizárása a politika gyakorlásából csak annak részleges végigvitelét jelentette. „A kor

[1] *Péterfy Jenő összegyűjtött munkái* I-III. Bev. Angyal Dávid. Budapest, 1901–1903. I.–XXVIII.

meghatározó politikai formációi a nemzeti eszmét ideológiai-politikai alapon kiépítő bürokratikus államszervezetek, melyek a romantika hazafiságfogalmát pontosan meghatározott ideológiai és politikai eszközzé változtatják."[2]

Tanulmányaiban a három korjellemző típussá tágított személyiség – Jókai, Eötvös, Kemény – szemléletével, magatartásával, értékével szembenézve, azokat kutatva önmagára és korára kérdez rá. „Az esztétikában – írja Németh G. Béla – megnyilatkozó igazság és valóság, s a hozzájuk segítő helyes és értékes írói-emberi magatartás és szemlélet számonkérése, illetőleg vitázó kifejtése mindhárom tanulmány."[3] A nyugati polgári irodalmak regényének korszerűségét kéri számon oszler Györgya, azt fejti ki, hogy azért nincs korszerű magyar regény, mert nincs a magyar regényben valódi valóságábrázolás, ez utóbbi a társadalmi alapjától el nem szakítható lélektani valóságot jelenti Péterfynél, amely a jellemben, az egyéniségben körvonalazódik s kap esztétikai megformáltságot. A nagystílű regényhős és a változatos cselekmény, amelyek nélkülözhetetlen elemei a XVIII. századi epikának, műfajalkotó tényezőként megőrződnek a realista regényben. Világtörténelmi törekvések a hősben egyénileg meghatározott szándékká alakulnak, így lesz reprezentatív figura a hős, a történet pedig a törekvések érvényét, lehetőségét vizsgálja. „A kettő – írja – együtt adja az emberi lét és cselekvés mozgásterét. Ennek, létének és lehetetlenségének, egykori tágasságának és tragikus szűkülésének művészi krónikája a realista nagyregény."[4]

Péterfy szerint értékes művet akkor ír az író, ha megteremtett alakjai sorsát, jellemüknek alakulását a kibontakozó jellem belső logikája szerint, annak törvényszerűségeit figyelembe véve mutatja be. Azt az irodalmi impresszionizmust, amely csak hangulatot, pillanatot és nem állapotot jelent, amely csak a psziché rezdülése, nem fogadta el, a személyiség határozott irányultságú önszemléletét kérte számon. Regényideálja a lélektani analitikus fejlődésregény. A szilárd cselekményt váznak tekintette, amely a lélek, a lelki folyamat elemző rajzának kerete. Számára minden olyan jellem-, helyzet- és folyamattípus hiteles, amelynek valóságos lélektani törvénye és dialektikája van. A XX. század formabontó regényei – amelyek valóságról alkotott véleményünk viszonylagosságára figyelmeztetnek – felől tekintve ezekre az elvárásokra látjuk az irodalmi konvenció érvényesülését, az olvasó elvárását az határozza meg, hogy abban a korban mit volt hajlandó hitelesnek elfogadni a közönség. A mese helyett, amelynek mozgatórugója a feszült várakozás és módszere az esetek kronológiai rendbe sorolása, a realista regény történetet kínál, amelynek „mesterkéltnek, kiagyaltnak kell lennie. A történet a művész szellemének közbeavatkozásából születik, ez teremt kozmoszt az eseményekből, amelyeket a természet meghagyott

[2] Bókay Antal, *Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban.* Budapest, 2001. 74.

[3] Németh G. Béla, *A kiegyezéskori pozitivista irodalomkritika művelődési és társadalmi előzményei.* In: Századutóról-századelőről. Budapest, 1985. 305.

[4] Poszler György, *A regény válaszútjai. Műfaji változatok a XIX. század második felében.* Budapest, 1980. 12.

káosznak."[5] Ezért kellett éppen a valószerűség jegyében lekerekített történetet kínálniuk, holott a valóságban alig akadnak befejezett történetek. A regény tere és ideje is valóságos, azaz olyan, amilyennek a korabeli olvasó megélhette.

A lélektani következetességgel is óvatosak lettünk, tudunk az ember és a valóság kiszámíthatatlanságáról, arról, hogy a lélekben lezajló folyamatoknak vajmi kevés közük lehet a rációhoz, s így ma már igencsak mesterkéltnek tűnhet a valamikor valószerűsége, lélektani következetessége miatt jónak tartott regény. Néhány évtizeddel a lélektani analitikus fejlődésregényt követendő példaként emlegető Péterfy kritikái után Joyce, Proust, Kafka művészete elveti a hagyományos regény korábbi elvárásait, az író megszűnik mindentudónak lenni, útkeresővé, kísérletezővé válik, megfigyelésből eredő gondolkodóvá. Az olvasói elvárás változik – és türelmetlen, s ha az író habitusának jellemzője az indulat, akkor így ír: „A 'pszichológiai regény' – írja Szabó Dezső –, a regény mint tisztán lélektani tanulmány, ez az irodalmi monstrum a Renan-Taine tudástól részeg korának az idétlenje. Annak a kornak, mely azt hitte, hogy a világnak az a célja, hogy öntudattá legyen ... Bourget – koncentráljuk megvetésünk egy szóba – megcsinálta a regény filológiáját. A művészet doktori értekezés lett. Úgy gyűjtjük a lelki tényeket, mint a bogarakat. Mikor van annyi, hogy egy négyszáz oldalas könyvre elég, regénnyé szortírozzuk őket. Micsoda homunculusokat látsz magad előtt vánszorogni, hogy rajtuk bűzlik Bourget lombikjának a szaga. Élet, művészet: sehol. Öltözet, fizionómia, tanulság, jóakarat, probléma, megoldás."[6] Egy kissé a szintén kiabálósnak ítélt Ruskint juttatja eszünkbe a Szabó Dezső állásfoglalás. Nem a legtehetségesebb képviselőjére hivatkozva a regényírói eljárásnak, elintézi a pszichológiai regényt, valahogy úgy, ahogyan Ruskin nem túl tehetséges reneszánsz alkotók műveire hivatkozva bizonyítja a reneszánsz középkorral szembeni másodrendűségét. Amit azonban el kell ismernünk – hatásosan és lendületesen türelmetlenkednek mindketten.

„A dolgokban csak átmenet van, a művek viszont tökéletesek, van kezdetük és végük – írja Popper Leó. – Milyen könnyű ezt megérteni. A műalkotás az embertől van. Az embernek abból a vágyából született, hogy emberit teremtsen maga körül, és ennek a vágynak a dolgokkal való nászából született. S az eredmény? A dolgokra rárakják azokat a béklyókat, amelyekben mi magunk is járunk: a kezdetet és a véget. Megmutatjuk nekik: itt a ti kezdetetek és itt a végetek, és meghúzzuk a vonásokat – saját hasonlatosságunkra. A műalkotás: emberkép szemben a világgal. A művészet révén elvesszük a természettől azt, amit a természet életünk révén elvett tőlünk: a végtelenséget."[7] A mai regény már nem véges és végtelen viszonyára keresi a választ, hanem olyan világképi változásról szólnak, amelyek Thomla Beáta szerint „a párhuzamos tudatokhoz hasonlóan párhuzamos világok meglétét tételezik, kísérletet tesznek annak a megszámlálhatatlanul sok lehetséges és fiktív világnak az

[5] Bentley, Eric, *A dráma élete*. Pécs, 1998. 16.
[6] Szabó Dezső, *A falu jegyzője*. In: Kenyeres Zoltán (szerk.) Esszépanoráma. I. 695.
[7] Popper Leó, *Esszék és kritikák*. Budapest,1983. 8–9.

igazolására, mely fel kell oldja a valós és a fiktív világok közötti hagyományos dichotómiát. Szükségszerű eltávolodás ez a mimetikus világalakítástól és a felépített világ konstruáltságának, szövegszerűségének, a világnak mint nyelvi univerzumnak a hangsúlyozása."[8] Így a modern regény a hagyományban kétségbevonhatatlannak gondolt epikai hitelt is viszonylagossá teszi. Ami az arisztotelészi eredetű mimézist, annak teljes elvetését illeti, azzal vigyáznunk kell, hiszen az arisztotelészi puszta reprodukció éppen az esztétikai kommunikáció lényegét sűríti, profánul szólva az embernek azt a vágyát elégíti ki a művészet, hogy kétszer éljen. Az olvasás – és másfajta esztétikai kommunikáció – lehetővé teszi, hogy valóságosan hozzáférhetetlen lehetőségeket éljünk meg.

Nem csupán Péterfy elégedetlen a magyar regényekkel, a korabeli irodalomkritika véleménye, hogy az a tehetséges regényíró, akinek műve minden szempontból kielégítené a kritikust, ez bizony várat magára. A kortárs kritika számonkéri a motiváció, a jellemrajzi és lélektani hitelesség, valószínűség igényét. Nem csak a francia realista regény, de a századvégi orosz regény – ezeket Péterfy német fordításban olvashatta – módszere jelenthetett mintát, hiszen – mint Szilasi László írja – „általunk már olvasott szövegek olvasnak. A hagyomány önmagát olvassa"[9]– abban az értelemben gondolkodva így, miszerint a szöveg nem valamiféle nyelven kívüli jelöltre, hanem szükségszerűen más szövegekre referál. A regényolvasás hagyománya „az összefüggően elbeszélt, történetszerűen előadott események hierarchizált szerkezetéhez, nyitány és zárlat oksági rendben kibontakozó epikus folyamathoz igazodva bontakozott ki. Az olvasó végrehajtotta tudati absztrakciók ezeknek a fix pontoknak a rögzítésével építik fel az értelmezett epikai világ modelljét. A művelet alapja a szubsztanciális tényezők azonosíthatósága, melynek során megállapítható, hogy ki mondja el a történetet, hol és mikor játszódik a cselekmény, kik és milyen jellemek a regény alakjai, s végül, milyen megítélésformát, milyen értékrendszert sugall az elbeszélői előadásmód, hogyan foglaljunk állást az előttünk lepergett eseményekkel kapcsolatban."[10] A történetszerű értelmezést is megengedő hagyományos (metonimikus) regény struktúráját és annak olvasásmódját feltáró elméleti írás tudatosíthatja, hogy a Péterfy-ismerte és -olvasta regény a személyes élet történetelvűségére épít, ezek a regények hősüket a hegeli regénylogika útján vezetik végig olymódon, hogy többé-kevésbé nyilvánvaló az idő- és térbeli egymásmellettiségen alapuló sorrend, a lineáris cselekményesség, a célelvű epikus folyamat határozza meg a regényszerkezetet. A XIX. századi epika olyan befogadási modelleket teremtett, amelyek „világszerű" szövegeket vártak el, s amelyekben egyértelműsíthetőek az identifikációs ajánlatok.

Gyulai Pál az 1872-es év regénytermését szemügyre vevő *Újabb magyar regények* című kritikájában, mely a Budapesti Szemle 1873-as évfolyamában jelent

[8] Thomka Beáta, *A műfajteremtő elvek változásai és a prózakritika.* Literatura.1990. 2. 176.
[9] Szilasi László, *A fordulat éve: tüske a köröm alatt (1914)* Jelenkor. 1995. 2. 164.
[10] Kulcsár Szabó Ernő, *Műalkotás – szöveg – hatás.* Budapest,1987. 61–2.

meg, elismerően ír ugyan a magyar regény befogadói elvárást is alakító múltjáról, arról, hogy Jósika regénye óta a történelmi regény történelemfelfogás és jellemrajz tekintetében egyaránt magasabbszintű lett, elismeri Kemény és Eötvös műveit, de tárgyilagosan jegyzi meg, hogy nem nevezhető egyik regény sem remekműnek, majd ezt követően Jókai műveit, közülük az *És mégis mozog a Föld*-et elemzi cseppet sem hízelgően. Csupán Jókai elbeszélő tehetségéről, a sikerült epizódokról és mellékalakokról ír elismerően.[11] Gyulai és Péterfy sem érzékelte, hogy a történelmi regényt egy organikus világállapot nosztalgiája hozta létre, benne – ha illuzórikusan is – az elveszített otthonosság teremtődik újra a múltban, s így valamiképp az eposz műfaji örökőseként tartható számon.

Jósika fellépése előtt Bajza József 1833-ban írta *A román költésről* című elméleti munkáját. Ezt egy majdani regényelméleti mű kiindulópontjaként is használhatónak gondolja, leginkább azzal a szándékkal íródott, hogy „egy valahára közöttünk is születendő regényköltő e töredékekben egy-két hasznos intést találjon. Majd jön egy későbbi theoretikus – reménylem s őszintén óhajtom –, ki általam ösztönt s buzdulatot kapva, e tökéletlen próbát alaposabb s mélyebb vizsgálatai által feledékbe süllyesztendi."[12] Bajza munkája, bár a didakszist nem veti el, elsődlegesnek tekinti a művészi megformáltságot: „A művészetnek célja egyedül a művészet legyen közvetlenül; mihelyt ennek megfelelt, teljesíté közvetve a másikat is, az erkölcsit."[13] Már ő kiemeli a jellemábrázolás fontosságát, ezt tekinti a regényírás „elkerülhetetlen requisitumá"-nak, s a tehetség próbája éppen a jellemalkotás, az emberi természet összetettségének ábrázolása, amelynek során nemcsak az individuum teremtődik, hanem a nembeliséget is kifejezi az író. Ne legyen a figura a szerző szócsöve, tettei, megnyilatkozásai következzenek jelleméből, amelynek egységnek kell lennie. Péterfy ismerte Bajza írásait, az elismerés olvasható ki elődje első pályaszakaszát elemző művében: *Bajza József.* Érdekes, hogy már rögtön a tanulmány első részében Bajza társtalanságát említi, s megjelenik itt a kifejezés, amellyel később Babits – mások mellett – Péterfyt megnevezi: „Könnyen találhatunk kitűnőbb költőt, mint Bajzát; eszmékben gazdagabb kritikust, mind a Döbrentei döngetőjét: hanem a Bajzáéhoz hasonló írói egyéniséget ma is úgy kellene keresnünk, mint ő kereste a magához illő társat; a Diogenész lámpájával. Bajza megérdemelné, hogy ne maradjon csak az irodalomtörténet halottja."[14] A választott téma miatt nem ír kritikákat Bajza kritikusi munkájáról, csupán annak jellegét határozza meg, mikor „az irodalom kérlelhetetlen harcosá"-nak nevezi. Nem véletlen talán, hogy a Bajza-portrében olyan levelet idéz, amelyikben Bajza arról ír, hogyan segít Szalay Lászlónak Goethét értelmezni, s ebben a Toldy Ferencnek írt levélben Bajza éppen a német

[11] *Újabb magyar regények.* In: Gyulai Pál Munkái. Franklin Társulat. é.n. Budapest. III. kötet. 122–47.

[12] *Bajza József munkái.* Budapest, 1904. 173.

[13] Uo. 187.

[14] *Péterfy Jenő válogatott művei.* Válogatta Sőtér István. Budapest, 1983. 474. Az idézetek utáni lapszámok erre a munkára hivatkoznak.

költő jellemteremtő tehetségéért lelkesedik. „Fölolvastattam Goethének néhány dalát vele [Szalay Lászlóval], mert leginkább dalai ellen voltak reflexiói, holott Goethe talán sehol sem nagyobb (ha a karakterfestést kiveszem), mint ezekben, s elmondottam neki, miért tartom én ezt s amazt Goethénél jónak s gyakran utolérhetetlennek (510)."

Az esztétikai autonómiáért áll ki Péterfy. Kora lélektani elemeivel áthatott világnézete, ízlése, fogékonysága, a német klasszikus és romantikus irodalom, valamint széleskörű és alapos filozófiai ismeretei tették kora kiváló értekezőjévé. A különbség közte és a kor jeles kritikusai között éppen abban jelentkezik, hogy Péterfy el tud tekinteni nem-esztétikai vonatkozásoktól, ezeket teljesen leválaszthatónak érzi a műről, kizárhatónak a kritikus látóköréből. A drámát és a regényt tartotta korát legpontosabban kifejező műfajnak. A három esszében elemzi, hogy a magyar regény, regényírás miért marad el a nyugati polgári irodalmakhoz képest, s az okot a valóságábrázolás hiányában látja. Péterfy elváráshorizontját a világirodalom máig kiemelkedőnek számító művei alakítják. Azt, hogy mit olvasott, Zimándi monográfiájából (176–7) is tudjuk. A realizmus, a lélektanilag hiteles ábrázolás mestereinek tartott szerzők közül Stendhal, Flaubert, Zola, Dickens, Thackeray, Emily Bronte, C. F. Meyer és Keller műveiről, azok ismeretéről szól a monográfia. Az angol, francia és német műveket eredetiben olvasta, az orosz irodalmat német fordításban. Gogol, Turgenyev, Goncsarov, Dosztojevszkij, Tolsztoj írásait ismerte. Kedvencei közé tartozott a *Zöld Henrik*, Keller regénye. Bizonyára nem véletlen ez, hiszen a *Zöld Henrik* előzményének, nagy megalapozásának a *Wilhelm Meister* valamint a *Faust* tekinthető, és Goethe iránti szeretete és csodálata gyakran visszatérő elem Péterfy műveiben. A német klasszicizmusban született fejlődésregény kiemelkedő alkotása, a *Wilhelm Meister*, majd a későbbi *Zöld Henrik* hőseinek lelki fejlődése olvas a későbbiekben Péterfy elváráshorizontjában, a romantikus ifjúkori tévelygés után a hasznos polgári tevékenységben értelmet és célt találó szereplők *hitelességét* kéri számon a magyar regényírókon. Az a bizonyosság azonban, amellyel a nembeli értékek birtokába jutó Wilhelm Meistert egy társadalmi létforma várja a nevelődési folyamat végpontján, megszűnni látszik, emiatt már Kellernek is egy átrendeződési folyamat után kell újragondolnia a nevelődési regény klasszikus változatának tarthatóságát vagy éppen tarthatatlanságát.

Péterfy *Zöld Henrik* iránti rokonszenve azzal függhet össze, hogy a felmerülő kételyekre a szerző számára is hiteles választ sikerül adnia, a Péterfy által is sokat faggatott egyén és történelem, nevelődés és történelem általános kölcsönviszonyában a konkrét történelmi feltételekről is szó van. A kérdések új formában jelentkeznek, magának a művelődési folyamatnak a célja értékelődik át, az életfolyamat állandó átváltozásként, metamorfózisként értelmeződik, a regényben az élet dolgainak olvasása, értelmezése lesz legfontosabbá. Zöld Henrik nem kerül közelebb kitűzött céljához, a klasszikus, goethei-schilleri nembeli általánosság mértéke érvényét veszti. Péterfy egyidőbeni azonosulása goethei klasszicizmussal és a kelleri

megközelítéssel, amely „szinte egy nagyszabású hermeneutikus folyamat"-ként[15] konstruálja hőse életét, ízlése modernségét bizonyítja. Keller regényében az egyes szám első személyű elbeszélésmód a legmegfelelőbb a narráció szuverenitásának megteremtésében, a személyes jelleg hangsúlyozódik általa, a regényben a dolgok személyes rendje válik szervezővé. Ezt az elbeszélésmódot Péterfy a mindentudó narrátorénál sikerültebbnek véli, Tolnai *Csak egy asszony!* című regényéről írt kritikájában fejti ki gondolatait a narratív technikáról. „A szerző és olvasó egy percre sem hagyják el az özvegyet, kinek története valóságos élmények sorozata. Ily tárgynál igen ajánlatos az úgynevezett én-regény alakja, hogy tudniillik a hős maga beszéli el történetét. Az elbeszélés ily alakban sokkal hatásosabb lesz, a tapasztalatok anyaga és közlése nyer igazságában, a szerző mindentudósága kevésbé bántja a valószínűséget. De főelőnye az én-regénynek (ily alkalmas tárgynál), hogy a hősnek lélektani rajzát sokkal fokozottabb mértékben teszi lehetővé."[16]

Az 1881. év a három kiemelkedő magyar regényíró – Jókai, Eötvös, Kemény – műveit tárgyaló tanulmányok éve. Mindhárom tanulmány a Budapesti Szemlében jelent meg, az Eötvösről írott 1881 januárban, ezt követi a Jókai-tanulmány áprilisban, majd novemberben a Keményről írt munka. Sőtér István ezt az évet éppen Péterfy esszéi miatt a modern magyar esszé születési évének tekinti (998).

I. Péterfy Jókai-tanulmánya – ez a legszigorúbb, vitára ingerlő, a kortársak indulatát kiváltó elmarasztaló ítélet – Péterfy kritikusi, esztétai elmagányosodásának első mozzanataként tekinthető. Két, egymástól teljesen különböző szellemi–lelki beállítottságú alkotó/értelmező áll szemben egymással, az ünnepelt, sikeres regényíró valahol messze a kritikus fölött helyezkedik el a kor tudatában. Az esszé jelzi is egy rövid, odavetettnek tűnő mondatban ezt a szinte áthidalhatatlan távolságot, s azt is, hogy kettejük világszemlélete, elvárásaik aligha találkozhatnak: „Bizonyos vagyok felőle – mint írja –, hogy a fönnebbiekben legjobban maga a költő fog bámulni, ha ugyan figyelemre méltatja soraimat" (612). A kortárs külföldi irodalmat nem olvasó, annak törekvéseivel számot nem vető Jókai, akitől mindennemű filozofikus gondolkodás, a megismerhetőség és a megérthetőség kételye idegen volt, és az alapos filozófiai műveltséggel, széleskörű olvasottsággal bíró Péterfy teljesen különböző ízlésvilágúak. Jókai jellegzetes írója a magyar glóbusznak, Péterfy nemzetivel szembeni elfogulatlanságának ad hangot Jókai hőseinek elemzésekor: „bennök – írja – egy végtelenre törő eszmény él, valami szellemi multiplicator működik, mely tehetségeiket óriási arányokig hatványozza. Ez absztrakt eszmény azonban Jókai regényeiben megsűrűsödik, összefonódik bizonyos nemzeti vonásokkal, és a 'homo omnipotens és omnivolens' mögött egy csapásra feltűnik a tipikus magyar ember. Ezzel két dolgot ér el Jókai. Először a

[15] Kiss Endre, *A fejlődés-regény Gottfried Keller-i változatának értelmezéséhez.* Helikon. 1984. 2–4. 295.

[16] Péterfy Jenő, *Magyar irodalmi bírálatai.* Magyar irodalmi ritkaságok. XLI. 87–8.

pszichológiai lehetetlenségeket elfödi a magyar életből vett tipikus vonások igazságával. S éppen ebből áll elő másodszor az, mit eufemisztice alakja realizmusának lehetne nevezni" (614). De éppen a magyar világ sajátosságainak megjelenítésében mester Jókai, Péterfy szövegének ezt a részét éppen emiatt érdemes – az ellensúlyozás kísérleteként – hosszabban idézni. „Azért bizonyos szempontból sikerültebbek különösebben különösen humorisztikus mellékalakjai, hol a kirívó vonások eleven kirajzolása a hiperbola, a jóízű ötlet egészen helyén van. S ezek föltüntetésében Jókai igazán virtuóz. Hogy tud életből ellesett tipikus vonásokat tréfás alakká tömöríteni, hogy tud néha puszta adomát dramatizálni! S a népies gondolkozásnak mily humoros értelmezője! A nép szokásainak, a debreceni cívisnek, deáknak, a magyar táblabírónak, kurtanemesnek, a nagy ivóknak, egyszóval a magyar zsánerek mily ötletes rajzolója! Oly ízletes szűzdohányt nem színak sehol, mint az ő vidéki fenegyerekeinél, s ha mi ifjabbak az 'extra Hungariam non est vita' zamatos értelmét hamarjában elfelejtenők, ezek biz' arra is megtanítanának" (623–4). Az utolsó mondat kissé ironikus felhangját nem tekintve – mely szinte kevesellni látszik a jól sikerült zsánerfigurák értékét a regényírói életmű terjedelmességéhez képest – az elismerés teljes értékű, éppen azt emeli ki Péterfy, amit Aranyra utalva a XX. század irodalomtudósa is értékel Jókaiban. Arany „épp a kisrajz ragyogó mesterét, egy szerves életforma benső hitelű ismerőjét, egy, az életképformát kitöltő regényvilág feledhetetlen atmoszféra-teremtőjét dicsérte benne."[17]

Péterfy türelmetlen, elmarasztaló kritikáját kiválthatta a Jókaiból teljesen hiányzó érzék a tragikum megragadására, megélésére, végigvitelére. Tulajdonképpen az, hogy nem tudott/akart szembenézni a küzdelemmel, amelyet a világ érthetetlenségének, értelmetlenségének gondolata kényszerített ki. Jókai művészetében „az érzéshitben, ebben a familiarizáló törekvésben a felvilágosodás korának archaikusan naiv racionalizmusa, az igehirdető franciás romantika szociális-történeti biztonságérzete s a maga kora természettudományos empirizmusának felhőtlen, egynemű magabiztossága kapcsolódott egybe. Mint ahogy e három korszak felfogása egyesült abban a világérzékelésben is, hogy az univerzumban minden elnyeri értelmét, egy föltartóztathatatlannak vélt s egyenes vonalúnak tekintett természeti-társadalmi evolúció folyamatában."[18]

A tanulmány fellapozása azonnal jelzi, mi az, amit a kritikus legfontosabbnak tart kora regényművészetét tekintve. A bevezető mondat(ok) a regényírás – szerinte legfontosabb – problémájának jelzése: „A regényíróra döntő körülmény, hogyan fogja föl az embert. E szempontból legélesebben meghatározhatni az író értékét, jellemét" (603). Stendhal, Balzac, Flaubert, Dickens, Thackeray neve mellett Chamfort-t, Moliere-t, Saint-Simon-t és Montaigne-t olyanként említi, akik „figyeltek a nagyok gyöngéire, az erény hibáira, az erényeskedés nevetségeire, a

[17] Németh G. Béla, *Küllő és kerék*. Budapest, 1981. 56.
[18] Uo. 41.

fontosság kicsinyeskedéseire" (623). Péterfy szerint nem az ő írásművészetükkel rokon a Jókaié, hanem Sue-éval, Verne-ével, az idősebb Dumas-éval. Verne lesz Jókai egyik ihletője, az ő természettudományos érdeklődésére ismer Péterfy Jókai regényeiben, „[...] Jókai újabban nagyon megszerette Verne természettudományát is, [...] pozitív korunk ízlésének megfelelőleg most természeti titkok süllyesztői nyílnak meg előttünk, képzelődésünk öröme nem többé a lovagvár, hanem az ichor lesz és a repülőgép. Jókai a pszichológia terén kezdettől csodatevő volt: most már a természetben is mágus, s így nincs mit bámulnunk rajta, ha képzelmével a jövő században csakugyan megteremti a milleniumot" (627). A *Hétköznapok* 'tudós' Rónayjához ironikusan viszonyuló Jókaihoz képest már nincs távolságtartás 'felfedező' hőseivel szemben, a pálya kései szakaszában álomkergető valójukkal is azonosulni tud az író.

A szereplők jellemmé alakulásához a figura folytonosságát a benyomások folyamatos rögzítése biztosítja, a szereplő értelmezését emlékezetünk teszi lehetővé, a fordulat, a jellemátalakulás észlelésére a várhatóság ad lehetőséget – Szegedy-Maszák Mihály értelmezésében – erre a három föltételre van szükség ahhoz, hogy az olvasó jellemnek fogadjon el egy szereplőt.[19] Péterfy a Jókai-szereplők testi, szellemi és erkölcsi nagyszerűségét ironizálja, ami pedig a Szegedy-Maszák-féle jellemátalakulást illeti, arra nem kerülhet sor, hiszen egyrészt a szereplők valamennyien tökéletesek, másrészt a velük szemben álló erők nem jelentenek jellempróbát, hiszen méltatlanul esendők a megmérettetésre. A hősök tetteinek belső megindokoltsága marad el, nem jön létre a folytonosság, amely eszmék hordozóiból jellemekké alakítaná a szereplőket. Jókai regényvilágának történései mögül hiányoznak egy kimunkált történetszemlélet elvei, eszmék és gyakorlat emiatt sem olvadtak eggyé. „Cselekményvezetése – írja Németh G. Béla – valószínűleg ezért is lett bonyolult eseménymenete ellenére, motivációjában belsőleg rétegzetlen és differenciálatlan, alakjai alighanem ezért maradtak, sokféleségük ellenére túlságosan egyneműek és pusztán típusszerűek, szerkezetei nyilván ennek következtében is maradtak, szövevényességük dacára, szervetlen kapcsolódásúak, önkényes kombinációjúak, külsődleges megoldásúak, világa ezért is maradt kevéssé reflektált világ."[20] Az európai romantika német–angol szakaszát jellemző gondolkodás- és érzéstörténet érintetlenül hagyja Jókait és a magyar romantikának azt a részét, amelynek reprezentatív alakját éppen Jókai jelenti.

Péterfy a regény kulcsproblémájának tekinti a jellemábrázolást, abban a módban, ahogyan az író kifejti az ember jelleméről való tudását. A kor lélektani ismeretei köszönnek vissza. Ebben a korban válik bizonyossá, hogy az ember lelki folyamatai testi, agyi mechanizmusok következményei. Az idegi információ átadása elvének felfedezése, az agy eltérő pszichés feladatokért felelő területeinek elkülönítése az írók számára is új megközelítést, nézőpontot, alkotásmódot eredményez. Ami a XIX. század második felének művészetét illeti, a kor tudása

[19] Szegedy-Maszák Mihály, *„Minta a szőnyegen": A műértelmezés esélyei.* Budapest, 1995. 63.
[20] Németh G. Béla, *Küllő és kerék.* Budapest, 1981. 47–8.

leginkább az irodalomban jelentkező naturalizmusban van jelen. Péterfy írja: „Az embert a maga állata, paripája hordja hátán s ez a paripa: természete, egyéni meghatározottsága. A többi, amit a társadalom, a tanulás, az élet, a tapasztalás az emberen csiszol, farag, az csak máz, külsőség, az az ünneplő ruha, az a tisztes hazugság, mely az állatot takarja. Aki tehát az embert ismerni akarja, ne a ruha szabását nézze, ne eltanult mozdulataira figyeljen, hanem vegye szeme ügyére annak titkos paripáját, ennek fajtája határozza meg azután az ember értékét. Szóval az ember nem egyéb, mint természeti ösztönök mechanizmusa, melyek gépezete uralkodik a legfelsőbb rétegekben is, hol a szellem, az erkölcs, műveltség világa kezdődik. Aki ösmeri az ösztönök rugóit, s növekvő hatalmukat érteni tanulja, csak az ösmeri valóban az embert" (603). Ez a tudás, valamint az irodalom önelvűségét hirdető esztétikai koncepciója elvetteti vele azokat az elsősorban erkölcsi szempontok szerint alakított műveket, amelyekben a szereplők viselkedése, tetteik, személyiségükből nem szervesen következnek, hanem az írói szándék szerint alakulnak. Péterfy elvárása mindenkor érvényes, hiszen az irodalmi szereplőt a XX. század elméletírója is így határozza meg: „a szereplő akkor önállósulhat jellemmé, a mű jelrendszerében akkor számít érvényes egységnek a jellem, ha a tettek belső megindokoltsága folytonosságot hoz létre, az eseményeket oksági kapcsolat irányítja, a történetmondó az okozatiság eszményéhez igazodik."[21]

A francia naturalizmust és az angol realizmust Péterfy egyaránt elfogadja, bár Zola tételes megfogalmazásait elutasítja, hiszen ezekben az emberi összetettség leegyszerűsítését látja. Mint írja: „Zola a fejlődés csúcsán áll, a 'homo-animal'-ból nála csak az állat marad meg" (604). Az ember természete, erényei és hibái a művész érdeklődését váltja ki, az író minden vonatkozásában azért akarja ismerni az embert, hogy „hívebben rajzolhassa", Péterfy szerint mindkét regényművészet erénye, hogy nem rugaszkodnak el a valóságtól: „mindkettő élesen lát, ha különbözőleg ítélnek is, mindkettő éles megfigyelés után ítél. Az emberről különböző eszményt alkot magának mindegyik, de a kritika azért mind a két eszményt igazolhatja, mert mind a kettő a valóság gyökerén fakad. A francia naturalizmus bizonyos szempontból éppoly igaz, mint az angol realizmus" (604). A francia naturalizmus távolságtartásával ellentétben az angol írók műveiben az ábrázolt világról alkotott értékítélet jelenlétéről ír. „Az angolnál ez az objektív érdeklődés nincsen meg. Erős egyénisége egész érdekessége vagy melegségével, erkölcsi érzete egész közvetlenségével lép az ember elé, nem anatómus, hideg boncoló vele szemben, hanem bíró, nemcsak találóan akarja rajzolni az embert, hanem lélekbe találón" (604). Mindebből a tudásból, a nyugati irodalmak emberábrázolási technikájából semmi sincs Jókai regényeiben. Péterfy iróniája nem kegyelmez a csupa kvalitásból hősöket teremtő írónak, akinek alakjai minden emberi léptéket meghaladnak, s a női szereplők rajzában is élesen világítja meg a hiteltelenül és következetlenül keveredő vonásokat.

[21] Szegedy-Maszák Mihály, *„A regény, amint írja önmagát." Elbeszélő művek vizsgálata.* Budapest, 1980. 26.

E kritikát megelőzően e korszakban született Jókai regények hősei vonatkozásában nem tudja elfogadni a „mindenhatóság" eluralkodását: „Korábbi regényei hősében a mindenhatóság szikrája csak néha-néha villan föl, s az illetők még szépen a kellő korlátok közt maradnak; újabban azonban titkos lényök mindinkább nyilvánvalóvá lesz, míg végre Tatrangiban a mindenhatóság mint érett gyümölcs esik le a jó és gonosz tudás fájáról" (610). Péterfy a szereplők átalakulásának lélektani hátterét, rajzát kéri számon az írótól, nem tartja elfogadhatónak, hogy a már említett mindenhatóság az erkölcsi élet terén is maradéktalanul érvényesül, hogy a szereplőnek elég akarnia, s helyzetén, életérzésén tetszése szerint változtathat. A félisteni méretű főhős nagysága csak egyik oka annak – Péterfy szerint – hogy elmarad a valódi konfliktus a regényekben. A másik ok a „rosszak" rajzában rejlik, akik ugyanúgy nélkülözik a hitelességet, mint az eszményített hősök. Az emberi természet összetettségét ismét csak nem tudja megjeleníteni a regényíró, holott ez lenne a legfontosabb feladata. „E ponton Jókai pszichológiájának egy új hiánya tűnik elénk; a költő koromfeketének festi a rosszat egyszerűen azért, mert nem lát be természetébe; az ördögöt rajzolja ember helyett, pedig a költőnek az ördögben is az emberi lélek törvényeit kell keresnie" (612). Legigazságtalanabbnak Péterfy Jókairól írt kritikáját tartja a kritikatörténet, azt a gesztust ismerjük fel ebben az írásban, amely idegenkedik a nagy pátosz, a fenség, a képzelet romantikus szárnyalásától, s amelyet Marino demitizálásnak, demisztifikálásnak[22] nevez. Jókai sikerétől, hírnevétől, dicsőségétől el tud tekinteni, egyben elutasítva a többség kanonizált Jókai-képét. Nem véletlenül váltott ki ellenséges hangulatot az esszé, a kollektív kritériumot az egyénivel, az érzelmit az értelmivel, a népszerűséget az értékkel összemérő elmarasztalás nem volt kedvére a Jókait tömjénező magasztalóknak.

Elvárásait illusztrálandó, Péterfy idézi Balzac, Dickens, Thackeray, Sterne és Flaubert írói eljárását. A nyelv és valóság megfeleltetésének egyértelműségét megszüntető Sterne részletező, a legapróbb elemeket megfigyelő írásmódja, és a tőle teljesen különböző Flaubert alakjait beszéltető, nem reflektáló, általános megjegyzéseket nem tevő alkotásmódja csak látszólag mond ellent egymásnak, a kétféle megközelítés ugyanannak a célnak rendelődik alá: pszichológiai részletezéssel jellemet teremtenek mindketten – mondja. Jókai regényeiből ez hiányzik, „az ő realizmusa a mesésig nagyító hiperbola paripáján nyargal, s midőn jellemezni akar, ötleteket kerget" (606). Sterne nevének említése azért érdekes, mert megoldásai a XX. század regénye felől nézve a posztmodernre emlékeztetnek, szabadon hagyott vagy teljesen fekete oldalai, *Tristram Shandy*je, amelynek főhőse a mű egyharmada táján születik meg, s amely teljesen felrúg minden korábbi regényírói szabályt, beleértve nyelvieket, központozásiakat egyaránt, s ebben a cselekménynélküli regényben legizgalmasabb éppen a szereplők rajza. Talán annak

[22] Adrian Marino, *Bevezetés az irodalomkritikába*. Bukarest, 1979. 171.

a Rabelais-hoz vissza- és Joyce-hoz előreutaló írónak a magatartása volt kedvére Péterfynek, „akinek témája az Én, *belülnézetből*, nem az Én története, mint a nagy Vallomásokban, hanem az én tiszta létezése, valósága, *az Én, amikor nem történik vele semmi*"[23] Annak a változásnak a kezdőpillanata Sterne vagy akár a romantikus Byron, amelyben a művészi közvetítő közeg, a nyelv a megbízhatatlanná váló valóság élménye, a megrendült valóságtudat miatt generáló elvvé válik, megjelenik a saját előadásra vonatkozó kommentár.

Sajnálatos Péterfynek egyoldalú Jókai-rajza. Maga is érzi, hogy mindarról, ami Jókai művészetében érték, semmit sem írt. „De hol marad, kérdezhetik, a kitűnő elbeszélő, a népies nyelv mestere, a jeles festő, kinek néhány rajza a legkiválóbb írókéval versenyezhet? S nem érdemel-e külön fejezetet Jókai humora? Egész külön dolgozatot. Hanem most az egyszer úgy voltam Jókaival, mint botanikus valami növénnyel, megfosztja a szép virágkelyhet minden ékességtől, hogy jobban megláthassa egy-egy rejtett szálát. Barbár munka, de nem érdektelen, legalább rám nézve nem" (631–2). Jellegzetesen esszéírói magatartás a Péterfyé – a témának csak azokat az aspektusait veszi figyelembe, amelyek érvelése során fontosak, szabadon kezeli azokat, képzettársításai, felsorolásai, képi és fogalmi elemei segítségével győzi meg olvasóját. Számára nyilvánvaló és fontos igazságot akar kimondani, ezért is folyamodik az ürügyműfajhoz, amely – bármi is a tárgya – mindig az íróját leginkább foglakoztató kérdéseket teszi fel. A Jókai regények elemzése mögött marad az a Péterfy megállapítás: a korszerű regény megírásával adós maradt a magyar irodalom. Azt azonban tudnia kellett volna, hogy Jókai regényei olvasóközönséget neveltek, s olyan széles réteget nyert meg a mesemondó Jókai olvasónak, amilyenre egyetlen más regényíró sem volt képes. Péterfy – írja Németh G. Béla – „Nem látta, hogy Jókai nemcsak kiszolgálta, de szolgálta is olvasóit, pontosabban nem is annyira őket, hanem azokat, akik még alig vagy egyáltalán nem olvasták: a népet. S éppen azzal szolgálta, amit ő, Péterfy oly kicsinylően emlegetett: 'a János vitéz realizmusával'. Másrészt nem látta, hogy a szülőok, amely Jókai hiperboláját létrehozta, nem 48, s nem 48 szülője, hanem 48 bukása. Péterfy 48-at s 49-et nem különböztette meg, s 49-et képtelen ábrándnak, a 'hiperbola' megnyilatkozásának tekintette. Ugyanaz a kizárólagosan csak evolúciós szemlélet zavarta meg látását, ez esetben is, amely Eötvös műveinek kellő méltánylásában is megakadályozta."[24]

A szellemi szabadság igénye a még élő, köztiszteletnek örvendő – s ami ennél is fontosabb – legolvasottabb magyar írónak nem kegyelmez. Ezzel a véleményével nem volt egyedül, 1873-ból való Gyulai *Újabb magyar regények* című írása, amelyben – bár elismeri, hogy a már kanonizálódott Jókairól nehéz kritikus szellemben írni – regényszereplőiről ezt írja: „Hősei kívül szemkápráztatóak, de belül meglehetősen üresek. Ritkán tudjuk, hányadán vagyunk

[23] Szerb Antal, *A világirodalom története* I-III. Budapest, 1941. II. 114.
[24] Németh G. Béla, *Péterfy Jenő*. Budapest, 1991. 60.

velök, s hogy mivé váljanak, nem annyira szenvedélyök természetétől függ, mint a költő szeszélyétől."[25] A Péterfy írását követő reakciók – Rákosi Jenőé vagy a *Borsszem Jankó* humoristájáé – jelzik, hogy a kritika elevenbe talált, a bírálatot elfogadhatatlannak tartották, holott Péterfy joggal vetette fel Jókai romantikus voluntarizmus teremtette hőseinek korszerűtlenségét a kor lélektani hitelesség-elvárása szempontjából, kiemelve a továbblépés szükségességét.

Bori Imre írja Jókai hőseiről: „Nemesi hősei akár típusok is lehetnek, s nem véletlen, hogy Jókai a tipizálás klasszikus eszközeivel dolgozhat őket teremtve. Polgárai ellenben heroikus magányosok, akik mintegy a maguk erejéből teremtenek külön világot maguknak, szinte elszigetelve és kivonva magukat és művüket a még erősen feudális 'világrend' törvényei alól. Ha viszont kilépnek polgári mivoltuk bűvköréből, és a hétköznapok világába elegyednek, eszményi nemesekké válnak: olyan erényeket mutatnak, melyek nemesi hőseit már nem ékesítik."[26] Százhúsz év elég hosszú idő arra, hogy Bori távlatból elemezze, értékelje a tudós Jókai szereplőit, lássa a kort, amelyben az írások megszülettek, és a világnak azokat az elemeit, változásait, amelyek az egyik vagy másik fajta szereplőt létrehozták. Az irodalomtudós megközelítésének távolságtartása lehet rokonszenvesebb Péterfy vehemenciájánál, a kortárs írónak és annak írásait kritika nélkül, sőt némi önelégültséggel, az önigazolás elégedettségével olvasó befogadónak egyszerre szóló Péterfy-féle türelmetlenségnél, és a dolgok értékét mérlegelő, elfogulatlan magatartás nem vált ki senkiből sem értetlenkedő indulatot, humorista-élcet, annál is inkább, hogy a ma kritikusának könnyebb objektív hangot megütni, hiszen tudja, hogy az értelmezés egyszerre értékelés is, állásfoglalást és értékítéletet tartalmaz.

Gyulai és Péterfy ítélete nemcsak kortársak, hanem kései utódok rosszallását is kiváltotta, Benedek Marcell meg kívánja védeni Jókait az „irodalombogarász" Gyulai és Péterfy bántása ellen, s a legkülönb magyar humoristának nevezi őt.[27] Nemeskürty István pedig tekintélyes írókat sorol fel, Mikszáthot, Bródy Sándort, Krúdy Gyulát, akiknek Jókai-szeretete bizonyíték a nagy mesélő értéke mellett. Nemeskürty írja Jókairól: „Sikere és hatása ellenére Jókai életműve a mai napig feloldhatatlan konfliktusok forrása olvasók és műbírálók között. Amiképpen Keményt nem olvassák, hiába erőltetjük: úgy Jókait 1981-ben, e sorok írásakor éppoly tömegek olvassák, mint hajdan, hiába beszélik le róla őket 'széptani tekintetben'. A feladat tehát nem annyira az, hogy Jókai könnyen kimutatható kétségtelen fogyatékosságait előszámláljuk, mint inkább az, hogy megfejtsük a rejtélyt: mi okozza azt az esztétikai örömet, amit olvasása ad?"[28] Mindennek

---

[25] *Gyulai Pál Munkái.* Franklin Társulat.Budapest, é.n. III. 125.

[26] Bori Imre, *Jókai és a századvég. A „vér" és „arany" témája Jókai műveiben.* In: Kerényi Ferenc és Nagy Miklós (szerk.): Az élő Jókai. Tanulmányok. Budapest, 1981. 91.

[27] Idézi Nemeskürty István. In: *Diák, írj magyar éneket.* A magyar irodalom története 1945-ig. Budapest, 1985. II. 535–6.

[28] Nemeskürty István, *Diák, írj magyar éneket.* A magyar irodalom története 1945-ig. Budapest, 1985. II. 534.

ellenére, a lélektani ábrázolás hiányát a Jókait bírálók egyetlen igazi érveként fogadja el,[29] márpedig Péterfy kritikája elsősorban erről szól. Nem vitatkozhatom azzal a megállapítással, hogy 1981-ben Jókait tömegek olvasták, annál kevésbé, mert hallottam olyan irodalomszociológiai kutatásokról, amelyek azt igazolják, hogy az írók népszerűségi listáján – ami a könyvtárakból kölcsönkért könyvek számából áll össze – Jókait csak Margaret Mitchell és Rejtő Jenő előzi meg. A problémát az jelenti, hogy Péterfy értékelésében ez az egyetlen szempont, holott bármennyire is fontos a lélektani követelmények valóra váltása, ez nem lehet a regény egyedüli mércéje.

Ilyen megközelítéssel lesz elfogadható az is, hogy különböző korok másmilyen elváráshorizontja alakít Jókairól különböző véleményt. S akkor még nem beszéltünk arról, hogy az egyéni ízlés, a tetszés kérdése – bevallottan vagy nem, mostanában inkább bevallottan – befolyásolja a kritikus véleményalkotását. Ami pedig szintén kimaradt Péterfy írásából – méltatlanul – az a vitathatatlan hatás, amellyel Jókai olvasót nevelt befogadási modellt teremtve „világszerű" szövegeivel: „A ('szakmai' és kritikusi körökben) általában sajnálattal emlegetett és Keménnyel vagy másokkal szemben teljesen leértékelt Jókai – olvasottsága révén – valószínűleg elég nagy hatással lehet (vagy már csak lehetett?) a regényolvasásnak nevezett befogadói stratégiákra, illetve ezek retorikai eszközeire."[30] Péterfy nem érzékelte, mert nem érzékelhette a kellő távlat hiányából, hogy Jókai és Kemény regényei a végét jelentik annak a folyamatnak, amelyik a történelmi regény sajátos, nemzeti változatait hozta létre, s ez a folyamat nem csak magyar sajátság, Imre László szerint az egyes irodalmakban „nem egy elképzelt, de valójában soha, sehol nem létezett műfaji ideáltípus regionális variációi jönnek létre, hanem a nyelvi, történelmi, kulturális stb. meghatározottságok által befolyásolt önálló műfaji változatok."[31] Mindez azonban nem jelenti azt, hogy Jókain a számonkérés tekintetében ne gondolkodhatnánk együtt Péterfyvel, hiszen bármennyire sajátosságukban értéknek tekintendők történelmi regényeink, a nemzetiben az egyetemes emberit kereső Péterfy mércéje – a világirodalom korabeli és korábbi teljesítményei – szerint Jókai nem azt nyújtja, amit Péterfy elvár, s ezeknek az elvárásoknak az igazságát éppen az európai irodalom láttatja meg. Az is napjaink távlatából látható jobban, hogy a századvég diszharmóniája, értékátrendeződése olyan értelmezési nehézséget vet fel, amelynek megoldására mások sem vállalkoztak, s nem csupán Jókainak róható fel, hogy a század utolsó negyedének értelmezésével adós marad. Egy részeire esett világban Jókai őrzi a teljesség igényét (illúzióját), a teljes emberi élet utáni vágyat, de hősei egyikének sincs lehetősége teljes értékű emberi életre.

Amennyiben igazságtalanságot emlegetünk a Jókai-bírálatot illetően, láthatjuk hogy nem kevésbé indulatos, türelmetlen vélemények ellenkező előjellel is

[29] Uo. 535.
[30] Kulcsár-Szabó Zoltán, *Az olvasás lehetőségei*. Budapest,1997. 213.
[31] Imre László, *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*. Debrecen, 1996. 139.

elhangzottak, s a szinte szélsőségesen egymásnak ellentmondó megnyilatkozásokat nem könnyű interpretálni, azt a nézetet látszanak igazolni, miszerint konnotációk, privát jelentések, belemagyarázás[32] nélküli interpretáció elképzelhetetlen, ezek az egymásnak ellentmondó vélemények is igazolják, hogy a szerző, a mű kiindulópontja az elemzésnek – nyitott kérdés marad, hogy a művet megértették-e és hogyan értették meg, s attól sem tekinthetünk el, hogy azt mindenekelőtt élvezni[33] kell. Szabó Dezső értékhierarchiája igencsak különbözik Péterfyétől, de különbözik maga a szemlélet is, hiszen a lélektani kritérium számonkérését értelmetlennek, a regény műfaji specifikumától idegennek – művészetellenesnek – ítéli. Szabó Dezső rehabilitálja Jókait, és Eötvös regényét, *A falu jegyzőjé*-t tartja a magyar irodalom legnagyobb eseményének. A kritikusok szemére veti, hogy a lélektani kritérium hangsúlyozásával Jókain taszítottak egyet, miközben Keményt magasztalták, s arra figyelmeztet, hogy a kritika nem képes úgy elismerni, hogy másokkal összevetve valamely művet vagy szerzőt, valakihez igazságtalan – elmarasztaló – ne legyen. A szerinte helyes értékrendet Péterfyt is elmarasztalva állítja fel. „Egész regénykritikánkon uralkodik a lélektani szempontnak ez az elfogultsága. Ez tett még egy olyan széles látású elmét is, mint Péterfy, igaztalanná Jókai iránt. Ki nem tiszteli Kemény nagy, komoly tehetségét? De regényei csak kísérletek, küzdelmes próbálgatások. És ez a szempont e különböző értékű töredékeket elvakult túlzással emelte a magyar regényírás mástól megközelíthetetlen csúcsára. És minden dicséret, amivel Keménynek áldoztak, egy könyöktaszítás volt Jókai művészete ellen. [...] Így vonatott el a kellő figyelem *A falu jegyzőjé*-től is, melynél nagyobb esemény nincs a magyar irodalomban."[34] Hogy Jókait elmarasztaló szándék vezette-e Péterfyt, amikor Keményről elismerően írt, nehéz lenne eldönteni, elképzelhető, bár nemigen lehetett erre szükség, hiszen Jókait elmarasztaló véleményét vállalta a róla írottakban, s igencsak nyíltan tette. Ami pedig az Eötvös-regény recepciójának alakulását illeti, abban aligha Péterfy marasztalható el, páratlan, zseniális műnek tartja *A falu jegyzőjé*-t, s éppen ezért fájlalja, hogy nem ez, hanem *A karthausi* a népszerűbb.

Szabó Dezső véleménye mellett álljon itt egy későbbi vitatkozóé is, aki a maga Péterfy-recepciójának a történetéről vall. Gyergyai Albert 1973-ban írt *A karthausi*-ról. Esszéjében remekműnek nevezi Eötvös regényét, s értelmezése ellenérzéssel fogadja Péterfy megsemmisítő ítéletét, értetlenkedik konnotációin. „Mikor Péterfy egyébként finom és gondolatkeltő, de nagyon is személyes természetű lapjait olvastam, először *A karthausi*-ról, ösztönösen ellenkeztem vele, haragudtam rá, Eötvös pártján voltam, s elfogultsággal vádoltam magamban a nagy

[32] Adorno, Theodor W., *Az esszé mint forma*. In: A művészet és a művészetek. Budapest, 1998. 30.

[33] Eliot, T.S., *Káosz a rendben*. Irodalmi esszék. Budapest, 1981. 505.

[34] Szabó Dezső, *A falu jegyzője*. In: Kenyeres Zoltán szerk.: Esszépanoráma. Budapest, 1978. I. 696.

Péterfyt – s most látom *A karthausi* újabb s behatóbb olvasása után, hogy nem is olyan jogtalan és légből kapott az *Éducation*-nal való párhuzam, bár nem úgy, ahogy Péterfy él vele."[35] A XX. század végének esszéírója úgy látja, Péterfy már-már csúfot űz Eötvös szereplőjéből, „Úgy látszik, hogy Péterfy önmagát bírálta és ostorozta, a maga érzelmességét és akaratlanságát talán, s ezért volt oly szigorú, sőt oktalanul kegyetlen ezzel a regénnyel szemben?"[36] Lehet-e indulat, ösztönösség, tiltakozás a műről megszólalásban? Ha az esszé modus scribendi és modus cogitandi egyszerre, akkor igen. Vita, ellenvélemény, korábbi vagy akár kortárs értelmezésekkel tudományosan is vitatkoznak irodalmárok, bár egyre kevésbé bélyegzik meg egymás interpretációit torzítással, félreolvasással, inkább egy lehetséges másik olvasatról írnak. Az értelmezések különbözőségei nem egymásnak ellentmondóak – contraria non contradictoria sed complementa sunt –, az ovasás során feltárt értelem nem lehet egy jelentett, szimbólumok láncaként nem lehet véges sem.

A Flaubert-regényt azonban nem *A karthausi* kapcsán említi Péterfy, az Eötvösről írt esszében nem találtam ennek nyomát. A francia regényt a Jókai-esszében annak példájaként idézi, hogy Flaubert a cselekmény rovására szinte a regényépítkezés kizárólagos megoldásává teszi a jellemábrázolást, a cím maga az esszé lábjegyzetében van jelen, Péterfy „majdnem olvashatatlan"-nak (623) ítéli a jegyzetben a regényt, az esszé szövegében bizonyos mértékben mindkét regényíróval szembeni fenntartást érezhetünk valamelyest ironikus megjegyzéséből: „Jeles jellemrajzolók, mint Flaubert, néha a másik végletbe esnek. Flaubert egyik regényének [E regény a majdnem olvashatatlan *Éducation sentimentale* – ez a jegyzet teljes szövege] éppen nincsen meséje, csupa pszichológiai részletrajz, hanem milyen munka ez! Éppen nem csodálom, hogy Jókai négy-öt hősének egész regényét írja meg addig, míg Flaubert egyik jellemének csak első árnyalásait rajzolja" (623). Ezt a megjegyzést előzi meg az esszében a *Bovaryné* művészetének fenntartás nélküli elismerése különös tekintettel Flaubert objektivitására, a megteremtett regényvilágon kívül maradó írói eljárásra, arra a tudatos műgondra, amely a francia írót jellemezte. Péterfy – úgy tetszik – nem kedvelte a romantikát, sem *A karthausi*, sem Jókai, de Petőfi *Az apostol*-ja sem találkozott ízlésvilága elvárásaival.

A kimúló romantika szatírájaként értelmezhető *Bovaryné* éppen romantikaellenes vonásaival is kiválthatta Péterfy rokonszenvét, bár a Jókai-esszében elsősorban a jellemábrázolást dicséri, „Flaubert a művészi pszichológ álláspontjáról nézi az embert, a részlet előtte csak úgy érdekes, ha jellemei bizonyos uralkodó sajátságaira vonatkoznak. *Madame Bovary*-ban például regénye elején rajzát adja azon fő elemeknek, melyekből hősnője jelleme alakul" (606). A hősnő jellemrajzát az írói tudatosság a legapróbb – a hitelesség, az életszerűség

[35] Gyergyai Albert, *A karthausi*. In: Gyergyai Albert, Védelem az esszé ügyében. Budapest, 1984. 275.

[36] Uo. 278.

látszatát teremtő – részletek egyénítik, „Flaubert *Madame Bovary*-ja az élettől csak annyiban különbözik, hogy míg itt a jellemet, a szenvedélyt ezer apró körülmény bénítja, akadályozza, útjából eltereli: Flaubert csak azt rajzolja, ami az indulat, a hajlam, a szenvedély, mindenekfölött pedig a 'bétise' erejét fokozza, s hasonló körülmények közt az életben is fokozná" (616). A *Bovaryné* művészetében a megteremtett női portré teljességét értékelhette Péterfy, az emberi sors legmélyebb és legköltőibb jelképeivel regényt alkotó művészi teljesítményt, mindentudó és mindenható romantikus hősök helyett a minden tehetség híján a lét megértésére képtelen becsületes átlagembert megjelenítő írót. Flaubert szereplői a maguk esetlenségében és erkölcsi feddhetetlenségében a jelentéktelen átlag-léttel kényszerítik szembenézni az olvasót, valamennyien groteszk módon szánalmas figurák, társadalmi érvényesülésük nem jelent értéket, szinte mindannyian autonóm személyiséggé válni képtelen emberek.

II. Péterfynek 1881-ből való Eötvös Józsefről írott tanulmánya is, melynek célját maga Péterfy határozza meg: Csengery életrajzot és Gyulai személyiséget előtérbe állító – általa értékesnek tartott – tanulmányától eltérően új szempontrendszer választása jelentheti írásának létjogosultságát, hiszen éppen Eötvös kiemelkedő írói személyiségéből következik az újragondolás szükségszerűsége. Nem megváltoztatni kívánja az Eötvösről kialakult képet, hanem új vonásokkal kívánja kiegészíteni a már korábban találóan megrajzolt Eötvös-portrét, így tanulmánya – jelzi Péterfy „a részletekben marad, s ezeket elemzi, majd az esztétika, majd a pszichológia segélyével. Csak későn bukkannak elő a részletek mögül az egyén vonásai. Találók akkor lesznek, ha beillenek azon kép körrajzába, melyet Eötvösről kiváló szellemek biztos kézzel már megrajzoltak" (519). Éppen a felvázolt szándék miatt nem foglalkozik a művek irodalomtörténeti helyének, értékének kijelölésével, s a korviszonyok, politikai törekvések csak annyiban érdeklik, amennyiben azok a regények művészi értékét befolyásolták, leginkább *A falu jegyzője* kapcsán kerít sort az efféle összefüggések feltárására.

Mivel Péterfy korának legolvasottabb Eötvös-regénye *A karthausi*, emiatt saját jelene olvasójaként kívánja értékelni a művet, „friss olvasmánynak vesszük kezünkbe" írja (314), szándékosan tekint el a regény irodalomtörténeti jelentőségének valamint a megjelenésekor kiváltott hatásnak a vizsgálatától, s a befogadói helyzet változékonyságának tudatában új olvasatot hoz létre, joggal, hiszen „minden műalkotás, még ha nyíltan vagy burkoltan a meghatározottság poétikája szerint hozták is létre, virtuálisan végtelen számú lehetséges olvasat felé nyitott, ezek mindegyike a személyes távlattól, kivitelezéstől függően ad életet a műnek."[37] Ismeretelméleti kérdéseket vet fel Péterfy a regényelemzést megelőzve, a világról alkotott felfogásnak az ember élete során bekövetkező változásával magyarázza a regényben megteremtett hangulatot és Gusztáv vonásait egyaránt. *A karthausi* Eötvösét Péterfy szerint fiatalsága meggátolja abban, hogy a világot ne csupán saját előfeltevésein átszűrve ismerje, az elvárások és a valóság-élmény

[37] Umberto Eco, *Nyitott mű*. Budapest, 1998. 103.

közötti szakadék következménye a világnak nekifeszülés eiménye. „Mint ifjak – rajzolja meg Péterfy a lelkesedő ifjúság mindenkori portréját –, midőn az iskola küszöbét átléptük, néhány esetlen kezdeményezés után, különösen ha az emberiség érdekei érintenek, s a géniusz megnyiladozását érezzük magunkban, megrogzött dogmatikusok módjára mindjárt ahhoz fogunk, amit Prométheusz sem tudott végbevinni: világ alkotásához a magunk képmására" (514). A Sturm und Drang korszakát éli a regény megírásakor Eötvös, s Péterfy matematikai hasonlata az író érzelemvilágának dominanciáját hangsúlyozza a megteremtett világhoz és a fiatal Eötvös filozófiai tájékozottságához képest. „*A karthausi* még a 'világbomlás' tragikumán alapszik, hőse inkább a fantázia betege, mint a tapasztalásé. A világban csalódó érzelmesség képviselője, ellentmondásokban gazdag, jellem nélküli alak. Kis értékű tört szám, melynél a számláló – az író érzelmei – hasonlíthatatlanul értékesebb, mint a nevező, az alak jelleme. S az író érzelmei? [...] az öreg társadalommal nagyon fiatal ember áll szemben, kiben a költő még fiatalabb, a filozófus pedig a legfiatalabb" (515).

Péterfy a regényt és a szereplőt az írói élmény és gondolatvilág kevésbé sikerült transzponálásaként értelmezi, az egyéni léten kívül megtalált élet-értelmet nem immanensen következő regénymegoldásként ironikusan fogadja. „Az író érzelgő hevében feledte, hogy őt magát is nem szentimentális hajlamai, hanem eredeti nemessége, filozófiai gondolkodása s fárasztó munka emelték azon álláspontra, melyet könyvében kijelöl. Ez álláspont az önösség megvetése. Ez álláspont evangéliuma: a szeretet. Ne magadnak, kicsinyes terveidnek élj, hanem családodnak, hazádnak, az emberiségnek! Csak az önös boldogtalan! S e könyvről mondották, hogy pesszimisztikus! Akár azt mondhatnánk, hogy a legszélsőbb optimizmus rejlik mögötte" (521). Elváráshorizontok különbsége lesz nyilvánvaló, ha Péterfy véleményét Erdélyi Jánoséval hasonlítjuk össze, aki éppen amiatt tartotta nagyra *A karthausi*-t, ami miatt Péterfy idegenkedett tőle. Erdélyi és Péterfy véleménye abban megegyezik, hogy a regény felülemelkedik a kételyen, de az Erdélyi-üdvözölte vallásos költészetet Péterfy számára elfogadhatatlan, a keresztény eszmeiség hirdetését a regény értékének tartó Erdélyivel szemben Péterfy szerint „Egy nemes optimista bánatos idegláza nyilatkozik a könyben, meleg kedély fájdalmas összehúzódása a hideg világ érintésére – de nem pesszimizmus" (521). A XX. század elején az irodalom fejlődéstörténetét elemző Horváth János is értékként fogadja el a magyar romantika elkötelezettségét, Eötvös regényeiben a nemzeti politikum céljainak alárendelődést a korabeli irodalmi folyamat részeként értékeli. Eötvös „Érzelmessége nem a magányos, hanem a társadalmi emberé volt, nemzeti érzése sem puszta egyéni líraiság, hanem szervező, beavatkozó akarat, vallásossága nem valami dogmák fölötti istenhit, hanem tételes katolicizmus volt – politika célzata sem általánosságban hazafias, nem mintegy absztrakt módon nemzeti, hanem pártpolitikai program ... költői műben."[38] S bár a programot legegyértelműbben az irányregényként emlegetett

[38] Horváth János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*. Budapest, 1980. 315.

A falu jegyzőjé-ben ismerhetjük fel, ezt a regényt nemcsak hogy elfogadja, de Eötvös legérettebb műveként értékeli Péterfy.

Péterfy nem kedveli a világfájdalmas–romantikus morális válságérzetet feldolgozó *A karthausi*-t, nem kedveli a szerinte csak érzelegni tudó Gusztávot, aki nem tud akarni, akinek „csak vágyai vannak, s nincsenek törekvései; élete nem fejlődik, de hamvad" (516). *A karthausi* elmarasztalásában a Jókai-bírálat elvárásai ismét jelen vannak, következetesen olyan regényhőst kér számon Eötvösön is, aki az emberi természetet a maga összetettségében tudja megjeleníteni, ne típusok legyenek a szereplők, hanem jól körvonalazott egyedi figurák. A jellemek rajzát illető kifogásai között azzal egyetérthetünk, hogy az alakok egymásba „gyűrűdznek" és érzelmesek. Emiatt nem érzi a főhős jelleméből eredőnek a regény fausti elemekre emlékeztető megoldását, nem Gusztáv jelleméből, hanem a politikai pályára készülő fiatal Eötvös meggyőződéséből, hitéből következik a megoldás – mondja Péterfy. Eötvös a kapitalizálódás nyugati jelenségeit mérlegelve kereste a magyar polgárosodás lehetséges útját, s különösen az író tanulmánya, *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása a társadalomra* felől olvasva érzi Péterfy, hogy a regény az írót foglalkoztató kérdéseket – egyén és társadalom kölcsönhatását – kísérelte körüljárni, s az első regény Péterfy által sikerületlennek ítélt kísérlete után a későbbi regények az író tehetségét bizonyítják majd: „S nem csodálatos kezdet-e *A karthausi* egy fiatal író részéről, ki államférfiúnak is készül? A legnagyobb idealizmussal az önösség halálát hirdeti, midőn azon pályára lép, hol a tömeg az egoizmusnak annyiszor aranyoltárt emel. S még csodálatosabb, hogy ez idealizmusa győzedelmeskedik a valóság ólmos botjai ellenében. Nagyon erősnek kell lennie, mindenesetre hamar kinőtt *A karthausi* lágy szentimentalizmusából. Még meg fogjuk ösmerni fegyvereit" (522).

Unalmasnak ítéli a regényt, a megformálás, a körmondatos, patetikus stílus és a túláradó érzelmesség, a „gondolat monotóniája" (508) egyaránt okozója az unalomnak. Péterfy vitázik azzal a szemlélettel, hogy *A karthausi* világfájdalma Byronnal rokonítja Eötvöst, s nem illik szerinte a főhős azoknak a szereplőknek a sorába sem – Manfred, Werther, René – akiknek a világgal szembenállását végigviszi alkotójuk, s akiknél ez az elkülönülés jellemükből fakad. A fausti megoldáshoz az író által eljuttatott Gusztáv a szerző meggyőződését fejezi ki. „Véghezvitte a legnagyobb munkát: legyőzte önösségét. Egy ponton van az ideje betelt Fausttal. Azon elveket hirdeti, melyeket Faust. Mondanunk sem kell, hogy az elvek csak félig-meddig az Alak fejleménye: inkább az író meggyőződése" (522). A szentimentális hagyománnyal érintkező, világfájdalmas–romantikus morális válságérzetet feldolgozó regény alakjait az Eötvöst akkoriban foglalkoztató gondok alakítják, a Péterfy-hiányolta egyénítést megoldhatta volna Eötvös, ha a polgárosodásig még el nem jutott ország fiatal nemzedékének személyes, megélt életélményeiből emel be néhányat regényébe.

Eötvöst az általános eszmék, érzelmek költőjének tartja Péterfy, szerinte a karakterisztikus iránti kíváncsiság is hiányzik belőle, nem tud szenvedélyt

ábrázolni. „Az egyént szereti kivetkőztetni bőréből; azonnal általánosabb vonatkozásaira, magasabb pszichológiai szempontokra vezeti vissza; nem annyira látni, mint érteni, átérezni akarja. Inkább arra gondol, mit jelent az egyén, mint arra, hogyan mutatkozik. Szóval, képzelme a plasztika híján van. Eötvös háromszorta többet magyaráz, mint rajzol. Innen van, hogy színei gyakran összefolynak, alakjai pedig határozottan színfoltok benyomását teszik. Értem itt különösen komoly alakjait, az ideálra törőket, az érzelmeseket, szenvedélyeseket" (525). A körmondatos stílust teljesen alkalmatlannak tartja Péterfy a szenvedély kifejezésére, Lőrinc pap Bakácsnak elmondott szónoklatával bizonyítja, hogy a gondosan, a retorika szabályai szerint felépített monológ nem lehet a lázadó és lázító szava. A hősök beszéde – Eötvös későbbi kritikusai Péterfyt igazolják megállapítva, hogy a regényíró hősei mind egyformán beszélnek – csak egyik oka annak, hogy a hősöket nem sikerül egyéníteni. Tetteik, cselekedeteik sem egyénítik őket, így megszületik Péterfy szigorú ítélete: „Eötvösnek éppen a parasztlázadást tárgyazó regénye, amelyben pedig nagyon sok színt, sok zsánerszerűt alkalmaz, mutatja, hogy képzelme jellemrajzoló erő nélkül szűkölködik. Majdnem mindenütt látni lehet azt a finom vonalat, hol a történet adata megszűnik, s a szabad alakítás kezdődik. A nagyobb rész rendesen a történeté, nem a képzelemé. Az utóbbi nem olvasztja be elemébe a történetet s alakjait, inkább csak magyarázza, rendezi" (528). A történelmi ismeretek, az ismert események nem szervesülnek teremtett, fiktív világgá, regényszereplői – sem a fő, sem a mellékalakok – nem alakulnak jellemekké, s ugyanígy a tömeg hatalmát, az abban lejátszódó változást sem tudja megjeleníteni Eötvös, gyakran túlírva a jeleneteket. A feszület-jelenet elmarasztalásának jogosságáról írja Németh G. Béla: „Péterfy, akinek volt némi ismerete az európai mélykultúrák történeti-művelődéstörténeti erejéről, alighanem joggal támadta Eötvöst metsző gúnnyal az 1514 ama történetlélektani cselekményfogásáért, amidőn középkori hitű kereszténveket a Keresztrefeszített corpusával való politikai-taktikai üzelmekbe kever."[39]

Legkevésbé sikerültnek Eötvös *A nővérek*-jét ítéli Péterfy, amelynek „irányzata társadalmi színezésű s erősen demokratikus"[1] (532), s amelyikben „Eötvös nem a jellemből fejti ki a problémát, hanem a probléma szerint rajzolja az embert, előbb csinálja meg annak sorsát, aztán keresi jellemét; képzelme nem önerejéből alkot, hanem csak azt magyarázza, mihez a tervet az író reflexiója már megadta" (530). Goethe *Wahlverwandschaften* című regényével veti össze a művet, mindkettőben a rokon- vagy ellenszenv kialakulásának folyamata az egyik kérdés, s Péterfy szerint kettejük közül Eötvösnek nem sikerül az, ami Goethét teszi mesterré: a lélek változásait azoknak a részleteknek a megrajzolásával jeleníti meg, amelyek „az olvasóban e tények alapján a pszichológiai kényszerűség illúzióját kelti föl. Ez illúzió fölkeltésétől függ a rajz igazsága s a költői hatás.

[39] Németh G. Béla, *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitivizmus korában*. Budapest, 1981. 45.

S mennyire érett Goethe ennek titkához; Eötvös képzelme azonban fut a fejlődés föltüntetése elől; nincs hozzá érzéki ereje, nyugalma. S ez annál nagyobb hiba, minél belsőbb, intimebb, gyöngédebb a pszichológiai probléma. Ezért sehol sem érezzük annyira a képzelmünket megkapó részletek hiányát, mint *A nővérek*-ben" (533). Kemény művészetével hasonlítja össze az Eötvösét, úgy érzi, kettejük közül Kemény alakjai élnek önálló életet, a lélek rezdülései Eötvösnél szinte előre érezhetőek, műveiben az általános emberi van jelen, Kemény regényeiben pedig ott az alkalomszerűség zamata, mintha magát az írót is meglepnék a különös helyzetek kínálta megoldások. Eötvös népi alakjai közül csupán Dózsát tartja sikerültnek Péterfy, őt azonban Eötvös legjobban megteremtett szereplőjének, irodalmunk legsikerültebb alakításai közé sorolandónak gondolja.

Az irodalom, annak funkciói, az író feladatai – olyan kérdések, amelyekről gyakran írtak a kor írói, kritikusai. Kemény, Eötvös és az őket megelőző írók szemléletével, amely az irodalomnak önmagán túlmutató célt tételez, Péterfy az önelvűség gondolatát állítja szembe. A műnek elsősorban esztétikai értéknek kell lennie, ha van vagy lehet az irodalomnak önmagán túlmutató funkciója, azt az esztétikum megteremtése előzi meg. Éppen Eötvössel vitatkozva írja, miután hosszan idézi *A falu jegyzőjé*-ből az író regényről vallott nézeteit: „A szép mű s a 'szép' emberi tett nem zárja ki egymást. Nagy költők mindig tükröt tartanak koruk elé, s e tükör azért oly fényes, oly tiszta, mert az illetők esztétikai ereje nagy. *Wilhelm Meister* még soká megmarad a 'Schöne Menschlichkeit' evangéliumának, s leghatásosabb részében az első betűtől az utolsóig a legtisztább formaérzék kifolyása: olvasni páratlan gyönyörűség. És a legnagyobb költő, Shakespeare – minden kommentár dacára – nem akart lenni se erkölcsök hirdetője, se eszmék agitátora, hanem elsősorban költőkirály a képzelem birodalmában" (536). Mintha Péterfy egy mindmáig tartó vitában foglalna állást, melyet a maga ellentmondásosságában a XX. század végén – Péterfy szóhasználata visszaköszön a megfogalmazásban – Esterházy Péter mondata foglal össze: „Az volt tehát a helyzet, hogy hős sem akart ő lenni, áruló sem akart ő lenni, prózaíró akart ő lenni."[40]

Eötvösnek a regényről vallott nézeteiben Péterfy magyarázatot lát az író megoldásaira, ezért tekinti az általa zseniálisnak ítélt *A falu jegyzőjé*-t irányregénynek, amelyben Eötvös a nemzet közvéleményére kívánt hatni, s amely szerinte az egész nemzet közreműködésével kiépítendő polgári jogrend eszméit propagálja. Eötvös politikai meggyőződése, tevékenysége, pontosabban ez utóbbi kudarca íratja meg Péterfy szerint a regényt. A szerinte a magyar röpirat-irodalom leghiggadtabb, mesteri logikával felépített, következetes, témáját minden oldalról körüljáró *Reform A falu jegyzője* elméleti előkészítője, s ebben már érezni a majdani regény szatirikus hangját, a rejtett iróniát, amelyből a maró szatíra lesz. A megyerendszer inventáriumának tekintett *Reform* képes kiadása Péterfy szerint *A falu jegyzője*. A magyar valóság minden elemét megrajzoló Eötvöst dicséri,

[40] Esterházy Péter, *Termelési-regény*. Budapest, 1979. 275.

Swiftre emlékezteti a „gyilkos kegyetlenség" (544), amellyel Eötvös leleplez. A *Reform*-ot a magyar röpirat-irodalom legsikerültebb darabjává teszi az a komplexitás, amely nemcsak a szerző értékrendjét, politikai nézeteit, meggyőződését fogja egybe, de amelyből – Péterfy szerint – az értő befogadó a magyar intézményrendszer rajza mellett annak hangulatát, az azt védelmezők szellemiségét, a magyar művelődési történet részét is megértheti. Lényeges itt az európai távlat, amelyből Péterfy szerint Eötvös a megyerendszert, az alkotmányosságot a magyarság sorsának távlatában mérlegeli. „Lépésről lépésre jobban kirajzolódik előttünk a nemzet, mely ott áll Európa népei közt, mint az 'inertiának Herculese', látjuk, mint vetik neki vállaikat az alkotmány védői – támaszul, s mint dönti porba Eötvös könnyed érintéssel az agyaglábú óriást" (540). Az elemzés szerint a jobb ügyre érdemes buzgóság, az erő, a potenciális teljesítmény megannyi távlat nélkül semmibe vesző értéke a magyar társadalomnak, a felelősen gondolkodó politikus-író – aki nem maradna meg a bírálatnál – felvázolandó jövőképébe azonban beleszól az aggodalmai és féltései jogosságát bizonyos mértékben igazoló forradalom.

Lelkesedése, amelyet Péterfy *A falu jegyzője* iránt érez, nem vakítja el, kifogásainak is hangot ad, „[...] szívesen megengedem, hogy a regénynek hiányai vannak. Szerkezete kifogásolható, fejlesztése mesterkélt. Némely helyen elavult, érzelmes részei is inkább unalmat, mint megilletődést keltenek. Az öreg Tengelyi Ézsaiás (!) idillje zamatját vesztette, különösen olyanok előtt, kik angol regények ilyféle zsánerképeit ismerik. Azt is elhiszem, hogy a cím szerinti regényhős dróton mozog, az író nemes érzelmeinek, demokratikus irányának fogasa" (545). Mindennek ellenére, késznek mutatkozik engedményt tenni, a máskor oly szigorú kritikus a regény, az író történelmi fontossága, a nemzet társadalmi és politikai történelmében vállalt szerepe és eredményei, válságos helyzetben tett szolgálatai előtt fejet hajtani, elismeréssel adózni a regénynek fenntartásai ellenére: „*A falu jegyzője*-t egyéni ízlésünknél magasabb szempontból kell tekintenünk" (546). Ritka gesztus, nem jellemző Péterfyre. Elmarasztalja teljesen *A karthausi*-t, mert nem számol azzal a korproblémával, amelyre Eötvös megoldást keres a regényben, hiszen a szerző a magyar polgárosodás lehetőségein töpreng. Az, hogy nem jelenít meg Gusztáv alakja hitelesnek érezhető magatartásformát, azzal függhet össze, hogy Eötvös nem lát a napi politikára is távlatokból tekintve a magyarság számára elfogadható, követendő megoldást. Mindennek ellenére, *A falu jegyzője* most sem a felvázolt politikai, hanem a megtalált írói megoldás következtében lesz Péterfy kedves regénye.

Eötvös regényvilága az író magyarsághoz viszonyulását a maga bonyolultságában veti fel, a népét, hazáját kritikusan szerető író érzésvilágával találkozás egyfajta igazolása lehetett a Péterfy-féle – ellentmondásoktól szintén nem mentes – magyarság-élménynek. Annak a tudásnak a perspektívájából válik igazán számottevővé az író-politikus Eötvös tevékenysége, amely azzal számol, hogy az intézményrendszerben bekövetkező változásnál/változtatásnál sokkal nehezebb a tudatban, az emberi gondolkodásban a változtatást elindítani, s ha van

A falu jegyzője-nek ilyen értelembeni eredményét, a világra és benne a nemzetre reflektálás elindítóját méltatja az esszé. „Eötvös és társai fosztották meg az avitikus rendszert elméleti támaszaitól, s újra Eötvös az, ki most a nemzet érzelmét kelti fel ellene, s a 'megyés' társadalmat a nemzet képzelmében is tönkreteszi. Milyen föladatot oldott meg Eötvös! Ritka egyén az, kiben mély elméleti belátással a költő heve párosul, még ritkább, ki hazájának a válság pillanatában gazdag tehetségei mindegyikével egyaránt kiváló szolgálatot tehet" (546). Az irodalom önelvűsége mellett kiálló kritikustól ellentmondásnak tűnik az írói feladatot másban, mint írásban kijelölni, nem engedményt tesz itt Péterfy, hanem arról szól, hogy az elsődlegesen esztétikai értéket teremtő műalkotás egyéb funkciókkal is telítődött az író szándéka és a lehetséges olvasói elvárás szerint is.

A kétféle Péterfy-megközelítés esetében arról lehet szó, hogy kijelentése ellenére, miszerint egyéni ízlésénél magasabb szempontok szerint kell értékelnie *A falu jegyzőjé*-t, éppen az egyéni ízlés, Péterfy megbízható ítélete azt a változást érzékeli, amelyet a regényíró Eötvös *A karthausi* romantikájától *A falu jegyzője* realizmusáig megtett, s ebben egyáltalán nem irányzatok értékkülönbségéről – mint elfogadhatatlanról – van szó, hanem egy olyan regényvilág megteremtését értékelhette Péterfy, amelynek a hátterét egy kimunkált történetszemlélet elvei jelentik. Nem annyira a felvetett társadalmi problematika tudatosítása befolyásolja Péterfy ítéletét, hanem inkább az, hogy a két regényben, melyek – Eötvös regényről vallott felfogása következtében – társadalmi, politikai kérdéseket vetnek fel, milyen irodalmi megoldást talál Eötvös, nem a felvetett probléma a kérdés, hanem a megírás mikéntje, a megtalált hang – a megyerendszert elmarasztaló regényben a szatirikus megszólalásmód telitalálat Péterfy szerint, *A falu jegyzője* így lesz értékelésében Eötvös írói tehetségét leginkább megmutató alkotás. „Az eszmék embere szinte söprűvel megy neki a magyar társadalom kinövéseinek, annyira harci kedvében van, hogy még széles ecsetével is ahány vonást fest, annyi ütleget osztogat. Olyan, mint valami szatirikus Szent György lovag, ki a megyei szörny ellen az ihlet hevével, az irónia metsző fegyverével küzd. A dolgot csak érdekesebbé teszi, hogy lovagunk máskor tulajdonképpen a szatírát inkább kerüli, mint keresi. Szereti fűszernek, de nem telnek" (537). Emögött természetesen ott húzódik meg az a változás, amely *A karthausi* óta az írót körülvevő világban és az író személyiségében egyaránt bekövetkezett, az életcélt kereső, művelt, külföldi tapasztalatokkal teli fiatal író az összefüggéseket felismerő, határozott politikai koncepciójú és a felmerülő kérdéseket tekintve a lehetséges megoldásra figyelmeztető íróvá lesz.

A regényíró Eötvös számára nem a leírt szó jelenti a valódi tettet, a regényíró feladata szerinte megmutatni a hibát, a visszásságokat, a bűnt, a gonoszságot, s az ilyenfajta küldetéstudat az író számára olyan terhet jelenthet, amely éppen a költői, alkotói megoldások számára korlátozás. A regényben ábrázolt világ és a szerző távolsága, az, hogy az író a témája iránti elkötelezettség ellenére nem azonosul a bemutatottakkal, nincs az ábrázolt világon belül – olyankor sem, amikor számára

rokonszenves alakokat rajzol – teremti meg a pontos, elmélyített ábrázolást, *A karthausi* egymásba tűnő alakjaihoz képest életszerű, sikerült regényszereplőket is, felülemelkedve a saját írói magatartáseszményéből következő lehetőségszűkítésen, s Péterfy ezt érzékeli, emiatt lelkesedik *A falu jegyzőjé*-ért. Ugyanakkor minden sajátos magyar viszonyokra vonatkoztathatóságán túl, az emberi létezés, az emberi világ ellentmondásai vannak jelen a regényben, a tehetetlenség és kiszolgáltatottság, a felháborító igazságtalanságok ellenében az igazság elvét a mindenkori emberi kapcsolatrendszerben érvényesíteni akaró írói elkötelezettség egyetemes szintű kérdésfelvetésűvé teszi a regényt, s a sajátosban az egyetemest kereső Péterfy azonosulása ebből is adódik.

Zseniálisnak nevezi Péterfy Eötvös könyvét, páratlannak, Eötvös legnagyobb írói dicsőségének, „az ihlet hevével, az irónia metsző fegyverével" (537) megírt műnek. Ebben az esszében Péterfy közéleti tájékozottságára is következtethetünk, a megyerendszert bíráló íróval azért is tud teljesen egyetérteni, mert a megyerendszer adminisztratív autonómiáját külön tudja választani a politikaitól, ugyanakkor a kívülről szemlélő elfogulatlan és elkötelezetlen józanságával látja a hibákat. Ironikus megjegyzései arról, hogy „a magyart Isten is megyés táblabírónak teremtette" (538), vagy „az elvadult nemesi proletariátus, mely a tett mezején ólmos botokat forgatott súlyos argumentum gyanánt" (538) az eötvösi szatírával azonosuló, a maga ironikus stílusával rokonságot érző Péterfy hangja, amely néhány évvel későbbi *A nemzeti genius*-ban részletesen kifejti a most csak felvillantott kritikát. Eötvös politikusi-írói helyzetét, magatartását elemezve megint úgy érezhetjük, hogy a saját helyzetére is reflektál: „A megyeházak termei hangzottak a zajtól. Keleti vérünk soha nemesebb hevületre nem pezsdült, s a nemzet géniusza gőzerővel működött. Ötvenkét melegágyon vadon növeszté megyegyűlésről megyegyűlésre az államférfiakat s a szónokokat. S most képzeljük el Dávidunkat a megyei Góliátok közt! Ha soká küzdünk mély meggyőződéssel, tiszta értelemmel homályos ösztönök, homályos agy ellen, a logika fegyverével sallangok, önzetlen odaadással üres lelkesedés és az önérdek sugalmai ellen, kedélyünkben oly biztosan kifejlődik az irónia hangulata, mint a jó földben a mag. Az illető egyénisége, tehetsége választja meg, hogy e hangulat nyugodt irónia marad-e, vagy pedig szúró szatírába, megváltó humorba csap-e át?" (538–9).

A tanulmány utolsó része Eötvös *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* című értekezését elemzi. Péterfy az Eötvöst doktrinérnek nevezőkkel vitatkozik, szerinte a doktrinér a valósággal nem számoló gondolkodó, ebben az értelemben Eötvös nem tekinthető doktrinérnek, különösen akkor, ha a megnevezés értékítéletet is jelent. Az írás mögött tág perspektívát, történetfilozófiai hátteret ismer fel Péterfy, a felvetett kérdésben, egyén és állam viszonyában, Eötvös az egyéni szabadságot tekinti elvnek, ennek köszönhetően jut a Rousseau-étól vagy Hegelétől különböző felfogásra, nála – Eötvösnél – az állam megszűnik öncél lenni. Bár Péterfy, filozófiai képzettségéből adódóan, világosan mutatja ki Eötvös művében, hogy a módszert, amelyet Eötvös követendőként

meghatároz, mennyire nem következetesen és ellentmondásmentesen használja az író, megismétlődni látszik *A falu jegyzője* írója iránti rokonszenv-megnyilvánulás. Gondolkodói kétely, a jövő iránti bizonytalanság egyaránt hangot kap Péterfynél, azonban az egyén szabadságát védelmező Eötvössel, az egyén szabadságának megvalósulását demokráciában elképzelő íróval maradéktalanul azonosul.

Ellentmondásnak tűnik, hogy a színibírálatokban műfaji kérdésekkel sokat foglalkozó, a műfaj változatainak sokszínűségét taglaló Péterfy a regénnyel kapcsolatos műfaji problémát most nem vet fel, hanem a lélektani követelményeket fejtegeti, a lélektani regényt a regénnyel azonosítja, a maga polgári lélektanát pedig a lélektannal. A színibírálatokban megfogalmazott, jellemteremtéssel kapcsolatos elvárásai a regényszereplőkre is érvényesek: az alakokkal szembeni lélektani pártatlanság, objektivitás, a tipikusság mellett az alakteremtésben megvalósuló egyénítés. A lélektani regény felépítésében az öntudat a szervezőelem, a következtetés lezárható, de a hős, mint öntudat lezáratlan. Az illúzióit és nosztalgiáit őrző Jókai háttérbe szorítja a realitást, sem kedve, sem megfelelő adottsága nem volt ahhoz, hogy annak mélyére hatoljon. Péterfy számára hiteltelenek Jókai mindentudó és mindenre képes hősei, akiket az olvasó a tipikus magyar emberrel azonosít. Jókai lélektani hiperboláit a népszerűség és kelendőség vágyával magyarázza. Eötvös *A karthausi*-ja sem teremt hiteles hőst, írja, sem a pesszimizmus, sem annak feloldása nem a szereplők belső törvényszerűségéből fakad, hanem csupán az írói szándék kifejezője. Az esztétikai, regényszerűen valóságos megoldás helyett kínált morális megoldást a polgári ízléssel, az érzelmes moralizálással együtt marasztalja el. Indulatosan ír Eötvösről, az írói szándék és a megvalósítás közötti szakadékot látja *A karthausi*-ban, a *Magyarország 1514-ben* megmarad szerinte eszmék zászlóvivőjének, leginkább *A falu jegyzője* felelt meg Péterfy elvárásának. Egyoldalúnak tetsző bírálata éppen azt nem veszi észre, ami a későbbi kor tudósa szemében érték, hogy ti. *A karthausi* tekinthető az első nagyigényű lélektani regényünknek, amely egyszerre jelenti a szentimentális regény végpontját és a Musset-, Chateaubriand-típusú romantikus regény leginkább komplex példányát. Változó nézőpontja, az elbeszélésmód ismételt felcserélése (napló, önéletrajz) sajátos szemléleti és elbeszélés-technikai gazdagságot is jelent.

III. A három Péterfy-esszé messzemenően elárulja a szerző rokon- és ellenszenveit. Értékítéletét érvekkel támasztja alá, s az olvasó számára egyértelmű, hogy Kemény Zsigmond regényei, jellemteremtő ereje áll legközelebb Péterfy elvárásaihoz. Az évszázaddal később született tanulmány – a tudósi higgadtság és távolságtartás hangján – a Péterfy-féle értékhierarchiát elméleti és történelmi távlatot választva pontosítja, Németh G. Béla Jókai-tanulmánya számára is szinte kínálkozik a három regényíró művészi, világnézeti szempontbóli összevetése. Jókai filozófiai gondolkodástól idegenkedő írói alkatával Eötvös és Kemény kimunkált történetszemléletének regényekbeli állandó jelenlétét hangsúlyozza, eszméik „egy alkotott világ konkrét gyakorlatává, e világ konkrét gyakorlata viszont az eszmék rendező terepévé lett. S e közvetítő tudatmezőny jelenlétének fontosságát,

világának reflektáltságát csak fokozta műveik vállalt irányzatossága, történelemmel tanító, eleve történelemmé avató célzata."[41] A lélekben rejlő drámai elem, a mozgást, változást előidéző ellentét Péterfy szerint Kemény Zsigmond *Gyulai Pál*-jában van jelen, ezért is lesz ez a regény kedvenc magyar regénye. Eötvös regényével, *A karthausi*-val összevetve, a *Gyulai Pál* legértékesebb vonásának a lélekábrázolást tartja: „Már említém, milyen nagy a *Gyulai Pál* pszichológiai értéke. Egészen eredeti módon, a múlt történet keretében, wertheri, manfredi elemeket egyesít magában; az egyén harcát az általános hatalmakkal szemben a részletekben oly erővel, megdöbbentő komolysággal nem mutatja egyik műve sem. Ez a regény hasonlíthatatlanul szenvedélyesebb, mélyebb, mint *A karthausi*. [...] Éppoly kevéssé lehet népszerű, mint pusztaság közepén szaggatott tűzhányó nem lesz a nyaralók kirándulóhelye" (562–3).

A három úttörőnek számító magyar regényíró (az érdekességre törekvő Jósika, a tanítani akaró Eötvös, Kemény) közül úgy tűnik, Kemény látta legvilágosabban, hogy a regényben az érdekesség és a tanító tartalom a lelkiélet valószerű rajzára épülve lesz esztétikummá, ő az, aki a Balzac nyomán kialakult realizmus emberismeretével gazdagította a magyar regényt. *Élet és irodalom* című tanulmányában fejti ki, hogy az írónak az emberi természet teljességét kell megjelenítenie, „a hűn rajzolt emberi természetet, mely a viszonyok érintései által rendre az erénytől lehajlik a bűnig, avagy a bűntől felemelkedik az erényhez."[42] Lélek- és jellemrajzi művészete az akkor korszerűnek ítélt, realista regényművészet kialakulását segítette elő a magyar irodalomban, tudatosan hirdetett programot, „pontos jellemet"[43] kívánt a regényírótól, arra figyelmeztetve – s itt véleménye összecseng a Jókait elmarasztaló Péterfyével – hogy a regényírónak „ha nincs nagy gyakorlottsága a jellemfestésben, akkor arra is kitétetve van, hogy személyeiből vagy hideg absztrakciókat vagy bel-tartalom és élethűség nélküli ködképeket gyártson."[44] Kemény művészetét látszik igazolni az utóbbi száz év regényirodalmának az a folyamata is, melynek során a szereplők belső megközelítése egyre fontosabb, lelassítva ezáltal az elbeszélés ütemét. Erről írja Péterfy a regényszereplőket, megjelenítésüket, belső lelki folyamataik ábrázolását elemezve: „Kemény igazán akkor költő, ha a belsőt érezteti, amint leírásai is akkor szépek, ha erős hangulat tükrei. Képzelme akkor van elemében, ha a lélek fenekéig jutott, ha alakjai belsejébe világít, s ott rendesen a drámai pontot világítja meg.

Alakjai tehát jobbára nagy dialektikusok, álomszövők; mind bírnak az őket megalkotó képzelem sajátságaival. A hallucinatív képzelem elhintett magja gyorsan kikél lelkökben, s ilyenkor támad ott sejtelem és vágy, szerelmi kéj, mámoros érzetek, víziók, melyek őrülésig visznek, s melyekben a lelkiismeret mintegy érzéki alakot ölt, fenyegető képek, altató ábrándok. [...] Emlékezem itt

[41] Németh G. Béla, *Küllő és kerék*. Budapest, 1981. 46–7.
[42] Kemény Zsigmond, *Élet és irodalom*. Budapest, 1971. 154.
[43] Uo. 155.
[44] Uo. 157.

Hamletre, ki magáról mondja, hogy benne csak egy félelmes dolog van, a képzelem. A lélek és sors utait, a föld alatti üregeket csak mély kedély és erős képzelme képes pillanatokra megvilágítani. Ezt érezte Hamlet, ennek parányát érzik hol erősebben, hol gyöngébben Kemény alakjai" (565).

Következetes művészi fejlődést képvisel Kemény, elméleti munkáiban meghatározott célját kívánja megvalósítani, s ő az egyetlen, akinek ez sikerül: a regényt a magyar nemzeti irodalomban a magas költészet rangjára emelte.[45] Az újszerűbb, a jellemrajzon, a lélek, a sors, a kor tényeinek elemzésén épülő módszere a magyar realista regény kialakulásához járult hozzá. Kemény esszéiben veti fel az irodalom szerepének kérdését, az irodalom pártolását olyan eszköznek tartja, amely – az „intenzíve, lehetőleg tudományosan s okos számítással"[46] űzött mezőgazdaság mellett – a vidéki nemesség „önmívelésének eszköze".[47] A regényről írja: „annyit igényelhetünk tőle, hogy a szépízlési élvezet mellett nyújtson valami más rezultátumot is, melyet világnézetnek vagy bölcselmi eszmének, vagy a társadalomfeletti ítészetnek, vagy korrajznak, vagy egy még meg nem oldott erkölcsi és állami problémának, [...] jövőnek, jelennek, múltnak nevezhessünk."[48] A regénynek összetett funkciót tulajdonító szemlélete a szórakoztatáson, a gyönyörködtetésen túl közlő vagy tanító szerepet betöltő regény eszményét körvonalazza. Kemény a regénynek új szerepet szán, törekvései leginkább Arany epikájával vethetők össze, amennyiben mindketten nemzeti és általános emberi célok szolgálatát tulajdonítják az irodalomnak. A kor regényművészetétől, epikájától nem idegen a különböző, többé-kevésbé elvont okfejtések jelenléte a szépírói művekben (Tolsztoj, Thackeray, Balzac, Eötvös). Keménynél „a kortársi regényt meghatározó cselekmény, alakrajz, környezet stb. rovására növekedik meg súlyuk. Az adja meg fontosságukat, hogy (különösen a pályakezdő művek esetében) a kissé darabosan kezelt alapformák mellett ezek a részek a legnagyobbakra jellemző erőről, erudícióról tanúskodnak".[49]

Az *Abafi*, azaz az igazán modern értelemben vett regény megjelenésétől, 1836-tól 1863-ig, a *Buda halálá*-ig tartó „eposzi kor"[50] nem csak az epikus műfajok speciális elrendeződésű műfaji hierarchiáját mutatja, de ez a korszak viszonylag nagylétszámú olvasóközönség kialakulását is eredményezi. A műfaji minták, a regényírói eljárások ismétlődése alakítja az olvasói elvárást, megtanítja az olvasót befogadónak lenni, elősegíti az olvasói figyelem koncentrálását, lehetővé teszi az eligazodást a regények szövevényes világában.[51] A regény „megmagyarosodásának" folyamatában Imre László a sajátos helyi feladatok és színezet vállalását tulajdonítja Jósikának és Eötvösnek, majd a korabeli

[45] Szegedy-Maszák Mihály, *Kemény Zsigmond*. Budapest, 1989. 53.
[46] Kemény Zsigmond, *Élet és irodalom*. Tanulmányok. Budapest, 1971. 146.
[47] Uo. 146.
[48] Uo. 154.
[49] Imre László, *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*. Debrecen, 1996. 256.
[50] Uo. 32.
[51] Uo. 38.

regényváltozattól határozottan elütő regényváltozatot teremt szerinte Jókai és Kemény,[52] szinte igazolva megállapításával, hogy Keménynek sikerül művészetében az elméleti munkáiban megfogalmazott törekvéseit megvalósítani. A század első harmadához képest autonóm műfaji változatokat hoznak létre a kor nagyjai: Vörösmarty, Jókai, Arany, Petőfi; a műfajok nemzeti individualizációja a magyar irodalom nagykorúságát hozza, a művek „viszonylag tartós együttlétezése egyfajta rendszert alkot, a műfajok nemcsak egyediek, hanem nagyszámú és gazdag variációik együttesen képeznek sajátos nemzeti paradigmát".[53]

A Kemény-életpálya alakulását nyilvánvalóan meghatározza a forradalom előtti indulás és a Világos utáni kiteljesedés, a bukással együttjáró történelmi cezúra erkölcsi-szemléleti ambivalenciát eredményez Kemény művészetében. A vágynak és valóságnak feloldhatatlan kettőssége kezdettől fogva jellemezte Kemény gondolat- és élményvilágát, a jelen tapasztalásai közben a jövő alakulására gondol, ezzel függ össze, hogy a reformkorból ráhagyományozott ábrándozást elutasító gyakorlatiasság mellett egyfajta romantikusan hangolt küldetéstudat jellemzi, utóbbi az egyéniség történeti jelentékenységének igazolása és biztosítéka. Keményt a nemzeti lét veszélyeztetettségének ténye, a kedvezőtlen kül- és belpolitikai helyzet bármikor kibillenthető kényes egyensúlya tette a nehéz történelmi helyzetekben kiutat kereső író-gondolkodóvá. Az útkeresés többtényezős, Németh László – saját múlt- és nemzetszemlélete okán is – a múltat ismerő, abból kiindulva utat kereső Keményre figyel leginkább esszéjében, „egy darab eszmélkedő, a világban eligazodni próbáló múlt"-nak[54] nevezi őt, s éppen e történelmi érdeklődésnek tudja be azt a merőben új színt, amely Kemény regény- és tanulmányírói világát egyaránt jellemzi.

Péterfy Keménynek a történelem, a múlt iránti érdeklődését a regények jellemteremtésének folyamatával is szorosan összefüggőnek tartja, nem csak az egyén, de a történelem, a nemzetek életének alakulásában is azt keresi az író, „hogyan harcol az egyénben a sors és akarat, [...] hogyan szövődnek egybe a két hatalom szálai a nemzetek, az emberiség történetében" (556). Kemény történelmi regényeiben a pszichológiai és történelemfilozófiai mondandó nem fogalmilag van jelen, hanem emberi sorsok, jellemek alakját ölti. Az érdeklődés, a kérdésfelvetés, a tárgyilagosság a lehetséges válaszok megadásában Péterfy szerint abból az önismeretből fakad, amely által világismeretre jut az író, s amely lehetővé teszi a pátoszmentes korelemzést. A történelem eseményeit elemző Kemény felelősségtudatát emeli ki Péterfy, s azzal a kétellyel igazolja ezt a – mind a múlttal, mind a jelennel szembeni – mélységes felelősségérzetet és objektivitásigényt, amelyet maga Kemény fogalmaz meg, amikor arra utal, hogy a történelemelemző ember saját rokon- illetve ellenszenvétől nem biztos, hogy el tud távolodni teljes mértékben, múltértelmezése helyességével, az elfogulatlansággal

[52] Uo. 79.
[53] Uo. 87.
[54] Németh László, *Kemény Zsigmond.* In: Az én katedrám. Budapest, 1983. 613.

egyaránt tartozik elődöknek és kortársaknak. „Innen Kemény *végtelen komolysága*, mely megindulással párosul, valahányszor a történetbe tekint, s annak eseményeit értelmezi. Numen adest, mondja Kemény, midőn Széchenyiről készül szólani. Azt hiszi, hogy a történet eseményeit, személyeit bírálva, halhatatlan szemek néznek szíve redői közé és agya idegszövetébe. Csak egytől tart, hogy egyéni ellenszenv vagy rokonszenv csalékony ingerei talán elvonják tekintetét azon egyedül méltó látvány elől, melyben a sors fonja szövetét népek és egyének jelleméből és cselekedeteiből" (557). A múlttal szembenézést a jelen-felvetette kérdések teszik szükségessé, az önfelmentő, önsajnáltató magatartással ellentétben az őszinte számvetésre figyelmeztet Kemény, az erkölcsi felemelkedéshez elengedhetetlen végiggondolásra.

A múlt iránti érdeklődés – leginkább a XIX. század eleji múltkultuszra vonatkozik a megállapítás – az organikus világállapot iránti nosztalgiával függ össze, az elveszített otthonosságot kívánja megtalálni, az új műfaj a korábban az eposz által betöltött funkciót látszik átvenni. „A történelmi regény alkatát meghatározó törekvések (mint minden más műfaj esetében) roppant gazdagságot, sokféleséget mutatnak. A megismerési és identifikációs igény mellett a nemzeti fentmaradás és otthonteremtés szándékát, a jelen szorongattatásaitól inspirált múltértelmezés parancsát. Mindez az íróra és a korpillanatra konkretizálódik, mint (egyebek közt) a *Zord idő* esetében. Az 1857 és 1862 között keletkezett művet nemcsak a 49-es bukás befolyásolja, hanem közelebbről Széchenyi és Teleki László öngyilkossága, ami hozzájárult a regény 'temetői' hangulatához."[55] Kemény alkata, melytől egyaránt idegen a bizakodó képzelődés és a felismert igazságok történelmi érvényesülésébe vetett hit, a múlttal szembeni kritikus távolságtartást és a jövő iránti kételyt is meghatározza.

A forradalom előtt végzetszerűnek, kényszerítő irányúnak tekintett nemzetközi viszonyokat Világos után megismerhetőnek, megfejthetőnek véli Kemény, s a hozzájuk való okos alkalmazkodás jó irányba viheti szerinte a magyar polgárosodást. A végzet nem veszít hatalmából, az egyetemes könyörtelensége megmarad, de az egyén maga is visszahat az egyetemesre, a végzetszerűre. Erkölcsi programmá átminősülő politikai koncepciója egyszerre jelent visszanyúlást a reformkor hagyományaihoz és alkalmazkodást az új viszonyokhoz. Az átminősülés meghatározta Kemény regényírói tevékenységét, s lélektani irányba terelte azt. Az erkölcsi magatartás az önbírálattal, az önismerettel függ össze, ez utóbbi előfeltétele a lélektani elemzésnek. Önismeret által a magunk és mások tetteit, azok indítóit elemezhetjük, a köz- és magánélet összefüggéseit, a politika mögötti emberi indulatok, jellemsajátosságok, lelki mozzanatok válnak érthetővé. Nem csupán a világ, hanem önmagunk valóságával is szembe kell néznünk. Személyiség és világ, önépítés majd később nemzetépítés – Kemény érzi a nemzet önkép-módosításának szükségét – gondja és gondossága áll mind a negyvenes, mind az ötvenes évek írásai mögött.

[55] Imre László, *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban*. Debrecen, 1996. 138.

Péterfy jól érzékeli Kemény gondolatvilágában az önismeret fontosságát: „Kemény csakugyan az *egyéni örömök romjai fölött*, az egyén iránti szkepszis alapján építette föl világnézetét; az önismeret válságán keresztül hatolt világismeretre" (557). Az önmagával szembenézést nem csupán az egyén, hanem a nemzet életében is fontosnak tartja Kemény, az őszintétlenség, a képzelődés és az öntömjénezés a nemzet végét jelentheti, az önismeret azonban lehetővé teszi a tévedések, a sorscsapások kikerülését. A szembenézés elkerülhetetlenné teszi a forradalom eseményeinek, eredményeinek, esetleg kudarcainak a mérlegelését. Kemény két írása, amelyekben a forradalmat elemzi, a *Forradalom után* és a *Még egy szó a forradalom után*, kritikus szembenézés a közelmúlttal. A *Forradalom után* értékrendje Kemény regényeinek világával rokon, benne minden résztvevőt hibáztat a tragédiáért, különösen a népindulat elszabadulását ítéli el, de Bécs sem ússza meg kritika nélkül. Ugyanakkor a *Még egy szó* egyértelműen a tisztelet hangján szól 1848-ról, Európa legnagyobb forradalmának tekinti a magyar forradalmat, s az az értékelés, amely a Béccsel szembeni dacot érezteti, a világosi veszteséget Mohácccsal hasonlítja össze. A két röpirat, melyek közül az első inkább „irtani", a második pedig „alkotni" akart, Kemény forradalmat feldolgozó gondolatainak alakulását, árnyalódását bizonyítja.

Péterfy önmaga forradalomellenességét látja igazoltnak Kemény forradalmat elmarasztaló gondolataiban. „Valami rendkívül éles gúny száll ilyenkor Kemény ajkaira; a szívét vasmarokkal fékező, annak illúzióit tövestül kiszakító, a 'zsarnok' ember szól belőle, mikor a selenikus, az átszellemült, a fölmagasztosult hősökről emlékezik, a lantos lelkűekről, a világszabadság trombitásairól, az érzésáradattól elkapottakról" (558). Ugyanaz az indulat érződik ezekben a Keménnyel azonosuló szavakban, mint ami *Az apostol*-ról írottakat jellemzi: „Vad, fanatikus költemény, melyet csak a kor izgatottsága menthet. Petőfi különben az 'Apostol'-ban merő idegen eszméknek lesz képviselőjévé. Költői erejétől eltekintve a költemény a francia forradalom idejéből való pamphlet hatását teszi ránk. Bámulnunk kell azonban, hogy Petőfi szenvedélyes ereje még e félig visszataszító, félig költőietlen anyagból is tudott zord szépségeket kicsalni. A költeményben vannak helyek, melyek Byronra emlékeztetnek, de az egész mégis lázas álom szüleménye. Petőfi itt megszűnik a magyar néppel érezni. Elfelejti igazi hősét, János vitézt, s egy rongyokban született, a zsarnokság és királyság ellen dühöngő gamint állít oda a nép képviselőjéül."[56] Lukácsy Sándor az 1870-es évek „eszmét s tudatot cserélő" hangulatának tulajdonítja az ilyenfajta viszonyulást, Mikszáth dzsentrifiguráinak a kora ez a nemzet jobbik énjét, a forradalmi múltat eltemető kor. Ezzel magyarázza, hogy az egyetlen európai elmének, szellemiségnek tartott Péterfy ennyire nem tudott mit kezdeni Petőfivel és a forradalommal.[57]

A kor irodalomszemléletétől nem idegen az irodalom társadalmi funkcióját kiemelő elvárások megfogalmazása. A haladás, azaz a fejlett nyugati civilizáció

[56] Péterfy Jenő, *Petőfi Sándorról*. Fordította dr. Baróti Lajos. Budapest, 1913. 19–20.
[57] Lukácsy Sándor, *Ünnepi beszéd Petőfiről*. In: A hazudni büszke író. Budapest, 1995. 290.

asszimilálása, és a hagyományok problematikáját a kortársaknál mélyebben átérző és átgondoló Kemény a műveltség befogadására képes rétegeket színvonalas olvasmányokkal ellátó magyar nyelvű irodalmat akart, asszimilálandó az európai kultúra eredményeit és ébren tartandó a nemzeti szellemet.[58] Emellett ír Kemény a művészet öntörvényűségéről, arról, hogy a művészi teremtés, amelynek sajátos művészi törvényei vannak, az igazán hiteles: „Teremtsd tehát vissza a múltat, a történésnél hűbben, mert művészileg."[59] Kemény értekezéseiben a jellemábrázolás kérdése gyakran felmerül, elengedhetetlen követelmény szerinte a hiteles, pontos jellemábrázolás, amelynek hiányában a megjelenített szereplő elvont eszmék képviselője vagy élettelen figura marad.[60] A jó megfigyelő, a részleteket meglátó, apró rezdüléseket észrevevő író teremt hiteles jellemet, aki egyéníteni tud. Kemény akkor tartja hitelesnek a regényhőst, ha az írónak azt is sikerül bemutatnia, az emberi lélekben rejlő kettősséget, azt, hogy a jellem alapvető minőségei is változhatnak, éppen abban áll művészetének sajátossága, hogy a dinamikus hőst is ismeri, aki adott esetben az ellentét egyik oldaláról a másikra kerülhet. A változást éppen a csak regényben bemutatható részletek jeleníthetik meg, amelyek egyszersmind a regény lényegi, műfaji követelményét jelentik az író gondolkodásában.[61] Az emberi lélek bonyolultságát *szív* és *ész*, érzés és értelem, kedély és gondolat kettősségében elemzi Kemény, anatómiai fogalmakat használ pszichológiai jelenségeket megfejtendő, ír az ösztönökről, melyeket velünk születetteknek fog fel, önzésről, önfenntartási ösztönről, állati ösztönökről beszél. A szenvedély szintén lényeges összetevője az emberi természetnek, lehet tehertétel amennyiben megvalósíthatatlan, elérhetetlen célok felé kényszerít, de válhat az előrelépés alakjává, ha értelmes cselekvésre ösztönöz.

Kemény alkotásainak sokrétűségét az a próbálkozás, pontosabban a próbálkozás problematikussága érzékelteti, amellyel az irodalomtudósok valamely irányzatba sorolnák Keményt. Wéber Antal Kemény szereplőit egyetlen alaptulajdonságra, alapszenvedélyre redukált jellemeknek látja, akiket az író különböző körülmények között vizsgál, akik egy uralkodó szenvedély rabjai vagy megtestesülései, s mindez a romantikus hősteremtésre jellemző, szerinte is új azonban az a mód, ahogy a hősöket mozgató szenvedélyeket alaposan, racionálisan elemzi, s ebben hasonlítható művészete a Balzac regényírásához. Ugyanakkor a francia író hősei cselekedeteinek konkrét szociális motivációja különbözik Kemény szereplőitől, akikben Wéber történelmi környezetbe transzponált morális dilemmák megtestesítőjét látja. Ami Wéber szerint szinte egyedülálló, akár világirodalmi viszonylatban is, az az, hogy Kemény egyetlen jelentékeny regényhősével sem

[58] Szajbély Mihály, *Az 1849 utáni „liraellenesség" érvei és forrásai* In: Forradalom után - kiegyezés előtt. Szerkesztette Németh G. Béla. Budapest, 1988. 75.

[59] Kemény Zsigmond, *Eszmék a regény és dráma körül.* In: Kemény Zsigmond: Élet és irodalom. Tanulmányok. Budapest, 1971. 196.

[60] Uo. 157.

[61] Uo. 207.

azonosul maradéktalanul.[62] Az azonosulás gesztusa Kemény emberképének és társadalomszemléletének következménye. Az író olyannak látja az embert, akinek egyik legfőbb törekvése a másokon uralkodás, céljainak elérésében nincs tekintettel mások törekvéseire, ezáltal legtöbbször szenvedést okoz. Ezek a szenvedések ugyan sohasem zárhatók ki, ami az *elviselhetőn* túl van, az foglalkoztatja Keményt, azok a korok, „történeti időszakok, mikor a szenvedések gyakorivá és drámaivá válnak [...], amikor valami kibillenti a már kialakulóban levő súlyegyent"[63]

Ezt a kérdést járja körül Szegedy-Maszák Mihály, aki azt fejti ki, hogy nem tagadása, hanem folytatása a realizmus mind a romantikának, mind a klasszicizmusnak, erre utal a hasonlóság a klasszicizmus nyelvszemlélete és a realista célkitűzés között, melynek lényege a meggyőződés, hogy a szó természetes módon megfelel a dolog lényegének.[64] A realista regény nem elutasítja a képtelent, az jelen van, úgy, hogy lélektani indoklást kap.[65] Abban, hogy Kemény a lélekábrázolás patologikus lehetőségeihez fordul a lelkiélet hétköznapibb megnyilvánulásainak ábrázolása helyett, hogy a valódi érdekességet továbbra is a rendkívüliben, a meglepőben keresi, egyféle romantikus vonás ismerhető fel. Ugyanakkor éppen az emberábrázolás valószerűsége, igazsága teszi őt a romantika meghaladójává azzal, hogy kerüli az egyértelműséget, nem eszményít egyoldalúan, s elutasítja a romantikus regény spekulatív cselekményét és jellemeit. Paradox egyéniségeket teremt, akik leginkább a moralista regényíró szereplőire emlékeztetnek.[66] Péterfy is megállapítja Kemény lélektani következetességét, amikor azt emeli ki, hogy a „fantasztikus különben sohasem a pszichológia rovására jelentkezik Keménynél" (574). Az általános emberit akarja kifejezni a lélektani, jellemrajzi problémák révén, ugyanakkor regényei témájukban, célkitűzésükben tudományos igénnyel bírnak, rendszerint politikai-erkölcsi eszme vagy történelmi koncepció igazolására törekszenek. Erkölcsi szemlélete regényírói művészetét és esztétikai szemléletét is meghatározza, valamint regényeinek jellemrajzi és lélektani törekvéseit.[67] A szereplők önértéke helyett Keménynél a jellemek egymáshoz képest értékelődnek, az értékelésnek nem a szereplő, hanem a szereplők közti viszony a tárgya.

Kemény élettani ismeretei szélesebbkörűek orvosi tanulmányaiból eredően kortársaiénál, jellemformáló eljárásait nagymértékben befolyásolta ez a tudás, bár maga nem sokra tartja orvosi tanulmányait. A fiziológiai, pszicho-fizikai módszert Széchenyi-tanulmányában is alkalmazza, s lélektani, boncoló módszerét Gyulai a Kemény-emlékbeszédben is kiemeli: „A jellemrajzban nem kevésbé kitűnő. Látszik, hogy mélyen vizsgálta saját és mások szivét. Ismeri az embert, feltárja a szív és agy

[62] Wéber Antal, *Gondolatok Kemény Zsigmond történetfelfogásáról*, It., 1975/3. 536.
[63] Gyapay László, *Kemény Zsigmond társadalomszemlélete*. ItK.1990.2. 228.
[64] Szegedy-Maszák Mihály, *Kemény Zsigmond*. Budapest, 1989. 17.
[65] Uo. 19.
[66] Sötér István, *Nemzet és haladás*. Irodalmunk Világos után. Budapest, 1963. 518.
[67] Uo. 494.

legtitkosabb redőit, nyomról-nyomra követi a szenvedélyt egész a monomániáig, mondhatni az őrültségig. Hősei szenvedélyökben hordozzák végzetöket s katastróphjok oly természetes, mint valamely syllogismus zártétele. Nem téved abstractióba, kerüli a typust, talán inkább, mintsem kellene és egyénekre törekszik."[68] Ezekből az egyéniségekből hiányzik valami Kemény katasztrofista világfelfogásról árulkodó regényeiben, s ez az önmagukhoz, énségükhöz ragaszkodás hiánya. „Hiányzik bennök a kihívó cselekvés, a dac ősereje, az a richardi szó: 'én vagyok én', mely kezdetben Shakespeare minden tragikus hősében testet ölt. Őket a sors mindig csak befonja, sohasem támadnak. Passzív emberek, kiknek 'eredendő' bűne az érzékenység" (576). Ebből következik, hogy Kemény szereplői a személyiség egységének hiányát példázzák vagy fokozatos énfeladásra kényszerülnek. Innen a sok színlelés, az elhallgatott gondolat, a szereplők nem ismerik egymást, hanem az egymásról kialakított képet, s azt vélik igaznak. Mindez Kemény lélektani érdeklődését árulja el, de értékviszonylagosságot is sejtet, éppen azáltal, hogy a regényszereplők folyamatosan változó nézőpontból figyelik egymást és alakítanak ki egymásról véleményt, de a történetmondó kijelentései is sokszor kétértelműek, távolságtartóak.

Péterfy esszéje elején utal a Széchenyi sorsát, jellemét megfejteni kívánó Kemény-tanulmány alapgondolatára, Kemény „azon kérdést veti föl: mily viszonyban áll nála [Széchenyinél] *az ész és a szív*, az 'érzés és az elme'?" (552), s abból indul ki, hogy az említett kettősség Kemény írói/emberi milyenségéhez is kulcs lehet, Péterfy Kemény világában is az ellentmondásosságot alapvetőnek tételezi. Kemény „énjét is csak akkor értjük meg, ha e viszony felől tájékozódunk. Annyi bizonyos, amily mély gyökerű nála az ész és szív világa, oly nagy antagonizmus nyomaira akadunk benne. Belső élete nyugpontjai mindmegannyi fegyverszünet, de sohasem teljes kibékülés" (552). A séma egyszerű: egy háromtényezős önkeresést látunk, melynek kiindulópontja a tragikus sorsú Széchenyi, akinek nagysága, történelmet meghatározó karizmatikus egyénisége megfejtendő talányként kínálkozik. A Széchenyi életútjában sorsot, személyiséget, korviszonyokat kutató Kemény önmagát is keresi, így lesz a Széchenyihez talált kulcs árulkodóvá, s ad kiindulópontot a megintcsak önmagát is kereső, de Keményről értekező Péterfynek. A kört a közös érdeklődés zárja, Péterfy önmaga számára is meg kell hogy magyarázza a Széchenyi-sorsot, ezért több alkalommal – jelzésszerűen – a kérdéshez visszatér. Annak a felismerésnek a kimondása, hogy az emberi természet és az ész törvényei nincsenek mindig összhangban, a felvilágosodás észelvűségének bírálataként is értelmezhető – leginkább azonban a keresés irányába indulás gesztusaként A lélekboncolás természettudományos igénye végigkövethető Kemény műveiben, gyakran rajzolja meg a téboly kialakulását, mániát, látomást, megszállottságot. Regényeibe beépül a pozitivizmus filozófiája; vonzódása, érdeklődése a pozitivizmus iránt döntő szerepű elbeszélő-

[68] Gyulai Pál, *Báró Kemény Zsigmond* (gyászbeszéd). In: Gyulai Pál munkái. Budapest, Franklin Társulat. É.n. IV. kötet, 43.

művészetének alakulásában, ugyanakkor a XIX. század közepi fiziológiai szemléleten és a természettudományos, oksági felépítettségü lélek- és jellemrajzon Keménynek mindig sikerül túljutnia az emberről szóló lényeges mondanivalója kifejezésekor. Tudományos ismereteket igénylő témák iránti érdeklődése, igénye az ismeret iránt a nemzeti mondanivaló kifejezésének szándékával párosulva fordítják figyelmét a történelmi témák irányába.

Péterfy szerint abban is megmutatkozik Kemény tehetsége, ahogyan egy-egy gesztussal, az arc pillanatnyi elváltozásával, egy pillantással vagy visszatérő apró mozdulattal egyéníteni tudja szereplőit. Annyira jól sikerül ez neki, hogy ezekkel a jellegzetes vonásokkal és gesztusokkal magunk előtt látjuk – írja Péterfy – a redős Haller Péter örökös bocsánatkérő arcát, vékony, száraz kezét vagy a Kassai Elemér halálát megérző Pécsi Debóra iszonyatát (571–2). „Csak Kemény hőseinek van a magyar regényben élő fizikuma" (565), foglalja össze véleményét. Kemény regényeiben a szereplők intenzív lelki élete, a tudatfolyamatok megjelenítése a valósághoz való viszony összetettségére irányítják az olvasó figyelmét. A különböző szereplők más-más módon reagálnak az olvasó előtt lejátszódó eseményekre, különböző távlatból tekintenek dolgokra/jelenségekre, értékrendjük különbözősége az értelemadás viszonylagosságát eredményezi. „Kemény alakjaiban a reális, a tények világával lépten-nyomon összeszövődik egy másik, a képzelem, a sejtések, a látományok világa. [...] Hősei így nagyobbára kétlaki emberek, kik csak pillanatokra élnek a külső, a tények világában, hazájuk inkább a lelkiismeret. Mindannyian szemlélkedők, kik előtt a tény sohasem nyom annyit, mint a benyomás. Tulajdonképp egyik sem tényei által lesz boldogtalan, hanem benyomásai által" (566). A tények, a szereplők jelene, a *hic et nunc* a szereplők jövőorientáltsága miatt veszít jelentőségéből. Ehhez adódik hozzá az állandó önértelmezési késztetettség, amelyet Péterfy a regényt építő poétikai eljárásban – a szereplők belső beszédében ismer fel. „Kemény alakjai többet beszélnek magokkal, mint egymással és egymásnak. Csak röviden végeznek a világgal, aztán hazafutnak magányukba, hol az álom erejével tárul föl belsejök. A képzelemnek a belsőre irányultságát a legfelületesebb olvasó is észreveheti Kemény első művén. Ennek hőse, kivel az író lépten-nyomon azonosítja magát, nem egyéb, mint a regény különböző részeibe elszórt monológ" (567). Az elbeszélő tehát a létrehozott regényvilágon belül helyezkedve kínál itt identifikációs lehetőséget – olykor azonban jelzi, hogy az értelmező távlata dönti el az érték mibenlétét.

Péterfy a legnagyobbakhoz – a görög tragédiaírókhoz, Shakespeare-hez – méltó írói megoldásokként értékeli azokat a jeleneteket, amelyekben a szereplőket válságpillanataikban egyéníti. Nem csak arról van itt szó, hogy a fiziológiai tényeket – „a test görbülő vonalait, az arcizmok gondolatgyors mozgását, a sápadást és az arc pillanatnyi tüzét" (572) – látjuk, hanem ezek mögött a lelki folyamatok erejét érzékelteti az író. Érdekes látni, hogyan viaskodik Kemény a korabeli nyelvállapottal, amikor a tudatban létező, nyelvileg meg nem fogalmazott folyamatokról ír. Hősei a kifejezhetetlennel küzdenek, különösen akkor

súlyosbodik ez a küzdelem, amikor személyiségük önazonossága válik problémává, amikor önmagukat a másik szereplő nézőpontjából kénytelenek elemezni. Kemény jellemformálását az is meghatározza, hogy hiteltelennek érzi a jellemek egyértelműségét, gyakran ábrázolt hasadt lelkű regényhősöket, sokat foglalkozik a szereplők tudatával, tetteik indítékával, feltételezi, hogy minden cselekvésnek többféle oka van, elveti a nyilvánvaló magyarázatokat, az egyoldalú minősítéseket. Belső ellentmondást ismerünk fel Kemény szereplőiben: „A hallucinatív képzelem elhintett magja gyorsan kikél lelkökben, s ilyenkor támad ott sejtelem és vágy, szerelmi kéj, mámoros érzetek, víziók, melyek őrülésig visznek, s melyekben a lelkiismeret mintegy érzéki alakot ölt, fenyegető képek, altató ábrándok" (565). A világ jelenségeinek összetettsége hangsúlyozottan van jelen Kemény világában, gondolkodásmódját, vizsgálódási módszerét meghatározza érdeklődése a dolgok ellenkező oldala iránt, a módszeres, alkotó kétely egyensúlyozó tényezőként lesz gondolkodásának sajátossága. Kemény jellemeinek összetettsége az író értékrendjének összetettsége oldozza.

Kemény jellemteremtő tehetségét ismeri el Péterfy, amikor azt fejtegeti, hogy ő az egyetlen magyar regényíró, aki élő női szereplőket tud teremteni, értve és érezve a női lélek titkait, s a nőben lejátszódó folyamatokat apró gesztusaikban tudja megjeleníteni. Ugyanakkor a férfi-nő kapcsolat titokzatosságát, „delejességét" is csak Kemény regényeiben látjuk viszont, s ez azért is fontos, mert Kemény szépprózai műveiben – s ez a tény a meséből származásra utal – a nő megszerzése a hős legfőbb célja, vagy egyik célja. Ennek a sokoldalúságnak része az is, hogy „a jellemekbe csöppentett kisebb gyengeségekkel igyekszik élővé tenni alakjait."[69] Péterfy kiemeli a mellékalakok sikerült portréját, a történelmi színt adó fejedelmek, fejedelemnők, államférfiak rajzát, akik bár nem fő alakjai a történeteknek, jellemző szereplői az ábrázolt kornak, s ők teszik, hogy „Keménynél a történetnek lelke van s nemcsak jelmeze; ezért nézi regényeiben a dramatikus hangulatával a múltat, nem pedig mint az antikvár, vagy pedig a különösségek gyűjtője pusztán fölületen tapadó érdeklődéssel."[70]

A jellemábrázoláshoz kapcsolódik az a kérdés, hogy milyen Kemény viszonya az egészséges emberhez. Péterfy úgy látja, Kemény értékrendjében az egészséges jelző nem mindig ajánlólevél, a minden csapást kiheverő, a tragikumhoz felnőni nem tudó emberek az egészségesek. A regényhős lelki életével, tudatával foglalkozva sokszor jelenít meg kettős ént, ezt szinte a lelki mélység zálogának tekinti.[71] Péterfy Kemény hőseinek rendkívül intenzív lelkiéletét veszi észre, azt, hogy a szereplőkben kavargó érzelmek, indulatok, a jellem alakulása, változása mennyire független sokszor a külső történésektől, a szereplő alkata magában hordozza jellemalakulásának lehetőségét. Ettől lesz Kemény regényhőse a kortárs írókéinál hitelesebb: nekik élő fizikumuk van,

[69] Németh László, *Kemény Zsigmond.* In: Az én katedrám. Budapest, 1983. 639.
[70] Wéber Antal, *Gondolatok Kemény Zsigmond történetfelfogásáról.* It., 1975/3. 584.
[71] Szegedy-Maszák Mihály, *Kemény Zsigmond.* Budapest, 1989. 115.

érzékenyek, odafigyelnek a külvilág változásaira, hatással van rájuk környezetük őket körülvevő szépsége, ugyanakkor pillanatnyi hangulatuk is meghatározza, hogy mit és milyennek érzékelnek a külső valóságból. Kemény regényeiben a környezet, a táj helyszínnél, díszletnél több, beállításai gyakran látszanak önmagukon túlmutatni, Gyulai kiemeli, hogy „A természet, hely és környezet hatásának rajza a kedélyre kiválóan sikerült neki. [...] Regényeinek a helyei a magyar költészet legszebb lapjai közé fognak tartozni mindenha."[72] Péterfy hosszan ír tanulmányában Kemény tájláttatásáról, az író természetismeretének, az erdélyi táj különlegességének is tulajdonítja ezt a fajta természetábrázolást: „[...] visszaszállhatnánk Erdélybe, ama költői kis országba, hol Kemény első benyomásait nyerte. Megelevenednének előttünk a bérces vidék; az erdők, a természet sejtelmes világa, mely eltörülhetetlenül véső dött a fiatal költő képzelmébe; az emlékezetes helyek, hol minden porszem történetről beszél; ama kivételes társadalmi állapotok, melyek benyomásáról tanúskodik Kemény iratainak nem egy helye [...]" (558). Antropomorfizált természet a Keményé, legtöbbször szoros az összefüggés a szereplők lelkiállapota és a tájélmény között: „[...] a természetet úgy tünteti föl, mintha ember nézne ki belőle; Keménynél a völgy mosolyog, a szél visít, a virág álom, a porszem élő atom. Nála ez nem metafora, hanem természetes kifejezés, nemcsak költői kép, hanem átérzett hangulat. [...] Keménynél a tájaknak a hangulat által lesz fiziognómiájuk, nem pedig mesterséges színvetítés által. Bennök nemegyszer a levegő rezgését érezzük, az erdők neszét halljuk; átsurran rajtok a napsugár, vagy megrezdül bozótok felett a hold fénye" (568–9). A táj, a természet, a díszletezés a közvetett jellemzés eszközévé válik Kemény narrációjában, a környezet- és tájelemek gondolatiság hordozói lesznek, a sajátos atmoszféra megteremtésén túl.

Kemény hőseit az érzékenység teszi magányba visszavonuló hősökké, s az egyedüllét pillanataiban lesznek igazán önmaguk, adják át magukat az őket foglalkoztató gondolatoknak, képzelődéseknek. Ezekben a pillanatokban rendszerint a feszültség, az izgatottság dominál, de különösen sikerülteknek tartja Péterfy azoknak a harmonikus perceknek a megjelenítését, amelyekben az ő kifejezésével az „elegikai hangulat" uralkodik (568). A XIX. század regényírói közül azok, akiket erősen foglalkoztatott a regényhős lelki élete, általában nem tettek egyértelmű különbséget a belső és a külső, néma és hangos monológ között, Kemény is gyakran használ monológot a hasadt lélek ábrázolására, elbeszélő hasonlattal értelmez lelkiállapotot vagy belső hajlamot, a belső magánbeszéd kedvelt eljárása, s ha első személyt használt, a szöveg végén hozzátesz egy harmadik személyű igét. Péterfy a hősök monologizáló hajlamának tulajdonítja, hogy Kemény hősei csaknem képtelenek a párbeszédre, a párbeszédeket magukat sem tekinti „igazinak", álcázott monológok szerinte ezek a beszélgetések, és az igazi indulatkitörés akkor következik be, amikor a szereplők elválnak egymástól.

[72] Gyulai Pál, *Báró Kemény Zsigmond* (gyászbeszéd). In: Gyulai Pál munkái. Budapest, Franklin Társulat. E.n. IV. kötet, 50–1.

Kivételt szerinte azok a párbeszédek jelentenek, amelyekben a szereplők két ellentétes világérzésnek adnak hangot (567–8).

Tarnóczyné alakjának megítélése tűnik Péterfy tanulmányában az egyik problematikus kérdésnek. Az özvegy alakját nem tartja sikerültnek, ebben a vonatkozásban Gyulainak ad igazat, aki szerint Kemény jobb kigondoló, mint kidolgozó. Péterfy a kirívó keresésével magyarázza az árva özvegy jellemábrázolását. „A szívtelen, szenteskedő, kapzsi asszony jelleme úgy fejlődik, egyik lépése a másikát oly szükségesen követi, mint valami geometriai tételt annak folyományai. Hanem épp itt a hiba; nincs az alakban inflexió. Kezdettől fogva úgy rajzolja Kemény, mint aki kézzel-lábbal töri magát, nehogy letérjen az egyenes útról, mely őt a katasztrófa felé vezeti. Ez az asszony élő gép, melyet az indulat kerekei rohanva vonnak egy irányban, amíg akadályt érve összehúzódik. Monoton jelleget ad még ez alaknak a szörnyű szóár, mely belőle ömlik, a kegyes mondások és kapzsi megjegyzések örökös váltakozása. E nőnek nyelve is gép, óramű, mely egyformán ketyeg, mígcsak teljesen le nem járt. Az alak csupa éles, hegyes vonalakban van megrajzolva, nincs rajta semmi görbülés: szóval merev rajz" (580).

A XX. századi metaforikus regényépítkezés egyik sajátossága, hogy az író lemond a valóság közvetlen visszaadásának korábban megfogalmazott igényéről, a hagyományos tér-idő koncepcióról és az egyenes vonalú történetmondásról. Kemény regényeiben – a XX. század felől olvasva azokat – az elbeszélés hagyományos formái néha eltűnni látszanak, az ábrázolás is háttérbe szorul, a célelvű előrehaladást sugalló vonalszerűség látszat, a cselekmény gyakran több ágra szakad, és különböző helyszíneken lehetünk jelen egyidőben. A helyszínek – s erre Péterfy felhívja az olvasó figyelmét – a szereplők lélekállapotától függően telítődnek különböző tartalmakkal, a valóság nem megjelenítési, ábrázolási probléma, hanem a megélés, az élmény függvénye, Imre László szerint már a XIX. századi regény „a valóságillúzió felkeltése helyett egy másfajta realitást, külön konvenciókat teremt" s a regényírói konvenció megváltozása a befogadói viszonyulásban is módosulásokat idéz elő, nem a szereplővel azonosuló olvasói magatartást kéri a szöveg, hanem „egy másfajta aktív részvételre, egy többszintű szöveg appercipiálására ösztönöz."[73] A világ- és önértelmezés igényével (kényszerével) élő Kemény-szereplők tudati folyamatának megjelenése a valódi érték–látszólagos érték, múlt–jelen, hatalom–kiszolgáltatottság, őszinteség–hamisság valamint sok más ellentétpár megélését a szereplői énben úgy tárja fel az olvasónak, hogy a legtöbb alkalommal – éppen a reflexiók, a megélés szubjektivitása miatt – nem kényszeríti az olvasót állásfoglalásra, a szöveg többszintűsége következtében értelmezés és távlat kérdésévé válnak az értékvilág elemei.

Péterfy Kemény-esszéjének önarcképszerűségét, ebből adódó gazdagságát, ugyanakkor tényszerű hitelességét megkérdőjelező szubjektív jellegét már Németh László észrevette, szerinte Péterfy „inkább a maga érzékenysége drámáját rejtette

[73] Imre László, *Műfajok létformája XIX. századi epikában*. Debrecen, 1996. 36.

egy nem egészen alkalmas hősbe."[74] Sőtér István is a szubjektivitást hangsúlyozza a tanulmány kapcsán,[75] Péterfyt Kemény művészetét megérteni képes kritikusnak tartja, sajnálja, hogy annyira azonosult a regényíróval ebben a műben. Ez a „szinte regényes hevületű" azonosulás már a felütésben érezhető, Péterfy pontosan azt emeli ki Kemény művész-létében, amit az író maga hangsúlyoz a regényírás, a szereplőteremtés kapcsán: az egyénítést, a hiteles szereplő megteremtését. Péterfy az író személyiségjegyeivel, alkati tulajdonságaival magyarázza Kemény alakjainak milyenségét, gondolata, mely szerint az író személyiségjegyeire oda nem figyelő kritikus a házat alap nélkül építő építészre hasonlít, jelzi, mennyire lényegesnek látja az összefüggést az íro alkata és munkája között, s éppen ezt a kritikusi eljárását tartja majd értéknek Angyal Dávid, Riedl Frigyes, Lederer Béla, Rédey Tivadar.

A szoros összefüggés nem jelent valamiféle könnyen megfogható, egyértelmű megfelelést, természetesen, hanem közvetett, bonyolult viszonyt. Értékeli Péterfy a tudatosságot Kemény művészetében, a figyelem, a forma fegyelmező erejét, mintha ezzel küzdhetne a felborult egyensúlyú pillanatok ellen, „életkérdés" Péterfy szerint Kemény formagondja. Neki ad igazat Németh László, azokkal a kritikusokkal vitatkozva, akik Keményt dadogó Demoszthenészekhez hasonlítják, s akik szerint Kemény alaktalan lángész volt. Kemény formaérzékét a *Ködképek a kedély láthatárán* regényével bizonyítja, amelyben „ez a nehéz ember bámulatos biztonsággal vezeti végig a maga mozarti szonátáját. Három főművében pedig nemhogy alaktalanság nincs, de azok nagyon is tömör, pontosan tagolt és érdekesen bonyolított művek, amelyekben még a teremtő fölénynek az a fölöslege is megérzik, melyet Kosztolányi a remekmű kritériumának tart."[76]

Péterfy „szemérmessége" figyelmeztet arra a szinte kötelező távolságtartásra, amellyel a magánemberi szférát érintetlenül kell hagynunk, azt a megfigyelését azonban, hogy a magánéleti csalódások nagymértékben befolyásolták Kemény művészetét, az irodalomtörténet igazolta. Az *Özvegy és leánya* két hősében önmaga két különböző énje ismerhető fel, Mikes János ábrándos, lovagias szerelmi epekedésének, Haller Péter viszont korai öregedésének, vonzalmat felkelteni nem tudó esetlenkedésének regényalakja. Az elbeszélői magatartás értékelő funkciója arról tanúskodik, hogy sem az öreg kérő erkölcsi kiválósága, sem a szereplésének ábrázolásában érezhető szánalom nem rejtheti el az alkalmatlanság tényét. A bonyolult, rejtett önirónia tartalmazó elbeszélői magatartást a Lónyai Máriához fűződő kapcsolat Kemény számára szomorú kimenetelének tulajdonítják.[77]

Az esszé bevezető részében mintegy önmagát fegyelmezve írja Péterfy, hogy nem lehet a tanulmány célja Kemény lelkének boncolgatása, később azonban mégsem sikerül teljesen elkerülnie a saját sorsa és Kemény élete közötti

[74] Németh László, *Kemény Zsigmond.* In: Az én katedrám. Budapest, 1983. 642.
[75] Sőtér István, *Nemzet és haladás. Irodalmunk Világos után.* Budapest, 1963. 447–8.
[76] Németh László, *Kemény Zsigmond.* In: Az én katedrám. Budapest, 1983. 637–8.
[77] Imre László, *Műfajok létformája XIX. századi epikánkban.* Debrecen, 1996. 277.

hasonlóság kínálta megközelítést. „Kemény összeroppanása, boldogtalan magánya szinte csábította az esszéírót, hogy a magáéhoz hasonló 'belső tragédiát' keressen hősénél. [...] Sajnálhatjuk, hogy Péterfy ennyire azonosult a témájával, mert amidőn már-már megérti Keményt, az ő ürügyén inkább önmagát fogja elemezni."[78] Péterfy befeleforduló, az önismeretért s általa a világismeretért megküzdő embernek ábrázolja Keményt, akinek művészete éppen a megküzdött önismeret eredményeként tud jellemet teremteni, s nem lehet nem önarcképvonásokat felismerni portréjában, amikor Kemény „pályaválasztási" tétovaságáról ír, arról, hogy nehezen tud dönteni, hogy az őt egyszerre foglalkoztató költői álmok, politikai és társadalmi kérdések, feladatok közül melyiket válassza, vagy amikor azt fejti ki, hogy Kemény nem a politikai pálya vagy küzdelem korlátozottsága miatt lett író, hanem az írás az önkifejezés lehetőségét jelentette számára, a teljes értékű életet, az írás szinte kompenzáció az élet meg nem adta lehetőségekért. Péterfyről tudjuk, hogy nehezen szánta rá magát írásra, mindig lennie kellett valamilyen külső ösztönzőnek, hogy nagyobb munkához fogjon, akkor azonban lázas feszültséggel dolgozott. Kemény műveiben is felismerni véli az alkotói módszernek ezt a jellemzőjét, miszerint az alkotás izzó korszaka után ernyedtebb periódus következik: „...lázas sietséggel használja a szabadság perceit, míg azután hosszas, vegetatív nyugalmába újra visszaesik, mint mikor erősen feszült húr megernyed" (560).

Az a tény, hogy mindkettejük világnézete kapcsán megválaszolandó kérdésként merül fel viszonyuk a determinizmus gondolatához, hogy mindketten küzdöttek a determinizmus gondolatával szintén adalék lehet Péterfy Kemény-interpretációjához. A Kemény műveiben megnyilvánuló determinizmus alapja Szerb Antal szerint a liberális mozgalmak bukása utáni csalódás, emellett a szkepszis és kétely korai, determinizmussá még nem szilárdult jelenlétével számolhatunk a korai pályaszakaszban.[79] A kijelentés, miszerint „A tragédia nem tanít semmire" – azaz nem igazol és nem ajánl tételes bölcseleti, erkölcsi, társadalmi vagy tudományos rendszert – jelzi, hogy Péterfy elveti a tragikum történetbölcseleti, morálfilozófiai vagy metafizikai származtatását, a tragikumot esztétikai jelenségnek tekinti, amelyet szerinte a kiváltott hatás oldaláról, lélektanilag kell megközelíteni. Azok a művek, amelyek a tragikumot formázzák, az ember végességét és a sors hatalmát tudatosítják. Az emberi lét tragikumáról, arról, hogy önmagában az emberi létet tragikusnak tartja-e, nem adott konkrét választ. A lét végességét tudottnak, elfogadottnak tekintette, olyan ténynek, amely önmagában nem tragikus, ugyanakkor a végességében is autonómiára, önértelemre igényt tartó egyén ez igényének kielégítetlenségére eszmél rá, s ez a felismerés az egzisztenciálfilozófia és esztétika irányzatának gondolataival rokonítja Péterfy felfogását.

Az erényeinkkel párosuló gyöngeség fáj Keménynek Péterfy szerint, de mindig értelmet kap a tragédia, az emberi természet kettőssége hozza létre a

[78] Sőtér István, *Nemzet és haladás. Irodalmunk Világos után.* Budapest, 1963. 447–8.
[79] Wéber Antal, *Gondolatok Kemény Zsigmond történetfelfogásáról.* It., 1975/3. 532.

tragédiát, melyben ha nem is öröm részt venni, de nem is fenség nélkül való, Kemény hősei Hamletet juttatják eszébe Péterfynek, „az ember csipetnyi por, s mégis remekmű, a föld csak egy kopár hegyfok, s mégis gyönyörű alkotmány" (584). Kemény regényeiben nem alakul újra az elvesztett harmónia, „csak jóvátehetetlen vereségekkel, visszahozhatatlan veszteségekkel, megváltozhatatlan bűnhődésekkel találkozunk, mert ezek a regények ugyan a helytállás, a kötelességvállalás, – de nem a bizakodás eszmeiségét hordozzák. Kitartásra buzdítanak, de nem ismerik a vigaszt, s nem nyújtanak elégtételt senkinek."[80] Keménytől távol áll a determinizmus könnyed elfogadása, nem tehetetlen az ember, hiszen a sors nemcsak öröklést, de választást is jelent. Mindennek ellenére, még ha a regények üzenete az is, hogy okos magatartással alakíthatunk a sorson, s éppen arra figyelmeztetnek, hogyan ne legyünk a sors kiszolgáltatottjai, az értékek vonatkozásában Kemény kételyeit észre kell vennünk. Hőseinek sorsa tragikus, szinte mindannyiukat bukásra vagy boldogtalanságra ítéli megteremtőjük – nekik nem sikerül önnön sorsuk alakítása. Ha pedig hitelesnek fogadjuk el Kemény szereplőit, s azt mondjuk, hogy sorsuk jellemükkel függ össze, akkor még mindig nem oldottuk meg – ugyan feladatként nem is vállalhatjuk – a dilemmát, a szabad akarat és végzet dilemmáját.

Péterfy fejlődéstörténeti szakaszolása az 1850-es évek közepét jelölte meg a pályafordulat idejének, a *Gyulai Pál* szélsőséges zsúfoltságával és szaggatottságával és *A szív örvényei* merész részleteivel és kitörő erejével szemben a két utolsó regény, *A rajongók* és a *Zord idő* viszonylagos művészi nyugalmát, formai fegyelmezettségét emeli ki. A változást a művészi tudatosság kialakulásával magyarázza, azzal, hogy sikerül a művésznek felülemelkednie a benne kavargó érzelmeken. Ennek kapcsán ír arról, hogy a regényírót éppen e változás jellemzi leginkább, s azért is marad Kemény ismeretlen író, mert műveinek együttes kiadása nem készült el, a művek külön-külön nem alakíthatnak ki teljes portrét. A katasztrófa kikerülhetetlenségét hivő Kemény Világos után új programot tud felvázolni, konkrét tennivalókról ír tanulmányaiban, a magyar polgárosodás új szakasza egy ezzel szorosan összefüggő szigorú erkölcs képviselőjévé teszi, ennek a hirdetője az irodalmi Deák-párt. Regényeinek erkölcsi tanítása mindig a negatív, szinte sohasem a pozitív példákat teremti meg, tanulmányaiban, politikai cikkeiben körvonalazódó erkölcsi eszményét nemigen mutatja be emberi sorsokban, típusokban. A végzetmotívum valamennyi művében visszacseng, ez látszik meghatározni Péterfy Kemény-portréját, holott a változást a *Gyulai Pál* és a későbbi regények között jól érzékeli. Az utókor szerint Kemény regényírói művészetének legjellemzőbb vonása emberábrázoló képessége és tragikus életfelfogása. Hőseinek sorsa a bukás, küzdelmeik hiábavalók, mindig alulmaradnak a sors erőivel szemben, Kemény a végzet mindent legázoló erejét tárja olvasói elé.

[80] Sőtér István, *Nemzet és haladás. Irodalmunk Világos után*. Budapest, 1963. 507.

*

A magyar regényírókról szóló esszétanulmányokat Péterfy egyik legrokonszenvesebb vonása, szellemi függetlensége teszi mindmáig élvezetes olvasmánnyá, szellemi kalanddá. Annak tudása, hogy bár minden igazság viszonylagos, egyik igazság a maga relativitásában elfogadhatóbb a másiknál. Szubjektív hangúnak ítélt írásai figyelmeztetnek arra, hogy a kritikai/tudósi ítélet – bármennyire törekszik a tárgyszerűségre – alanyáról is szól, miközben tárgyáról állít valamit. A három regényíró munkáit értékelve teremt portrét és fejti ki regénnyel szembeni esztétikai elvárásait. Nem a tudós szólal meg írásaiban tudományos igényű munkában, holott tudása és felkészültsége ezt is lehetővé tenné, hanem egy saját utat járó egyéniség osztja meg olvasói élményeit és fogalmazza meg elvárásait. Péterfy a XIX. század utolsó harmadának kulturális–filozófiai–irodalmi hagyományaiban elhelyezkedő kritikusként/olvasóként saját jelene felől értelmezi a múltat s tájékozódik kora művészetében, az esszéíró kér fel együttgondolkodásra, esetleg korábban kialakult vélemények összevetésére. Az esszéket követő polémia éppen annak következménye, hogy a magyar irodalom addig kialakult vagy éppen kialakulóban lévő nemzeti kánonjának újragondolása (is) a három írás. Az újragondolást az irodalomhoz viszonyulás változása teszi szükségessé, Péterfy az egyes műalkotásra, a szövegre mint entitásra koncentrálva magát a befogadást teszi teremtő folyamattá.

A ma olvasója Péterfy kortársaiénál kevésbé tartja bántónak a *modus scribendi*-t és *modus cogitandi*-t egyaránt jelentő esszéi offenzív, eruptív jellegét, a visszafogott indulatot. Megküzdve a műfaj önállóságáért és elismeréséért, a gondolkodás szabadsága mellett érvel, létjogosultságot kap az egyéni vélemény kifejezése, az olvasói előfeltevés, a megfigyelő alany személye, az élményteljes olvasás és a primér értékvélekedés. Az esszék sokat emlegetett szubjektivitása annak az alapvetően új élménytípusnak a megszületését jelzi, hogy a modern ember a műalkotás segítségével önmagát akarja megérteni, megteremteni, s ezzel függ(het) össze, hogy miközben a műfaj felvetette problematika tárgyalására a maga részletességében és összetettségében nem vállalkozik Péterfy, kritkáiból kiolvasható eszménye egy lélektani-társadalmi értelmű realizmus, a lélektani analitikus fejlődésregényt kéri számon a magyar regényírókon, a lelki folyamatok elemző rajzát, olyan jellem-, helyzet- és folyamattípust, amelynek valóságos lélektani törvényét és dialektikáját a korabeli tudás hitelesítette.

A három esszé a XIX. század utolsó évtizedeinek paradigmaváltását a maga összetettségében megjelenítő írás, a mű jelentését az őt létrehozóhoz közvetlenül kötő premodern irodalomtudományi gondolkodás és a irodalom immanenciáját kiteljesítő modernitás határán helyezhető el. Péterfy írásai jelzik az érezhetővé, érzékelhetővé váló lappangó anomáliákat, azt, hogy a korábbi kritikusi megszólalásmód folytathatósága minimum problematikussá válik, de mert mindennek a kifejezésére nem tud új normakészletet kialakítani, s leginkább biztos

ízlése vezeti, írásai egyszerre jelentik a paradigma vállalását és korrekciójának kísérletét. Egyre távolabb kerül attól a gondolkodástól, amely nem a szöveg lényegét, hanem az azt létrehozó intencióját, üzenetét, a művet létrehozó közösség értékeit és élményeit rögzíti, irodalom- és művészetkritikája a nem esztétikai szempontú kritikát a pusztán világnézeti célokat szem előtt tartó irodalommal együtt elutasította, mindkettőtől a művészet, a mű esztétikai autonómiáját féltette, sem világnézet, sem tudomány szolgálatába állíthatónak nem tekintette az irodalmat. Gondolkodása szakítás a csalhatatlan világképbe kapaszkodhatás illúziójával, a liberális-romantikus, keresztény és népies harmóniakövetelménnyel, az etikát és esztétikát elválaszthatatlannak tartó magyar kritikai hagyománnyal.

KARSAYNÉ DUDÁS MAGDOLNA

POLEMICĂ OFENSIVĂ SAU REEVALUARE.
Eseuri despre romanul maghiar

(Rezumat)

Autoarea analizează trei eseuri ale criticului literar Jenő Péterfy (1850–1899). Apariţia acestor eseuri în anul 1881 înseamnă naşterea eseului modern în istoria limbii maghiare. Aceste eseuri, diferite de tiparele gândirii instituţionalizate, prezintă atât un mod specific de a gândi – *modus cogitandi* –, cât şi un mod specific de a scrie – *modus scribendi*. Eseurile lui Péterfy reprezintă nu numai o nuanţare în procesul de interpretare a operelor romancierilor maghiari, dar ele pot fi considerate un gest de ademenire a publicului cititor maghiar pentru valorile sau aspecte, încă prea puţin cunoscute, ale romanelor autorilor care deja au devenit parte a canoanelor literare ale sfârşitului de secol. Eseurile despre Mór Jókai, József Eötvös şi Zsigmond Kemény sunt o deschidere spre modernism în ceea ce priveşte concepţia literară, care priveşte, ca unic criteriu compatibil cu conceptul de literatură, valoarea estetică autonomă.

Privind romanul maghiar prin prisma literaturii europene, J. Péterfy consideră romantismul lui Jókai depăşit în raport cu gustul cititorului contemporan, normele de orientare fiind operele lui Stedhal, Flaubert, Zola, Dickens, Thackeray, Emily Bronte, C. F. Meyer, Gottfried Keller sau Sterne. Critica lui Péterfy pare să fie una nedreaptă, ea alegând un singur criteriu pentru evaluarea scriitorului, netratând nici unul dintre aspectele romanului lui Jókai care l-au făcut apreciat şi cunoscut, dar mai ales *citit*, nu numai de cititorul maghiar, ci şi de cel european.

Opera lui Eötvös este analizată diferenţiat, romanul *A falu jegyzője (Notarul satului)* fiind acceptat ca o adevărată capodoperă. În ierarhia stabilită de Péterfy, Zsigmond Kemény este romancierul ale cărui opere satisfac în cea mai mare măsură aşteptările critice, dar criticul este conştient de faptul că acest mod de a scrie este mult mai puţin agreat de cititor. Criticul fiind în mare parte preocupat de problematica tragicului, revenind la aceasta de mai multe ori în eseurile şi studiile sale, Kemény devine favoritul său datorită talentului de a crea personaje complexe, cu soartă tragică, fiind comparate de Péterfy cu cele din tragedia antică sau cele ale lui Shakespeare. Eseul despre Kemény tratează aspecte care vor domina modernismul, prebleme legate de coerenţa caracterului, de integritatea eului, de relativitatea caracterului din perspectiva relaţiilor umane sau chiar a rezultatului faptelor.

În concluzie, cele trei eseuri pot fi interpretate ca o esenţială modificare de paradigmă în ceea ce priveşte gândirea critică a ultimelor decenii ale secolului al XIX-lea, ele atrag atenţia asupra unei posibile restructurări a ierarhiei romancierilor maghiari, criticul asumându-şi riscul unei polemici care vizează, pe de o parte, cultul faţă de opera lui Jókai în epocă, iar, pe de altă parte, predilecţia sa pentru Kemény, romancierul cel mai puţin citit în acea perioadă.

Különnyomat a

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLVII. évfolyamának (2003) 1–2. számából

EXTRAS

A ROMÁN AKADÉMIA KIADÓJA
EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ΠΑΛΟΜΠΟΜΑΡΗ
ΚΟΖΑΝΗΣΗ

XLVII. Συνδυασμοί (2003)

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XLVII. évf. 2003. 1–2. szám

EGY „KÍSÉRLETI" ANTOLÓGIA MARGÓJÁRA.
Kortárs-Képversek '78-Ból

Antológia-kísérlet? Kísérleti antológia?

Az 1978/10-es Kortárs számban „elszórt" tíz képvers olvasható egyfajta antológia-kísérletként is, hiszen metaforikus és szó szerinti értelemben is teret kínál olyan szövegeknek, amelyek műfajilag-poétikailag meglehetősen befoghatatlan korpuszát a képvers[1] próbálja elnevezni. A folyóirat e képvers-gyűjteménnyel is mintegy továbbírja azt a – kánonképző diskurzusok felől igencsak érdekkel bíró – tendenciáját, hogy „helyet adjon a különböző irodalmi irányok, stílusok és nemzedékek képviselőinek"[2]. E „helyadás" e kontextusban valamiképpen újramondhatja azt a (marginalizáló) feltevést is, hogy a képversek helyadásra szorulnak az irodalom kánonformáló fórumain belül, ugyanakkor 1978-ban olyan kísérletként is fontos lehet, amely anticipálja későbbi képvers- vagy képverseket is tartalmazó antológiák[3] kiadásának igényét. Az alábbi írás nem tárgyalja részletesebben azt, hogy ezek a gyűjtemények, válogatások mennyire értékelhetők kánonformáló következményeik felől, csupán jelzésszerűen utal arra, hogy a recepcióban inkább mint e kánonmódosító lehetőségek be nem teljesítői aposztrofálódnak.[4]

A képversek a folyóiratszámban valamiképpen „vendégszövegként" tűnnek fel: idegenségük éppen kép(i)ként válik „láthatóvá", látványként akasztja az olvasást a konvencionális tipográfiájú szövegek között. Az idegenségnek, a különbözésnek ilyen látványszerű bejelentődése mentén íródhat a tíz képszöveg a kísérleti irodalom rövid antológiájává, egy másik könyvvé, amely, ha nem is kimerítő módon, de a variabilitást jelzendő válogat „kortárs" képvers(ek) próteuszi irodalmából. A tíz szöveg nyilván nem reprezentatív gyűjteménye annak, ami a képvers (lehet), hiszen a szövegekben inkább szétíródik a képvers bármilyen előfeltételezett műfajszerűsége vagy műfaji-poétikai rögzíthetősége. Az antológia inkább valami olyat villant fel a képversből, ami eleve plurális: azokat a poétikai-

---

[1] A tartalomjegyzékben mindegyik szöveg után a képvers szó olvasható zárójelben. A továbbiakban a képverseket csak a Kortárs folyóiratcím és az oldalszám pontosításával jelölöm.

[2] *Új magyar irodalmi lexikon*. 2. köt. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1994, 1102.

[3] Az 1982-ben kiadott *Ver(s)ziók* bizonyos ciklusai (szerk. Kulcsár Szabó Ernő – Zalán Tibor, Budapest, Magvető) és az 1984-es *Képversek* (szerk. Aczél Géza, Kozmosz).

[4] Például „a vizuális költészet neoavantgárd formációi nem bizonyultak alkalmasnak a klasszikus avantgárd átütő rekanonizációjára". Bónus Tibort idézi H. Nagy Péter: *(A)ver(s)ziók?* In: Bednanics Gábor – Kékesi Zoltán – Kulcsár Szabó Ernő: *Identitás és kulturális idegenség*. Osiris Kiadó. Budapest, 2003. 241.

retorikai lehetőségeket, amelyek a nyelv és kép diszkurzív/mediális közöttiségében, valamint a verbális és a vizuális jelölés határainak állandó felülírhatóságában, viszonylagosságában és viszonyjellegében generálódnak.

Kísérleti irodalom?

Az alábbiakban a *kísérleti irodalom* fogalmát hasonló kételyekkel és pontosításokkal használom, mint Kékesi Zoltán és L. Simon László a Helikon folyóirat *Kísérleti irodalom* számának előszavában. Ilyenképpen azok a szövegek, amelyek itt (is) kísérleti irodalomnak számítanak, „a papír médiumától [még] el nem szakadó, vizuális eszközökkel élő"[5] avantgárd utáni irodalmi alkotások lesznek. A szerzők nyomán azt is fontos kiemelni, hogy a vizuális költészet és a kísérleti irodalom ilyen relációja nyilván szinekdochikusan (totum pro parte viszonyként) tételeződik, hiszen ez utóbbi olyan művészeti terrénumokra is vonatkozhat, mint a fonikus költészet, textuális installáció, mail-art, művészkönyv stb.[6]

Az ily módon koncipiált kísérleti irodalom nyilván poétikailag túlságosan is elnagyoltnak, differenciálatlannak tűnhet, és voltaképpen pán-művészet(történet)i érvényességre tarthat számot, hiszen az irodalom történeti irányzatai, korszakai mindegyikében számolhatunk a kísérletezés, az experimentum valamilyen formájával[7]. Miért bizonyulhat mégis jelen esetben szerencsésebbnek a *kísérleti/experimentális* jelző, mint a *neoavantgárd* – akár az elnevezés, elírás mindig jelentkező kockázatával is? Sz. Molnár Szilviát érdemes e tekintetben idézni, aki szerint „[...] minden, az ötvenes évek óta jelentkező experimentális költészeti megnyilatkozást, tekintet nélkül arra, hogy azok milyen hagyomány folytonosságaként és milyen új tapasztalat reflexiójaként vannak jelen az irodalomban, már neoavantgárd címszó alatt kanonizált a szakirodalom."[8] Mivel a *neo*avantgárd túlságosan is beíródhat abba a paradigmába, amely a *neo*-irányzatokat korábbi történeti irányzatokból eredőként, s ez eredet valamilyen újratermelődéseként, visszatéréseként érti, e terminussal talán túlságosan is számon kérnénk a szövegeken a történeti avantgárd beszédmódjának[9] valamiféle reiterálódását. S így nem lenne meglepő, ha a neoavantgárd az avantgárd viszonylatában csak egyfajta „csöndes *understatement* [kiemelés az eredetiben]"[10] maradna. Ugyanakkor

[5] Kékesi Zoltán – L. Simon László, *Kísérleti irodalom*. Helikon, 2003. 4. sz. 311.

[6] Uo.

[7] Vö. Sz. Molnár Szilvia, *A képversértés szempontjai a magyar irodalomtörténet-írásban*. Lk.k.t., 2001. 6 sz. 77.

[8] Uo.

[9] A Kortárs vagy a későbbi antológiák képverseinek retorikája például nem tűnik ráíródni arra a mozgalomként/mozgalomban levésre (és ennek sajátos tonalitású diszkurzusára), amely Vidovszky László szerint az avantgárd maga, és mivel ez (ön)definícióként hiányzik a kortárs (neo)avantgárd megnyilvánulásokból, ezek nem is gondolhatók el avantgárd (sem neoavantgárd) irányzatokként. Vidovszky László, *Válasz a Magyar Avantgárd Múzeum körlevelére*. Jelenlét, 1989. 1–2. sz. 281.

[10] Kulcsár Szabó Ernő – Zalán Tibor, *Formabontás vagy bontott forma?* In: *Ver(s)ziók*. Magvető. Budapest, 1982, 6.

a *neoavantgárd* terminus olyan kontextust írhat a szövegek köré, amelyből kirekesztődnének azok a *nem avantgárd* (pl. középkori, humanista, barokk) vizuális költészeti hagyományok, amelyek a kísérleti irodalom poétikai-történeti pretextusaiként változó diszkurzív alakzatokban folyton újraolvashatók. Sz. Molnár Szilvia hívja fel például a figyelmet arra, hogy főként német nyelvterületen, a Konkrete Poesie elméleteiben e költészet történeti–poétikai előzményei épphogy a századforduló avantgárd előtti költészetének szkripto-vizuális formakísérleteiben (pl. a szimbolisták, Mallarmé vagy Appolinaire szövegeiben) jelölődnek ki; így a *neoavantgárd* terminusként nem is tudott annyira beágyazódni a konkrét költészet németországi recepciójának diszkurzusaiba.[11] A kísérleti irodalom szövegei tehát újra- és továbbírhatják – más diszkurzív és mediális feltételek között – az avantgárd és/de az avantgárd előtti (több évszázados!) képvers-költészet poétikai tradícióját is.

Ugyancsak megfontolandó Deréky Pál javaslata: szerinte a (magyar) neoavantgárd irányzatok (pl. anarchista, misztikus, filozofikus underground-avantgárd, performer hang-költészet, konkrét és lettrista költészet stb.) poétikai heterogenitását tekintve „egyrészt a *kísérleti irodalom (és művészet)* megjelölés illik többé-kevésbé [az irányzat(ok) S. K.] minden összetevőjére, másrészt *az ellenkultúra irodalma (és művészete)* megjelölés [kiemelések az eredetiben]".[12]

Végül is nem véletlen, hogy a képversek sajátos diszkurzív vegyületekkel *kísérletező* szövegeit, az irodalom intermediális „kalandjait" mindig is kézenfekvő (volt) kísérletiként, experimentálisként, lusus-ként el-nevezni – és/de nem csak az avantgárd után. A vizuális költészetben a nyelv és a kép is olyan (meta)retorikát működtet, amely az olvasás nyelvi gyakorlatát nézői pozíciókkal alter(n)álja, azaz az olvasás is szöveg és kép(e) között mozgó diszkurzív kísérletként gondolható el.

Miért a kortárs-képversek?

Elsősorban talán azért, mert ez az antológia-kísérletként is olvasható korpusz rövidsége ellenére is alkalmas arra, hogy a vizuális költészetben a nyelv és kép egymásra vonatkozását mint valami poétikailag–retorikailag plurálisat és képlékenyt olvassuk. A képversekben a szöveg és kép viszonyok nem annyira egy műfaji prediktibilitás jegyében kínálnak alternatívákat az értelmezés számára, hanem a legkülönfélébb módokon mozdíthatják ki az elsősorban nyelvre/szövegre beállítódó(tt) olvasói pozíciókat (vagy akár fixációkat). A kalligramban, a minimalista-konkrét költeményben, a mandalaszerű képversben vagy tipográfiai költeményben a szöveg és kép intermediális retorikája az olvasást mindig más kérdésekkel készteti saját értelmezői beszédének, előfeltevéseinek vagy preformált terminológiai „arzenáljának" felülvizsgálatára, és teszi az olvasott szöveghez

[11] Sz. Molnár *i. m.* 77.

[12] Deréky Pál, *A történeti magyar avantgárd irodalom (1915–1930) és az ún. magyar neoavantgárd irodalom (1960–1975) kutatásának újabb fejleményei.* I.k.k.t. 2001. 6. sz. 12.

hasonlóan experimentális tapasztalattá. A képversek interpretációs feltételeinek nyomon követése jelzésszerűen felvillanthat olyan kérdéseket, amelyek – ahogy H. Nagy Péter találóan megjegyzi – „az olvasás automatizmusából következően nem épülhettek be a magyar irodalomértés hagyományába".[13] Ez pedig a kanonizációs gyakorlat, az olvasói kánonok felől szemrevételezve akár a vizuális költészet periferikusságát is magyarázhatja, újabban pedig éppen újraolvasásának egyre gyakrabban megfogalmazódó igényét.[14]

Kalligram: csapda és/vagy öntematizáció?

A Kortárs-képversek közül három szöveg kapcsán is továbbgondolható Foucault gyakran emlegetett kalligram-olvasata. A *Függőjátszmák enteriőrben* (Páskándi Géza), a *Léghajó a Balaton felett* (Takács Imre), *A lovas* (Takács Imre) olvasható olyan kalligramként, melyben a kép ikonjelként (is) funkcionál: a sorokból, grafémákból összeálló kép figurálja a szövegként konstruálódó nyelvi világ valamelyik szegmensét. Azonban az analógia, a túl kézenfekvő megfeleltethetőség az íráskép és egy (extratextuális) „dolog" képe között gyakran tételeződik úgy a képvers-recepcióban, mint ami rövidre zárhatja az értelmezést. Foucault például a kalligramot tautológiának nevezi, és a „csapda" trópusával írja le nyelvi-képi retorikájának működését: „A dolognak, mivel kétszeresen is utánaered, kikerülhetetlenül csapdát állít a kalligram. Ilyen szorításra egyedül sem a beszéd, sem a kép nem lenne alkalmas. A kalligram kiiktatja a távollétet, amellyel a szavak képtelenek megbirkózni – az írás térbeliségét trükként felhasználva, a szavakra rányomja jelöltjük látható formáját: a papíron gondosan elosztott jelek az általuk alkotott határvonalak segítségével előcsalogatják a dolgot, amelyről beszélnek".[15]

Első „látásra" e szöveg egy lehetséges olvasata az lenne, hogy a (figurális) kalligramok *ugyanazt* a „dolgot" artikulálják kétféleképpen – verbálisan és vizuálisan –, és a jelöltet/„a dolgot" olyannyira előhívják, hogy annak látható formája rányomódik a szavakra. A csapda trópusa a kalligramot mint a jelölt elérésének módját a reprezentáció meglehetősen erőszakos válfajaként tételezi: „utánaered", „szorítás", „csapdát állít", „rányomja". Sz. Molnár Szilvia Foucault nyomán úgy véli, hogy a „kalligramok mindaddig ebben a csapdában maradnak, amíg *hasonlóság* alapján jönnek létre: az íráskép hasonlít a jelentett tartalomhoz".[16]

[13] H. Nagy Péter, *Kalligráfia és szignifikáció. Fenyvesi Ottó, Géczi János és Zalán Tibor képverseiről.* In: Kalligráfia és szignifikáció. Veszprém, Vár Ucca Tizenhét Könyvek (19.), 1997, 8.

[14] Sz. Molnár Szilvia az 1990-es évek irodalomtudományi fordulatával magyarázza a történeti avantgárd és neoavantgárd irányzatokra, illetve az intermedialitásra irányuló kutatások felélénkülését. Sz. Molnár Szilvia, *Narancsgép. Géczi János vizuális költészete és az avantgárd hagyomány.* Ráció Kiadó. Budapest, 2004. 14.

[15] Michel Foucault, *Ez nem pipa.* Athenaeum, 1993. 1/4. sz. 144–5.

[16] Sz. Molnár Szilvia, *Az avantgarde hagyomány alakulása Géczi János képverseiben.* In: H. Nagy Péter (szerk.), Szöveg – tér – kép. Írások Géczi János műveiről. H. n. Orpheusz Kiadó. 2001. 70.

Csakhogy a kalligramok esetében – már csak a verbális és vizuális reprezentációs rendszerek és befogadási feltételeik különbözősége folytán is – sosincs ilyen problémamentes ekvivalencia és át/lefordíthatóság a nyelvi és a képi jelölők között. Mint ahogy a kép és nyelv viszonyok reflexiójának igencsak hosszú történetéből is kiderül, hogy mind a nyelv, mind a kép tapasztalata megjelenhet a másikában, de ugyanakkor az is világossá válik, hogy e két jelölési módnak sosem sikerül(t) – hacsak nem a teóriák szintjén – beteljesíteni a paradoxont: „ugyanazt" a jelöltet elérni mondva és mutatva. Hártó Gábor szerint Foucault kalligram-értelmezése kritikátlan, mivel a grafikai és a nyelvi mozzanat összeadódása valójában nem lép túl magán a jelölési folyamaton, azaz nem éri el magát a jelöltet.[17]

De mit is jelenthet (még) az utolért és csapdába ejtett „dolog" Foucault szövegében? Vajon azonnal egy empirikusan definiálható jelöltre kell gondolnunk, amely kívül posztulálódik magán a kalligramon?

A kalligram – írja Foucault – „az egyik oldalról alfabetizálja az ideogrammát, elkülönült *betűk*kel népesíti be, s ezzel szóra bírja a folytonos vonalak némaságát. A másik oldalról az írást olyan térben helyezi el, amelyre többé nem a papír fehér közömbössége, tehetetlen nyitottsága lesz jellemző; arra kényszeríti, hogy a forma törvényeinek engedelmeskedjen. A hangokat egy pillanatig tompa morajjá változtatja, mely egy alak körvonalát teszi teljessé, a rajzot pedig hártyavékony burokká alakítja, melyet áttörve szóról szóra követhetővé válik a benne levő szöveg legombolyodása."[18] A „dolog" szó mintha itt olyan szavakra cserélődne, melyek a kalligram szöveg- és képszerűségét tematizálják: ideogramma, vonalak, forma, alak, rajz, szöveg; vagyis a „dolog" mint szöveg és (a dolog) kép(e) tételeződhet. Ebből a passzusból újraolvasva meglehetősen csapdát rejtőnek tűnik Foucault következő kérdése: „Kikerülhetetlen kettős csapda – hová menekülhetne előle a madarak röpte, a gyorsan fonnyadó virág, a záporozó eső?"[19] A csapda – mint a jelöltre be/felállított reprezentáció trópusa – csak a reprezentációk, a szemiózis, a jelek előtt nyílik meg: vagyis a madarak röpte, a fonnyadó virág, a záporozó eső csak annyiban eshet bele (vagy menekülhet előle), amennyiben szöveg és/vagy kép: „betűk", „vonalak", „forma", „alak", „rajz", „legombolyodó" textus.

A következőkben a kalligramban bármiféle, az olvasásra nézvést reduktív mozzanat nem a kalligram tautologikusságában tételeződik, már csak azért sem, mert egy verbális és egy vizuális diszkurzus képződményei között bármilyen tautologikus viszony feltételezése egyenlőségjelet tenne e két diszkurzus jelölés- és olvasásmódjai közé. Ugyanakkor a kalligram pusztán azért, mert nyelvi és képi artikuláció, nem egy rajta kívüli jelöltért kezeskedik, hanem inkább azáltal hoz létre bármilyen „dolgot" hozza létre magát bármilyen „dologként", hogy reprezentálja. A reduktív mozzanat a kalligramban így inkább abban gondolható el, hogy a nyelv és kép egymásra vonatkozása nem lép túl azon a minden képversre

[17] Hártó Gábor, *A grafikai mozzanat a szövegben.* Literatura. 1995. 3. sz. 207.
[18] Foucault *i. m.* 144.
[19] Uo. 145.

érvényes implicit metaköltészeti utaláson,[20] mely a szövegek vagy az irodalom magától értetődő linearitására kérdez rá. Pusztán egy ilyen metaköltészeti utalás azonban nem képes elindítani az olvasásban a szöveg és kép olyan intermediális átíródását, amelyben ezek egymás reflexív trópusaivá, mediális tükreivé válhatnak.[21]

Takács Imre kalligramjai közül *A lovas*[22] képi retorikája elsősorban az alakként való azonosíthatóságot teszi lehetővé (egy lovas sematikus képe), a szöveg pedig nem „szól át" a kép médiumába transzformatív módon. Az írás, mely inkább kivágatnak tűnik, mint rajzolatnak, megkonstruálja egy lovas képét, és ezáltal nyilván olyan implicit metaszövegként is olvasható, mely az írás grafikusságára, spacialitására és ennek retorizálhatóságára hívja fel a figyelmet. Mivel azonban ez a metatextuális mozzanat minden képvers (auto)poétikájába beíródik valamilyen módon, újra-konstatálása az olvasás folyamatában nem feltétlenül lenne esztétikailag releváns. A szöveg lineáris-horizontális olvashatóságát lassítja, akasztja az írás képi figurálódása: éppen olyan szavak emelődnek ki a horizontális olvashatóságból, mint „emlékét" „létezést", „létet", de nem eldönthető, hogy itt a nyelv és a „nyelv képe" között tételezhető-e bármilyen dialógus egy banalizáló belemagyarázás kockázata nélkül (ezeken a szavakon, azaz a ló lábain „áll" az alak!). A képen azonban mindegyre átüt látványként az írás, így a „lovas" nem annyira egy szövegen kívüli dolog képeként, hanem egyenesen szövegkivágatként olvasható. Az archaizáló beszédmodalitás, a siratóének-rájátszások („és élt halottaival gyötrelembe és gyötrődve mint Ábel a gyilkos előtt") sem a lovas perszonalizációjában, valaki(k)ként való identifikálhatóságában érdekeltek, hanem a lovas-toposzok (pl. a „villámai villáma" kapcsán az Apokalipszis lovasa vagy az éjszakai lovas, a hálál allegóriája, a kiválasztott toposza stb.) inkorporeálódásának irányába nyitnak, így pedig a „lovas" szövegkivágatként való olvashatósága felől értelmeződhetnek.

A Kortárs-képversek némelyike azt a lehetőséget is sejteti, hogy a kalligramok kijátszhatják a kép és szöveg relációkban rejlő lehetőségeket – akár az ikonjelszerű viszonyt is – az írásról és olvasásról való metabeszéd „javára". Takács másik kalligramja, a *Léghajó a Balaton felett*[23] már több ponton is kérdésessé teszi az íráskép és egy dolog képe közötti kézenfekvő megfeleltethetőséget.[24] A vers sorelrendezése gondos precizitással idézi egy léghajó képét, melyet egyik sorában

---

[20] Vö. Balázs Imre József, *Kétnyelvűség vagy kevertnyelvűség? Szempontok a képvers esztétikájának a kidolgozásához.* Korunk, 1997. 12. sz. 20–1.: „... minden képvers problematizálja a lineáris költészet ilyenségének természetességét, s így költészetről szóló költészetnek tekinthető."

[21] Vö. Joachim Paech, *Artwork – Text – Medium. Steps en route to Intermediality.* http://www.uni-konstanz.de/FuF/Philo/LitWiss/Me-dienWiss/Texte/interm.html, 2000. Paech az intermedialitást konfiguracióként gondolja el, a medialitás szöveg(ek)be való transzformatív inskripcióiaként.

[22] Kortárs, 1518.

[23] Uo. 1520.

[24] A kérdésfeltevés iránya miatt, mely elsősorban a kalligrammatikus kép és szövegviszonyokat érinti, nem tárgyaljuk itt azt az érdekesnek ígérkező intertextualizálódást, amelynek folyamatában a képvers a Szabó István (szerzői) nevet és a hozzá kapcsolódó szövegeket citálhatja.

meg is nevez: „Átröpül a Balaton fölött hozzád e léghajó." Kérdés azonban, hogy milyen „léghajóról" lehet itt szó, azaz hol van a „dolog" e képszöveg viszonylatában? Ugyanis itt a léghajó mint kép leválaszthatatlan magáról a szövegről, amely egyszerre graféma és vonal, textus és a kép matériája. Így amikor a képvers deixise („*e* léghajó") a képet célozza (s csak annyiban a „dolgot", amennyiben az kép), elkerülhetetlenül a szöveget is „eltalálja", s ezzel önreferencializálja a kalligramot. A képszövegre visszamutató deiktikus utalások így a mimetikusság kérdését újraértve az önmagát dologkent (képként, ikonjelként) megnevező és létrehozó konstrukció, s ilyen értelemben performatívum kérdését is előhívhatják.

Újra Foucault-t idézhetnénk a „kötelék" mint szó, kép és szókép olvasásakor: „...a kalligram sohasem mond és ábrázol ugyanabban a pillanatban. A dolog, ami nézhető és olvasható, a ránézésben elhallgat, a kiolvasásban elrejti magát."[25] Ilyenképpen a „kötelék" szöveghez és képhez kapcsolódó olvasatai nem csak temporálisan alternálnak, hanem retorikailag is (el)különböznek. „A jóismeretség köteléke / Hasonlóságunk köteléke / a lelkifurdalás köteléke / Felelősségünk köteléke" szintagmák szó szerinti olvashatósága a nézéshez és a képhez kötött, a grafémákból ugyanis ikonikusan artikulálódik a kötelék (a léghajó köteleinek) képe. A szó szerinti olvashatóság a tropikussal alternál és alterálódik: a trópus itt jóllehet az olvasásra és a szövegre utalódik, a kép metaforizációját is elindítja, a „kötelék" pedig mint metafora (nyelvi *kép*) szintén nem egy tisztán verbális képződményként, hanem sokkal inkább egy verbális és egy nem verbális momentum[26] viszonyaként értelmeződik. A kalligram skripto-vizuális szövegében így lehetnek a szövegnek és képnek közös referenciapontjai anélkül, hogy ez egyértelmű ekvivalenciaként tételeződne. A kalligram deiktikus elemek által visszafordulhat magához a képszöveghez, mely saját sorelrendezését tematizálja, és önmagát a megmutatva kimondott „dologként" s egyszersmind nem-dologként állítja. Az „ezek a homokzsákok az én szívemen" sor nyelvi képként nem mondható túlságosan poliszémikusnak vagy disszeminatívnak, mégis visszaveheti a szövegen kívüli „dolgok", tárgyak képi reprodukciójában kimerülő kalligram képzetét. Így – egy mondatba írva – bizonytalanná válik a vizuális és a nyelvi képek egyértelmű szétválaszthatósága: a „homokzsákok" szövegként, trópusként, nyelvi *kép*ként (a szív „homokzsákjai") már mindig egy rajz matériája is, ikonikus anyag (a léghajó homokzsákjai, homokzsák-képek). Ha a kalligram – ahogy Foucault írja – „a hangokat egy pillanatig tompa morajjá változtatja, mely egy alak körvonalát teszi teljessé",[27] akkor ez a tompa moraj valamiképpen mégis áthallható, azaz a kép nézésében kibetűzetlen írás képeként látható. S ilyenként mindig átüthet a rajzon az írás „moraja", ahogy a rajz is a szövegen: így mint *szöveg* és *kép* a kalligram akár mondhatja azt is: „ezek *nem homokzsákok*".

[25] Foucault *i. m.* 146.

[26] Ricoeur metafora-értelmezéséről lásd Jean-Jacques Wunenberg, *Filozofia imaginilor* Polirom, 2004. 42.

[27] Foucault *i. m.* 144.

Írás és rajzolás egymás metaforájává íródik a képversben: az olvasó tekintet saját nyomvonalának rajzát követi[28]: „Én pedig benne ülök a kosárban. / Úgy rajzolom le magam, hogy nem látszom". A kalligram nyelvi-képi retorikájában szemiotikailag megkettőződhet/elválhat a textuális én jelölhetősége/ jelöl(het)etlensége: az írásban/szövegben megképződő és elírható-eltávolítható „magam" egyszersmind rajzzal eltakarható kép(más), s ilyenként (a) másik kép(e) is lehet. A „rajzolom" szó leíródása által szó szerint rajzol is, s így saját írásaktus-szerűségét[29] tematizálja, ez pedig a képszöveg önreflexiójával eshet egybe: az írás rajzként, más(ik) medialitás(ú)ként nevezi meg magát, és ekként (is) artikulálódik. Az intermedializálódás folyamatában szöveg és kép egyaránt részesül egymás médiumából, a médiumok (re)inskripciójának reflexív alakzataiból: az írás látványként saját materialitásához, grafikusságához fordul vissza, a képet meg az írás töri át, és reflektálja saját kép-másaként.

Öntematizáció és önreflexió Páskándi Géza *Függőjátszmák enteriőrben*[30] című kalligramjában is elgondolható egyrészt abban, ahogy a képszöveg saját szkripto-vizuális dimenziójához fordul, másrészt az olvasás állandó kisiklatásában, azaz abban, ahogy a képvers ellenáll a lineáris/linearizáló értelmezésnek. Ugyanakkor a képszöveg arra is rámutathat, hogy az avantgárd utáni kísérleti irodalomban a kalligram nem merül ki az írásképnek az olvasást esetleg rövidre záró ikonikus figurálásában, hanem éppen ellenkezőleg: visszaveheti a kép és szó kézenfekvő megfeleltethetőségének lehetőségét. (Gondolhatunk például arra, hogy mivel a „függőjátszma" nem artikulálódik ikon-jelként, bármiféle analógia csak sokkal áttételesebb lehet, s inkább az olvasási műveletek és a „függőjátszma" metaforikus/metatextuális viszonyában tételeződhet.)

A kalligram idézetek, allúziók, különféle jelnyelvek, regiszterek sajátos szövegközi gyűjtőhelyeként képződik: „függőt is függesztő" béranger-i törvény, sakkjátszma, sakklépések, Damoklész-allúzió és „enteriőr" mint képzőművészeti műfajra utaló architextus tartják fenn a textuális polifóniát, vagy akár: poli*gráfiát*. A betűk szabványtól eloldódó, esetlegesebb, kirografikus íródása és a gyerekrajzszerű figuráció egy akasztófán függő újabb akasztófa képét idézi, melyet így már piktografikusan ismétel és sokszoroz az F és f graféma. Szöveg és kép együtt olvassa (szét) „függőjátszma" és „enteriőr" jelentéskörét. „[M]inden játszma függő e végtelen enteriőrben" olvasható a négyzet alakú, tagolatlan sorban. A képvers ezáltal magát enteriőrként nevezi meg, egyszerre idézve és felülírva egy képzőművészeti műfaj tradícióját. A végtelenített enteriőr „képe" egyfajta „belső" helyként, interioritásként, és ennek állandó ki(fele)fordulásaként (akasztófa az akasztófában) figurálódik, ugyanakkor a szövegek és az szövegköziség térszerűségének is egyfajta metajelévé válhat. Az enteriőrhöz (és a szöveghez) képest ez esetben nem lehet kívülre pozicionálódni: a zárt négyzetből, mely

[28] Vö. Hártó Gábor *i. m.* 208.

[29] Balázs Imre József kiemelten is tárgyalja egyes képversek írásaktus jellegét, és Láng Gusztáv nyomán a szómágiához kapcsolja vissza. Balázs *i. m.* 19.

[30] Kortárs, 1517.

elkerítené az enteriőrt a rajta kívülitől, kifele tart egy sor. Ez a sor a képi kívülbe való átlépése által megszünteti a belső versus külső rögzíthetőségét, és relacionálisként tételezi: az enteriőrt egy újabb térben függeszti, mely így már nem lehet teljes kívüliség, inkább másik enteriőr. Az enteriőr képének iterálódása folytán ellehetetlenül az enteriőrről való beszéd, és a „végtelen enteriőr" paradoxonába torkoll: egyik enteriőr már mindig egy másik enteriőr kívülisége, tükre, mint ahogy a szövegek és jelnyelvek (sakklépések) is egymásba/ból texturálódhatnak. Így a „függőjátszmák enteriőrben" egy chiasztikus fordulattal az enteriőrök függőjátszmájává válhat. A függőjátszma trópusában pedig magára ismerhet az olvasás is. A képvers nem jelöli meg kezdő- vagy végpontját, így ezek és az olvasás további irányai, pozícióinak áthelyeződései, illetve a szöveg bármiféle ideiglenes sorrendje egyedül az olvasás újraléphető (sakk)lépéseinek „függvénye". A képvers eközben úgy készteti folytonos önkorrekcióra az olvasást, hogy nem jelöl meg egyetlen (vég)érvényes referenciapontot, és nem ígéri a különféle kontextusok idézeteinek (teljes) integrálhatóságát. A „függőt is függesztő örök béranger-i törvény" vagy a damoklészi allúzió az olvasás önreflexív folyamatába éppen e folyamat tükreként íródik vissza. Így a képszöveg retorikája a „függőjátszmát" saját textuális mozgásainak és egyben olvashatóságának (vagy újraírhatóságának) trópusaként is értelmezésre kínálhatja.

Benkő Attila *A fecske és a denevér*[31] képverse egy kalligram- és egy írásaktus-mozzanatot ír egymás mellé, azaz az írás képiesülésének, a laptér retorizálódásának különböző módozatait teszi „láthatóvá." Az írásaktusként való olvashatóságot az indítja el, hogy a megnevezett cselekvést a szöveg tipográfiai testként performálja, s így a „papír fehér közömbösségét"[32] a térbeírható szavak egy képi kinézis síkjává alterálják Az „olvasható" mozgás performátora nyilván maga az olvasás, az olvasói–nézői tekintet „cikázása" az oldalon. A bármilyen sorrendben olvasható „Csivit! csivit! itt! meg itt! cikázom!" szavak topográfiája így az olvasás aktusában kerülhet sajátos temporális dimenzióba, az írás és a tekintet térfoglalásának aktusszerű történésébe. A képvers kalligram-mozzanta az „Aludni tér a denevér hajnali fél három" sor ikonikus szöveg-kivágatszerűsége nyomán olvasható (az íráskép idézheti egy lefele csüngő denevér képét, illetve kiemeli a „rom" szót a „három"-ból). Az írásaktusszerű és a kalligrammatikus mozzanat a lapteret egyrészt egy expanzív, behatárolatlan, kinetikus térformációvá, másrészt egy kontraktilis, körülhatárolt, statikus alakzattá artikulálja. A „fecske" és a „denevér" a laptér e két sajátos topográfiájára vonatkoztatva az íráskép térfoglalásának különböző módozatait is jelzi.

Szöveg-tárgyak

Ha egyes kalligramokról bizonyos értelemben el is mondható, hogy a képi retorika ikonikussága reduktív mozzanatként tételeződhet az olvasásban annak

[31] Uo. 1562.
[32] Foucault *i. m.* 144.

hangsúlyosabb irányításaként, akkor a nyelvileg minimalista vagy a konkrét költészeti hagyományt idéző képversek jóval kevesebb fogódzót kínálva válnak az olvasás mint újraírás függvényévé. A szöveg a nyelvi komponensek minimuma és elliptikussága, illetve a grammatikalitás hiánya folytán annyira az olvasás aktusára utalódik, hogy bármiféle reláció a szó és szó, illetve a szó és kép között már csupán egy önmagával (is) kísérletező, interpretatív olvasásban képződhet meg. A kalligramok esetében még számíthat az olvasás a versszerűség vagy a textualitás bizonyos ismérveinek (újra)felismerhetőségére, a konkretista tradíciójú képversek azonban kivonulva szintaxisból és mondatból, a szavak szintjén kísérleteznek szöveg és kép viszonylehetőségeivel. Az olvasó így a nyelvi redukció nyomán maradó lexéma-alapú metaforikusságot és a szövegtest térbeírt alakzatait próbálja egymásra vonatkoztatni A képi figuráció, az íráskép nem valami rajta kívülit reprezentál, hanem a jelölés által maga mint tárgy/tárgyszerűség konstruálódik.. Az írott nyelv képként, konkrét anyagként való (újra)értése, mely mindig magára a nyelvi rendszerre visszavonatkoztatva értelmezhető[33], a jelölő materialitásának tematizálását és egyben retorizálását jelenti: a szöveg metapoétikája a jelölőn mint konkrét anyagon végzett munkát és a médium (szöveg)beíródását teszi láthatóvá. A reprezentáció és a reprezentátum egymásba-játszásával e képszövegek a jelölő-jelölt ontológiai elválaszthatóságát kérdőjelezik meg, s a jelentés szövegimmanens voltát állítják – legalábbis a manifesztumok, elméletek szintjén. Viszont az olvasási folyamatra nézvést Kulcsár Szabó Ernő találóan emeli ki, hogy „a szó teljes vagy viszonylagos izolációja [...] képtelen kioltani a metaforikusság elemi hatásimpulzusait", és folytatja – Max Bense-t idézve: a konkrétumok is „jelentéshordozók, könnyen szemantikai vonatkozások társíthatók hozzájuk"[34]. Vagyis az olvasásban mégsem elsősorban a konkretista elméletek, állásfoglalások, hanem a nyelv és a kép retorikája működik, s így tarthatatlanná válik a szövegnek olyan, (csupán) önmagával egyenlő és identikus zárt rendszerként való tételezése, amelyben a jelentésképzés a jelnyelvi immanencia jegyében és ez által teljesen verifikálható lenne. Az olyan erőteljesen absztraháló gesztus, mely a szöveget csak mint saját zenei, szemantikai és képi dimenziójához visszafordulót hozza létre, s szeparálja más szövegektől és (olvasói) kódoktól, valami olyanként tételezi a nyelvet és jelentést, amilyenként – ahogy Philippe Castellin is kiemeli a konkrét költészet kapcsán[35] – az nem létezik: magában vettként, konkrétként, rögzíthetőként. A konkrét versek pedig az olvasás aktusában az olvasónak a jelentésképzésbe való igen hangsúlyos bevonásával, éppen hogy nem teljesíthetik be az elmélet kijelentését, miszerint „a concrete poem is an object in and by itself"[36] (A konkrét költemény magában és maga által levő tárgy.)

[33] Vö. Sz. Molnár, *A képversértés*... 78.

[34] Kulcsár Szabó Ernő, *Antimetaforizmus és szinkronszerűség*. A líra mint esztétikai hatásforma a konkrét költészetben. In: *Műalkotás – szöveg – hatás*. Magvető. Budapest, 1987, 365.

[35] Vo. Philippe Castellin, *A szabályok lírájától a költészet kiterjesztéséig*. Helikon, 2003. 4. sz. 392.

[36] A Noigrandes brazil konkrét költészeti csoportot idézi Castellin *i. m.* 390.

A *Buda ostroma 1686-ban*[37] képversben a nyelvi redukció és elliptikusság, illetve a szöveg és a betű konkrétumként, képi matériaként való retorizálása jelenthet kihívást az olvasás számára. A cím kvázi extratextuális utalásként egy, a történelem diszkurzusaiban már ténnyé írt, és így csak szövegként hozzáférhető eseményt idéz. Kulcsár-Szabó Zoltán szerint „ha a történelmi és ehhez hasonló utalásokat nevezzük extratextuálisnak, szembekerülünk avval, hogy ezekről is csak szövegekből lehet értesülni [...], ám itt már dominánsan nem az adott »pretextusra«, hanem az általa jelölt referenciára vonatkozik az utalás".[38] A referencia (Buda 1686-os ostroma) és a képvers együtt-olvasásában szerepe lehet az eseményt ténnyé (el)beszélő történelmi narratívák ismeretének, mely által az 1686-os esemény historiográfiai jelentősége mint korszak-, kultúra- és nyelvváltás válhat felismerhetővé.[39] A képvers az eseményt a redukált szöveggel s annak térbe írható képével kísérli meg újramondani: a történelem, a történet főszereplői a latin ábécé betűi, konkrétumokként szétszórva a „helyszínen." A címet leszámítva a képvers egyetlen szintagmája latin nyelvű: a DANUBIUS FLUVIUS, mely egyszerre íródó sor és egy képi mezőt átszelő vonal, idegen nyelvűségével tűnik fel. Így az ostrom „betű szerinti" történetében (de annál tágabb értelemben is) a terület, a hely kolonizációja és dekolonizációja, el- és visszafoglalása mindig a betűkben, az írásban, a nyelvben is történik (a török nyelvet a nyugati kereszténység nyelve, a latin váltja fel), s ez indexévé válhat további, historiográfiai jelentőségű korszak- és kultúraváltásoknak. A történelemidéző laptér viszonylatában a nyelvi minimalizmus retorikai provokációja talán elgondolható ilyenképpen: megtalálni a nyelvi és képi redukció nyomán a laptér kitöltetlen helyeinek „legbeszédesebb" pontjait, ahol egy képiesülő szintagmára és néhány szétszórt betűre rábízható a történet (történelem), az esemény újramondása, másként (meg)történése.

A *baleset* története is a nyelv konkrét korpuszába, képébe válik beírhatóvá Péntek Imre azonos című[40] képversében. A szavak izoláltan, konkrétságukat, tér(f)elosztó vehikulumaikat előléptetve, kapcsolóelemek és szintaxis nélkül lefejthetetlenek a tipográfiai és képi retorika alakzatairól. A lapot nem annyira az oldalhatár, mint inkább egy keret zárja, mely a képkeret konvenciói értelmében átvágja a szöveget, így a kivágat-szerű szöveg a kerettel átszelt kép analógiájára saját folytatódásáról is szól. Pusztán a képvers szavaiból (siet, láb, kerék, műláb, műkéz, én nem siet) is összeállhat a baleset egyfajta olvasata, viszont ez szövegként nem képes elszakadni a pusztán jelzésértékű és szemantikailag túlságosan is prediktibilis közléstől. A szöveg viszont elvágva a rajta kívüli referenciákat kereső olvasás útját, saját konkrét dimenzióját, tárgyszerűségét

[37] Kortárs, 1563.

[38] Kulcsár-Szabó Zoltán, *Intertextualitás: létmód és/vagy funkció?* It. 1995. 4. sz. 509.

[39] Röviden: az 1686-os ostrom jelenti egyrészt Buda visszafoglalását a törököktől, másrészt a magyar történelemben egy újabb idegen uralom kezdetét, a Habsburg korszakét.

[40] Kortárs, 1544.

(re)prezentálja: bármiféle „baleset" a szöveg tipográfiai módosulásaiban, illetve a jelölők vehikulumának roncsolásában értelmezhető. A szöveg fizikai dimenziója folyton „benyomul", beleír az olvasásba – ezt nevezi McHale mind a mű projektált világát (itt pl. egy balesettörténetet), mind a műtárgy materialitását elbizonytalanító „ontológiai törésnek"[41]. Így a szöveg, mely önmaga látványában jelöl meg bárminemű referenciát, de ugyanakkor konkrétumként mégiscsak „kvázi-szemantikai"[42] (azaz nem képes kiiktatni az olvasás/képolvasás asszociatív és sosem teljesen prediktibilis jelentésképzését), sajátos módon oszcillálhat a nyelvi, képi metaforikusság és saját konkrétságának alakzatai között. A képvers konkretista „nyelvhasználatában" a szavak egyrészt megőrzik szemantikai potenciáljukat, mellyel a „baleset" jelentésköréhez csatlakoznak („siet", „láb", „kerék", „műkéz", „műláb"), másrészt pedig képi matériaként vagy tipográfiai testként íródnak, és ilyenként (írottságként) roncsolhatóvá válnak: „űkéz", „űláb", „űké", „űlá", „műké", „műlá", „mű, műmű, műműmű". A roncsolt szavak torlódásában egymás mellé kerülnek a „mű" és „mű" szavak, s kontiguitásuk folytán egymásra íródhat a *mű*nek a 'műalkotás', de a 'protézis', 'ál' vagy 'csinált' jelentése is. Ebben a képszövegre visszautaló allúzióban, kiszólásban a „mű" nem annyira a konkretizmus deklaráltan autonóm szövegtárgyaként, mint inkább egyfajta szubsztituensként, valami hiány, fragmentálás vagy máshol-levő/volt indexeként (s ily módon relacionálisként) olvasható[43]. Ami mintegy feltartóztatja a szövegroncsolás folyamatát, az ugyancsak egy (kapitálisokkal kiemelt) tipográfiai korpusz: „ÉN NEM SIET". Az „ÉN" textuális és tipográfiai formációja itt nehezen lenne olvasható mint valamiféle személyesség vagy identitásképzés inskripciója, inkább mintha az énről való beszéd retorikai lehetőségeinek áthelyeződését olvasnánk: a textuális „ÉN"-re vonatkozó kijelentés pusztán egy tipográfiai tömb kompakt látványaként (re)prezentálódik, s mint ilyen, a képvers „keretével" átvágott. Ilyenképpen a konkrét költészet olyan metanyelvként (is) olvasható, amelyben – amint azt Sz. Molnár Szilvia kiemeli – „a reprezentációs szint mutatkozik meg önnön rendszerében és a műalkotás jelrendszerében egyedül konkrétnak: igaznak".[44]

A *Kisbabáknak mutatom meg a világot*[45] című képvers magát a megmutatást (a szöveget/képet mint megmutatást) tematizálja és egyben „atematizálja", feladja: a megmutatás tranzitivitása, tárgya helyébe a képszöveg önmegmutatása és a mandalaszerű szöveg-látványból kiinduló reflexió lép. A szöveg saját, többszörösen ismételt címét „használja" képi konkrétumként. A repetícióban a nyelvi jelentés önmaga morajává válik, a sorok, grafémák egyfajta képi ritmusban

[41] Brian McHale, *Worlds on Paper*. In: Postmodernist Fiction. Methuen. New York–London, 1987. 184.

[42] Max Bense, idézi Kulcsár Szabó *i. m.* 365–6.

[43] E szempontból is egymásra vonatkozhat a képszöveg kettéosztott látványa.

[44] Sz. Molnár Szilvia, *A képversértés szempontjai*... 78.

[45] Kortárs, 1519.

rendeződnek precíz konstrukcióvá (szabályos négyszöggé). A világ megmutatása így nem válhat mondássá, sem valamiféle nagyralátó metafizikai kísérletté, világmagyarázó narratívává: a megmutatás a cím multiplikálódó soraiba, képi ritmusába, az önmagát (re)prezentáló szövegtestbe fordul vissza. Marad a betűk szabályos geometriája, megfordítható alakzata: a „metaforikus-szintaktikai komplexitás" egyféle „konkrét, dologi komplexitásnak"[46] ad helyet, melyen áthallik a szöveg ismétlődésének morajszerűsége. Mindebben mintha egyfajta cubus- és mandalahagyomány[47] emlékezete lenne működőben[48]: a mandala sematikusan allegorizáló vagy absztraháló világábrázolásához hasonlóan a geometrikus forma itt is a megfordíthatóság, rendképzet és egyensúly jegyében alakul. Az iteratív szöveg moraja és a konkrét szövegtest nem közöl, nincs határozott tárgya, de nem is teljesen önmagáért való, mint ahogy a mandala képe sem önmaga célja, hanem olyan (spirituális, filozófiai, metafizikai) meditáció elindításában érdekelt,[49] amely meghaladja a szöveg olvasását vagy a szöveg általi verifikálhatóságot. Valahogy ily módon indítja el és hagyja magára e képvers is saját olvasását. És ebben akár ki is merülhet.

Tárgy(ak) a talált és kitalált határán

Tandori Dezső *Kondor Béla egyszerűsít*[50] című képverse olyan „talált tárgy" versnek tűnik, mely a nyelvi komponenseket a címre és néhány légúti térképre írt városnévre redukálája. Gál Andrea izgalmas Tandori-értelmezései rávilágítanak arra, hogy „ezek a minimalista szövegek [...] kizárólag irodalmi olvasatban tudnak létezni, hiszen köznapi jelentésük, információközlő funkciójuk egyáltalán nincs."[51] A versként kínált ready-made esetében folyton szembesül az olvasás saját megtorpanásával, mely arra készteti, hogy (nem irodalmi) kontextusaikból és prediktibilis funkcióikból elmozdított, műalkotásként kínált szövegeknek új értelmezési feltételeket találjon.

Az ún. talált tárgyak meglehetősen problematikus reália-szerűségébe való beavatkozásként a versben már maga a cím olvasható: a „Kondor Béla egyszerűsít" szövegben a festő-grafikus-költő nevét és egy, (tandoris ludikussággal) az alkotásra és interpretációra való utalást találni. Gál Andrea szerint a minimalista képversekben „a teremtésre, az alkotásra utaló legkisebb jel döntő

[46] Kulcsár Szabó *i. m.* 354–81.

[47] Nagy Pál beszél mandala típusú képversekről, melyekre a „kör vagy négyzetes forma jellemző, jól érzékelhető középpont körül szerveződnek, szimmetrikusak és megfordíthatók". Nagy Pál, *A vizuális költészet.* In: Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.), Szemiotikai szövegtan 9. JGYF Kiadó. Szeged, 1996. 203.

[48] Ez akár Szenci Molnár Albert 1607-es cubusát is idézheti, mely a „Légyen e férfiemő négyzete képe tiéd" sorból hasonlóképpen építkezik. Aczél *i. m.* 50.

[49] Vö Wunenburger *i. m.* 305.

[50] Kortárs, 1543.

[51] Gál Andrea, *Szonett és vécékagyló.* Tandori minimalista verseinek interpretációjáról. Lk.k.t., 2000. 3–4. sz. 61.

többletjelentéssel rendelkezik", és – teszi hozzá – „metafikciós gesztusként"[52] olvashatja a szöveget. A cím, mely egyben a képszöveg egyetlen mondatá(nak kezdete), egyfajta metaszövegként állíthatná szembe a két légúti térképet: az egyszerűsített változat a beavatkozás, az egyszerűsítés konstitutív művelete folytán műnek, szerzeménynek, fikciónak tűnhetne a talált tárgyhoz képest. Csakhogy egy ilyen exkluzív logikájú oppozíció mű és nem mű, alkotás és talált tárgy között nem bizonyul tarthatónak. A légúti térkép ready-made jellege nem csak a „hagyományos" (!) duchamp-i dekontextualizálás, áthelyezés és exponálás által zavarkeltő mint készen-találtság, hanem a biográfiai pretextus (vagy egy biográfiai „térkép") kiszólása folytán is: *Pestlőrinc* „ismeretlen" neve a nagyvárosok „ismert" nevei közé nem repülőteres városként, hanem Kondor Béla születési helyeként kiugratott. A térkép reália-szerűségét (és egyben az egyszerűsített verzió alkotásjellegét) tovább destabilizálja az a látszólag tájékoztató adalék, mely szerint a térkép: „Az AIR FRANCE" Rules & Routes n° 11–2 august 15, 1965 Regles & Routes, vagyis a HOW MUCH (= Mibe Kerül?!) alapján" készült(?). A szöveg a képolvasáshoz nem orientatív módon járul hozzá, az eligazító képaláírásnak csupán elírt (illúzióját) változatát nyújtja. Valójában a közlés(ek) funkcióinak, a referenciapontoknak, a nyelveknek, az „irodalmi" és „nem irodalmi" terrénumoknak az elvegyülését, áthelyeződését, határvesztését olvassuk. Ugyanígy az egyszerűsített verzió kvázi műalkotásjellege sem lehet (mű)immanens, s ilyenként stabilizálható: ha mégis az, azt csupán olyan olvasási műveleteknek köszönheti, amelyek létező földrajzi nevek idegenségét, egzotikumát (Analalava, Bealanana, Antsohihy madagaszkári városok) fikcióként fordítják le (pl. Zurich vagy Frankfurt ismerősségéhez képest). Ilyenképpen „valós" elemek bizonyos konfigurációja fikcionálódhat, önmagában azonban egyik elem, egyik városnév sem bizonyul sem reálisnak, sem fiktívnek. Azaz fikció és nem fikció csak relacionálisan, valamilyen viszony, áttétel effektusaként tételeződik. A képversben pedig a szöveg kiszólásai folytán a fiktív és a nem fiktív, a mű és a nem mű folyton záró- vagy idézőjelbe teszik egymást. Hogy miért pont egy légúti térkép? Vagy miért pont Kondor Béla? A Tandori-olvasó számára nyilván nem ismeretlen a „hommage" e ludikusabb válfaja (gondolhatunk pl. a Keatsnek ajánlott HOMMAGE-ra). A légúti térkép és a „Kondor Béla" név egymásra-vonatkozásának olvashatósága viszont bizonyos biográfiai és képzőművészeti előszövegek[53] behívásával lehetséges. Így a képvers a Kondor-élettörténet és -életmű narratívája felől olvasható egyfajta, a pátoszt játékra cserélő hommage-ként, emlékező szövegként a szárnyas emberek, angyalok és repülők fiatalon elhunyt festőjéről[54], a tulajdonnév történetéről, mely önkéntelenül is egy másik névként, ex-metaforaként (kondorként) kapcsolódik a 'repülés' paradigmasorába. Így a (szerzői) név azáltal, hogy már nem (csak) paratextuális relációt létesít a

[52] Uo.

[53] Vö. pl. Csorba Géza – Szinyei Merse Anna – Egry Margit (szerk.), *20. századi magyar festészet és szobrászat*. Képzőművészeti Kiadó. Budapest, 1986. 195–6.

[54] Uo.

szöveggel (mint Tandori neve)[55], hanem beíródik annak textuális viszonyaiba, ugyanúgy előreláthatatlanul trópusként viselkedhet, mint a szöveg bármelyik más figurája. A képvers retorikájának ludikussága pedig éppen azáltal van működőben, hogy az olvasást vizuális jelekkel, nevekkel, talált és „kitalált" tárgyakkal és mindezek viszonyainak kitöltetlen helyeivel játszatja.

A törlés retorikája (?)

Ha Pintér Lajos szövegét mint képverset olvassuk, akkor képi retorikaként az áthúzás, lefedés vizuális realizációját tételezhetjük. A *Szilágyi Domokos mutató ujja*[56] képvers négy hasábja egy, a költőről szóló – egy poétikusabb irodalomtörténeti diszkurzusra rájátszó – szöveg fokozatos lefedését, áthúzását, érvénytelenítését „követi (el)". Csakhogy az első hasáb teljes mértékben ép szövege túl hangsúlyos referenciapontja marad a viszonyításnak: ahhoz képest mindig látható, ami a törlés alatt van, s így az olvasás túl kézenfekvő fogódzókra számíthat. A szöveg egyre fokozottabb áthúzása nyomán a harmadik hasáb már „csak" a Szilágyi Domokos-i költészet irodalmi pretextusait és e tradícióra való folytonos vonatkozását tematizálja egyfajta paradigmatikus névsorolvasás formájában. Az utolsó hasábban pedig már egyfajta metaszöveg, kommentár trópusai maradnak: „versmérnök,... matematikushoz, fizikushoz hasonlóan teremt új költészetet,... S valakire majd ő is rámutat". Az utolsó sor a megelőzöttséget, az előidejű szöveghagyomány működését kontinuitássá nyitja, hiszen minden pretextus valamiképpen az utána következő szövegeket is írja („...az elődök kijelölik követőiket"), és minden textus egyben már más – akár megíratlan – szövegek pretextusa: „S valakire majd ő is rámutat." Valahogy az marad ki a „rámutatás"-ból mint a szöveghagyomány működésének és a szövegköziségnek egy lehetséges trópusából, hogy az nem csupán prospektíve tételeződhet, azaz nem csupán a pretextusok írnak bele szükségképpen későbbi szövegekbe, hanem maga az előidejű szöveghagyomány is újraíródik a későbbi szövegek általi újraolvasottságban: a pretextusra is mindig „visszamutatnak". A szöveg fokozatos öneltörlése annyiban hagy nyomokat, hogy a képi eltakarás konstitutív gesztus, azaz mindig egyben kitakarása is a szöveg esetleges rejtett viszonylehetőségeinek: a kép általi elfedés nyomán minden hasábban végül is egy másik szöveg, a szöveg egy másikja képződhet meg. Így e műfajilag nehezen leírható képvers is tematizálja saját írottságát (és médiumát): a szöveg úgy beszél nyomtatott korpuszáról, hogy annak fokozatos eltüntetését/felfedését „mutatja" és „végzi".

Ludikusság: egy szóban

A képversek esetében kép és szöveg ludikussága a legtágabb értelemben is elgondolható a retorikának abban a provokációjában, mely az olvasást különféle

[55] Vö. Kulcsár-Szabó *i. m.* 510.: „Bizonyos értelemben ide [ti. a paratextualitáshoz – S. K.] lehetne sorolni a »szerző elvének« összetartó, kapcsolatteremtő funkcióját..."

[56] Kortárs, 1560–1.

műveletek elvégzésére, illetve e műveletek reflexiójára, önkorrekciójára szólítja fel: a(z) (konceptuális) értelmezéstől akár a könyv- vagy laptesttel való fizikai manipulációig (pl. a lap megfordítása, forgatása). A minimalista és konkretista képversek az olvasást annyira nyelvi és képi jeleik (általi) játszatásában hagyják, hogy bármiféle jelentésességük annak függvénye lesz, hogy az olvasó belemegy-e a játékba vagy éppen saját kijátszásába. Ilyen értelemben szinte bármelyik képversről való beszédben megjelenhet a lusus, a textus ludens, a játék a nyelvi-képi retorika trópusaként.

A Kortárs rövid képvers-antológiájában viszont Hules Bélának két képverse is a ludikusságot mint a vicc által is működtetett poént, ez esetben a várt értelem egy könnyebb fajsúlyú kijátszását jelöli meg retorikájának alapvető és egyetlen mozzanataként. A *Betűmese*[57] és *A ravasz halász*[58] elgondolható olyan tipografikus viccként, amely felvállalja egyetlen poénban, csattanóban való olvashatóságát és egyben felszámolódását is.

A ravasz halász esetében ez a poénszerű ludikusság a képvers tipográfiai alakzataiban olvasható: a „hal" szót a „háló" szóban mint a címben jelölt „ravasz halász" „fogását" a grafémák vizuális manipulációja teszi láthatóvá. Az ikonikus figuráció hiányában a képvers a „fogás" tropikus olvasatát érvényesíti: a „hal" szó bennlétét a „háló" szóban, vagyis a szó/a nyelv anagrammatikus jelrejtéseit egy tipográfiai (és kvázi kirográfiai) beavatkozás, a grafémán végzett munka teszi „láthatóvá". Így a 'fogás' egy tipográfiai bravúr metaforája lehet (ludikus „fogás") anélkül, hogy szó szerinti jelentése teljesen törlődne. A „ravasz halász" pedig magát az egyszavas szöveget aposztrofálja, a „textus ludenst", mely egy ludikus bravúrral kifog: inkább magán, mint valamit.

A *Betűmese* képversben a cím narratív műfajt jelent be, a képszöveg pedig vizuálisan artikulál egy narratív mozzanatot mint valamely állapot megváltozását. A *Betűmese* elgondolható *epikus viccként*, amennyiben annak egyszavas „történetét" beszéli el, hogyan találkozik egy „szuka" egy „kannal" – a nyomtatott lexémák paraméterei között. A tipográfiai vicc végül is ott csattanhat, ahol a szöveg az öntükrözés autotextuális technikáját szó szerint érti, s ezt úgy teheti, hogy képként is tételezi az írást. A grafémák két szó kivételével a képversben tükörírással jegyződnek: a szöveg mint látvány maga válhat önmaga konkrét tükörképévé, amely a grafémáknak csak megfordult alakját mutatja. Így e betűk szabványalakja mintegy kívül kerül a szövegen, leválasztódik, s csupán egy imaginárius tükörben válik láthatóvá ott, ahol tulajdonképpen nincs is. De mivel ez a szó szerint értett öntükrözés alapvetően egy olyan – nyilván ludikus – önreflexió lehetősége, mely egyben viccként is csattan, két szó mentesül a tükörképiesüléstől: a „szuka" és a „kan", amelyet a fiktív tükrök átrendeződésének logikája magyaráz. A *Betűmese* epikus tipográfiai viccként így „arról szólhat", hogyan lehet néhány fiktív tükör segítségével a „szuka" szó(!) (részeshatározó)ragjából „kan" (vagy

[57] Uo. 1564.
[58] Uo. 1564.

fordítva). Ebben a rövid, az öntükrözéssel inkább szó szerint eljátszó „vicc-eseményben" jut érvényre a „textus ludens", és ebben is merül ki.

„Függőjátszmák" irodalomban

A fentiek alapján elmondható, hogy a Kortárs 1978/10-es számát képvers-antológiaként olvasva nem a magyar experimentális költészetből kaphatunk kimerítő, átfogó válogatást, hanem a kísérleti irodalomról való beszéd néhány lehetőségét vagy az olvasás gyakorlatának újragondolását kísérelhetjük meg az állandóan átrendeződő szöveg és kép viszonyok függvényében.

Ha visszatérünk a *Függőjátszmák enteriőrben* című képvershez, a „függőjátszmát" a szöveg olvashatóságának („újraírhatóságának") trópusaként is tételezhetjük. Ugyanakkor a képversek experimentalizmusa, a nyelvi és képi retorika különféle interferenciái és az olvasás pozícióinak kisiklatása folytán a „függőjátszma" metaforája a kísérleti irodalom sajátos „inter" jellegére is kiterjeszthető. Maga a képvers terminus is egyfajta függőben levést implikál, hiszen a műfaji prediktibilitás helyett egyfajta kép-lékenységet és műfaji ismérvekkel való uralhatatlanságot sejtet. Így például a kalligramokban az írás képi figurálhatósága, performatív jellege, valamint az öntematizáció és önreflexió a legkülönfélébb retorikai alakzatokban íródhat. A konkretista képversek a nyelvet az önmagára utaló konkrétság, a vehikulum retorikája felől, míg a talált tárgyak nyelvi változatai a(z irodalmi) szöveget különféle jelnyelvek, regiszterek, diszkurzusok relacionalitása felől gondolják újra, és az interpretációs gesztust, az irodalomként való értelmezés aktusát olvashatóságuk alapvető feltételeként jelölik meg. Még ha a kalligramok némelyike „meg is áll" az íráskép ikonjelszerű át-rajzolásánál, fenntarthatjuk, hogy a képversek, diszkurzív/mediális közöttiségük folytán, magukban hordozzák az olvasói pozíciók (ki)játszatásának és nézői pozíciókkal való kontaminálásának lehetőségeit. Csakhogy az experimentális költészetben a nyelvi jelentésesség radikálisabb redukciója (vagy akár kioltása) folytán a nyelviség „pusztán" egy jelrendszer idézeteként vagy konkrétumként, a kép alternatív diszkurzusaként is tételeződhet, és így egyedül az olvasás reflexiójában „juthat szóhoz". Ez pedig nemcsak az olvasási gyakorlat újragondolásának produktív mozzanatát sejteti, hanem egyben a vizuális költészet marginalizálódását is. Így e költészet „függőjátszmaszerű" szövegei, ez a „játszó és destruáló"[59] korpusz a kánon és „helyet adó" diszkurzív gyakorlata felől nézve az írás mint kép és a kép mint írás tapasztalatával együtt mindig saját idegenségét is újra kijelentheti. S talán éppen e rögzíthetetlenségében, integrálhatatlanságában, a hovatartozás kétségességében hordozza produktivitását, „egy másfajta olvasáskultúrá"-ra[60] való rányitás lehetőségét, amely által újraképződhet.

SÁNDOR KATALIN

[59] Kukorelly Endre idézi Deréky *i.m.* 13.
[60] H. Nagy, *Kalligráfia*... 13.

IRODALOM

Aczél Géza (szerk.), *Képversek.* Kozmosz, 1984.
Balázs Imre József, *Kétnyelvűség vagy kevertnyelvűség?* Szempontok a képvers esztetikájának a kidolgozásához. Korunk, 1997. 12. sz. 11–26.
Castellin, Philippe, *A szabályok lírájától a költészet kiterjesztéséig.* Helikon 2003. 4. sz. 389–411.
Csorba Géza – Szinyei Merse Anna – Egry Margit (szerk.), *20. századi magyar festészet és szobrászat.* Képzőművészeti Kiadó. Budapest, 1986.
Deréky Pál, *A történeti magyar avantgárd irodalom (1915–1930) és az ún. magyar neoavantgárd irodalom (1960–1975) kutatásának újabb fejleményei.* Lk.k.t. 2001. 6. sz. 9–13.
Foucault, Michel, *Ez nem pipa.* Athenaeum. 1993. 1/4. sz. 141–65.
Gál Andrea, *Szonett és vécékagyló. Tandori minimalista verseinek interpretációjáról.* Lk.k.t., 2000. 3–4. sz. 60–2.
Hártó Gábor, *A grafikai mozzanat a szövegben.* Literatura, 1995. 2. sz. 204–13.
Kékesi Zoltán – L. Simon László, *Kísérleti irodalom.* Helikon 2003. 4. sz. 311–5.
Kulcsár Szabó Ernő, *Antimetaforizmus és szinkronszerűség. A líra mint esztétikai hatásforma a konkrét költészetben.* In: Műalkotás – szöveg – hatás. Magvető. Budapest, 1987, 354–81.
Kulcsár-Szabó Ernő – Zalán Tibor (szerk.), *Ver(s)ziók.* Magvető. Budapest, 1982.
Kulcsár-Szabó Ernő – Zalán Tibor, *Formabontás vagy bontott forma?* In: *Ver(s)ziók.* Magvető. Budapest, 1982, 5–6.
Kulcsár-Szabó Zoltán, *Intertextualitás: létmód és/vagy funkció?* It. 1995. 4. sz. 495–542.
McHale, Brian, *Worlds on Paper.* In: Postmodernist Fiction. Methuen. New York – London, 1987, 179–96.
Sz. Molnár Szilvia, *A képversértés szempontjai a magyar irodalomtörténet-írásban.* Lk.k.t., 2001. 6 sz. 71–9.
Sz. Molnár Szilvia, *Az avantgarde hagyomány alakulása Géczi János képverseiben.* In: H. Nagy Péter (szerk.), Szöveg – tér – kép. Írások Géczi János műveiről. Orpheusz Kiadó. H. n. 2001. 67–78.
Sz. Molnár Szilvia, *Narancsgép. Géczi János vizuális költészete és az avantgárd hagyomány.* Ráció Kiadó. Budapest, 2004.
Nagy Pál, *A vizuális költészet.* In: Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.), Szemiotikai szövegtan 9. JGYF Kiadó. Szeged, 1996. 202–22.
H. Nagy Péter, *(A)ver(s)ziók?* In: Bednanics Gábor – Kékesi Zoltán – Kulcsár Szabó Ernő, Identitás és kulturális idegenség. Osiris Kiadó. Budapest, 2003, 240–50.
H. Nagy Péter, *Kalligráfia és szignifikáció. Fenyvesi Ottó, Géczi János és Zalán Tibor képverseiről.* In: Kalligráfia és szignifikáció. Vár Ucca Tizenhét Könyvek (19.). Veszprém, 1997, 7–13.
Paech, Joachim, *Artwork – Text – Medium. Steps en route to Intermediality.* http://www.uni-konstanz.de/FuF/Philo/LitWiss/Me-dienWiss/Texte/interm.html, 2000.
Új magyar irodalmi lexikon. 2. köt. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1994.
Vidovszky László, *Válasz a Magyar Avantgárd Múzeum körlevelére.* Jelenlét 1989. 1–2. sz. 281.
Wunenberg, Jean-Jacques, *Filozofia imaginilor.* Polirom, 2004.

PE MARGINEA UNEI ANTOLOGII EXPERIMENTALE

(Rezumat)

Prezenta lucrare este un experiment care vizează interpretarea unei scurte antologii de poezie vizuală apărută în 1978 în numărul 10 al revistei „Kortárs". Această mică antologie nu tinde să epuizeze toate variantele reprezentative ale pictopoeziei, ci mai degrabă să prezinte retorica intermedială a literaturii vizuale ca ceva variabil, instabil, deschis. Astfel, relațiile dintre text și imagine se articulează în cele mai diferite figuri poetice și autopoetice, dislocând și problematizând limita dintre discursul verbal și cel vizual.

Caligramele, poezia concretistă şi pictopoezia de tip *objet trouvé* sunt percepute ca formaţii discursive, în care relaţia dintre text şi imagine pune probleme diferite în procesul de interpretare. Caligramele, care păstrează încă criteriile tradiţionale ale textualităţii şi poeziei, pot fi problematizate din perspectiva relaţiei iconice dintre text şi imagine, precum şi din cea a metaforelor autoreflexive care se reînscriu în textul intermedial. Poezia concretă se (re)prezintă ca un „obiect" textual autoreferenţial, în care imaginea textului nu reprezintă lucruri, ci textul însuşi devine ceea ce reprezintă: un corp verbo-vizual concret. Pictopoezia de tip *objet trouvé* pune problema limitei şi a diferenţiabilităţii dintre artă şi non-artă, estetic şi inestetic, real şi ficţiune, concepând aceste noţiuni nu ca pe atribute imanente, ci ca pe fenomene relaţionale.

Astfel, intermedialitatea poeziei vizuale poate să însemne, pe de o parte, necesitatea regândirii practicilor de citire şi interpretare, dislocându-le spre un teritoriu interdisciplinar (deschis şi spre artele vizuale), dar, pe de altă parte, poate să explice şi marginalizarea literaturii vizuale până în trecutul apropiat, iar mai recent, odată cu răspândirea cercetărilor asupra intermedialităţii, tocmai încercările de a reinterpreta acest domeniu experimental.

Különnyomat a

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLVII. évfolyamának (2003) 1–2. számából

EXTRAS

A ROMÁN AKADÉMIA KIADÓJA
EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

EDITURA ACA

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XLVII. évf. 2003. 1–2. szám

A SZÜRREALISTA KÉPALKOTÁS VIZSGÁLATÁHOZ

Szürrealista alkotástechnika és szépségeszmény

A szürrealista mű létrejöttét az automatikus írásmóddal s a szabad képzettársítással szokták összekapcsolni (Bajomi 1968: 34; Szabó 1982: 310; Bori 1985: 41). Ez az alkotáslélektani magyarázat azzal egészíthető ki, hogy a módszer önmagában nem biztosítéka az esztétikai érték létrejöttének. Be kell látni, hogy: „A szürrealista szöveg *alapja* nagyon is fontos dolog, mert ez az *alap* ad a feltárásnak értékes jelleget. Ha a szürrealista módszert követve szomorú hülyeségeket írtok le, az még szomorú hülyeség marad [...] És különösen akkor, ha azoknak az egyszerű alakoknak a fajtájához tartoztok, akik nem ismerik a szavak értelmét, nagyon is lehetséges, hogy a szürrealizmus gyakorlata nem mutat ki mást, csak vaskos tudatlanságotokat" (Louis Aragontól idézi Láng 1993: 132; lásd még Bajomi 1968: 38).

A szürrealista szépségeszmény lényegesen különbözött nemcsak a szecesszió, impresszionizmus, szimbolizmus, hanem az expresszionizmus esztétikumfelfogásától is. Művészei gyakran hivatkoztak egyik XIX. századi elődük: Lautreamont szállóigévé vált hasonlatára, mely szerint Mervyn, a tizenhat éves szőke angol fiú olyan „szép, mint a varrógép és az esernyő véletlen találkozása a boncasztalon" (idézi Kemény 2002: 90; l. még Bajomi 1968: 17–8; Láng 1993: 133; Karafiáth 1999: 87).

Max Ernst a következőképpen értelmezi a hasonlatot: „Egy tökéletes dolog, melyről úgy érezzük, hogy egyszerű rendeltetése örökre meghatározott (az esernyő), hirtelen egy másik, meglehetősen eltérő [...] dolog közelébe kerül (varrógép) egy olyan helyen, ahol mindkettő *oda nem tartozónak* érezheti magát (műtőasztal) – ebben a helyzetben elhagyják eredeti rendeltetésüket és azonosságukat; hamis lényegüket egy relatív fordulat hatására új, igazi és költői lényegre váltják át [...] A teljes átváltozás [...] adott tényeket vált ki: *két, látszatra összeférhetetlen dolog párosítását olyan helyen, mely látszólag nem alkalmas számukra*" (idézi Láng 1993: 133).

Különleges figyelmet érdemel, hogy Max Ernst a szokatlan képzettársításban s az így létrejövő szürrealista képben feltáruló 'új, igaz és költői lényegről' beszél. Mindenik jelzője fontos, mert a szürrealisták ezt a lényeget állították szembe az általuk mesterkéltnek tartott hagyományos lényegfogalommal, s a dolgok eredeti rendeltetését és azonosságát a maguk nézőpontjából hamisnak tekintették.

Ebből az alapállásból az *écriture automatique* nyomán létrejött szövegnek olyan minősége származik, amelyet szükséges közelebbről is megvizsgálni.

Először is: Louis Aragon idézetéből az derül ki, hogy az automatikus írásmód önmagában nem biztosítja a „feltárás" értékét. A módszert tehát nem kell fetisizálni, mert a feltárás értéke elsősorban a szürrealista szöveg alapjától függ. Másodszor: noha a módszer a célhoz képest csupán eszköz, a cél és az eszköz együttese azonban olyan jegy, amely egy irányzat karakterét egyedülállóvá teheti. Harmadszor: a szabad képzettársításra, a tudattartalmak milyenségére, a költői tehetségre (Bajomi 1968: 34–8) és egyebekre való hivatkozást ki kell egészítenünk az irányzat céljának fokozott figyelembevételével. Nem azért, mert a programnyilatkozatokban tételesen is megfogalmazódik az, amelynek költőibb kifejtésére az izmusok előtt és után is inkább az *ars poetica*k vállalkoztak, hanem mert ezek a nyilatkozatok a konkrét művek ideológiai, eszmei, elméleti kontextusaiként az irányzat jobb megértését segíthetik elő.

Nietzsche morálfilozófiájának, a freudizmusnak és Bergson intuíciótanának a hatására a szürrealisták tudatos programszerűséggel vállalták a tudattalan Én elfojtott erőinek a szabad megnyilatkozását. André Breton (1968: 174–5) szerint a szürrealizmus „a léleknek olyan zavartalan önmüködése, melynek célja szóban, írásban vagy bármi más módon kifejezni a gondolkodás valódi müködését. Tollbamondott gondolat, függetlenül az értelem bármiféle ellenőrzésétől s minden esztétikai vagy erkölcsi törekvéstől".

Ez a program átfogóan azt jelentette, hogy a szürrealisták egy új alkotói gyakorlatot akartak meghonosítani. Élet és művészet hagyományos viszonyát túlságosan közvetlennek érezték, s ezt a szerintük kiürült költői praxist akarták a maguk számára megszüntetni. „Breton már a mozgalom korai szakaszában kijelentette [...], hogy egy olyan gyakorlattal akarnak szakítani, amely a közönség elé bizonyos létforma irodalmi lecsapódását tálalja" (Benjamin 1995: 303).

Az irodalom tehát bizonyos emberi létforma művészi lecsapódása is lehet, illetve ilyennek is tekinthető. De a szürrealista költő tartózkodik a külsődlegességtől. Ez konkrétabban azt jelenti, hogy témáját nem kívülről kapja, nem ennek vagy amannak az egyes dolognak nyomán támadt érzéseit, hanem egész érző lényét próbálja kifejezni, melyben a számára létező összes dolog benne van (Bori 1971: 206). Ő tehát nem létformában gondolkodik, nem valamilyen élettapasztalatot akar megírni, hanem arra tesz kísérletet, hogy amikor alkot, minden külső és belső korlátot félreállítson tudata-tudatalattija útjából. Ha ezt megfontoljuk, akkor válik érthetővé az erkölcsi és esztétikai törekvéseket egyaránt elutasító, fentebb idézett program, s egyben az erre épülő szélsőséges álláspont is, amely szerint a kritikus számára „nincs bocsánat, ha a legfelületesebb látszat szerint 'művészinek', 'költőinek' tartja a [szürrealista] mozgalmat" (Benjamin 1995: 303).

A szürrealizmus és a nyelv

A szürrealista költő tehát elfordul a külvilágtól, lemond létezésének költészetté transzponálásától is, s ezek helyett saját gondolkodó *és* érző lényére

összpontosít. Ez azonban elégtelen volna a megszólaláshoz. Nyelv nélkül ugyanis nem lehet beszélni. Nélküle nincsen sem irányzat, sem műalkotás, sem költői kép.

A szürrealizmus esetében nem állhatunk meg ennél az elemi, de kellőképpen nem értékelt igazságnál, hanem külön is nyomatékosítani kell a nyelv fontosságát, sőt elsődlegességét. Ez azt jelenti, hogy a nyelv eszközszerűségének a gondolata ennek az irányzatnak a vizsgálatában a legtarthatatlanabb.

André Breton az ébrenlétből a (tudatos) álomba való átjutás tűzpróbája előtt maga elé engedi a nyelvet. Ezt írja: „Csöndesen. Oda igyekszem átjutni, ahová még senki sem jutott át, csöndesen! Csak Ön után, kedves nyelv!" A szöveget idéző Walter Benjamin (1995: 304–5) ebből logikusan – hiszen nem tehet másként – azt a következtetést vonja le, hogy a szürrealizmusban a nyelvnek van előnye nemcsak az értelemmel, hanem az énnel szemben is.

Breton tehát maga előtt engedi a nyelvet, hogy követhesse. Vagyis: hagyja, hogy a nyelv beszéljen. Ő csupán lejegyzi, amit a nyelv mond. Ebből a talányos megnyilatkozásból olyan elméleti következmények adódnak, amelyek nem hallgathatók el, ha a szürrealizmus megkövült fogalmát fellazítva közelebb akarunk kerülni az irányzat lényegéhez. Mindenekelőtt azt kell belátnunk, hogy az a nyelv, amelyre Breton hivatkozik, nem valami elvont rendszer, nem a saussure-i *langue*, hanem a különféle közösségekben élő egyén nyelve: az, amit az általánosságból megtanult, megtapasztalt, kipróbált, s amennyire lehetett, élményszerűen és/vagy logikusan átgondolt, s a kommunikáció különféle helyzeteiben a beszédközösségek nyelvszokásaitól, normáitól is befolyásoltan, és a konkrét körülményektől is függően évtizedek során használt – pontosabban: élt ezzel a nyelvvel.

Ha kissé szemügyre vesszük az itt felsorolt nyelvi, gondolkodásbeli, nyelvhasználati cselekvéseket, akkor a szabad képzettársítás és az automatikus írásmód elvének kizárólagosságán enyhítenünk kell. „Az igazi önműködő írás ugyanis teljes mértékben sohasem valósulhat meg, a »szabad« képzettársítás sohasem teljesen az. A tudat teljes kikapcsolása egyenlő az ember szellemi tevékenységének teljes felfüggesztésével, ez viszont csak az eszméletlenség vagy a mély alvás állapotában lehetséges" (Bajomi 1968: 68–9). Az, hogy egy természetes nyelv nem a formális logika homogén szabályai szerint működik, kétségtelen. De ez nem jelentheti azt, hogy a nyelv működése egyszerűen csak értelemellenes. Ha az volna, semmi esélyünk sem volna a kommunikációra. Az elfogadható, hogy a szürrealista költő nem a világról és nem önmagáról beszél, azaz művével nem kommunikálni akar sem köznyelvi, sem hagyományosan költői értelemben, hanem bármiféle korlátozottság nélkül akarja papírra vetni azt, ami tudata felszínére emelkedik. De tudomásul kell vennie neki is, hogy mindez a fentebbi módon leírt nyelven történik vele és formálódó szövegével. A nyelv és a gondolkodás nem külsőlegesség, s nem benső, de értelmetlen és összefüggéstelen jelek sokaságának örvénylése. Avagy a gondolkodásból is hiányzik az értelem?

E megfontolások alapján fenntartással kell fogadnunk a szürrealizmus egykori ideológusainak, rajongóinak azóta klisévé kövült kijelentéseit. Az értelemnek a teljes

kizárása nemcsak ellentmondásos, amint erre rá próbáltam mutatni, s a nonszensz/halandzsa produkciók kivételével nemcsak költészeti képtelenség, hanem olyan törekvés, amelyet a szürrealista költők egyik része kritikailag kezelt, s amire példaként éppen Louis Aragonnak a szürrealista szöveg alapja és a szürrealizmus gyakorlata viszonyára vonatkozó, korábban idézett sorai hozhatók. Ebben az idézetben azonban nem pusztán a szürrealista szöveg alapjáról van szó, amelynek hiányában a módszer üres marad, hanem a nyelvről és a nyelvben gondolkodó emberről is. A szavaknak értelme van, mondja Aragon, s a szavaknak az értelmét ismerni kell. Különben nincs mód arra, hogy a „feltárás", a „gondolkodás valódi működésének" a feltárása, vagy legalább a kísérlete eredményes legyen. Az, aki úgy használja a szürrealista írásmódot, hogy nem ismeri a szavak értelmét, legfőképpen a saját tudatlanságát fogja a felszínre engedni.

Ha Aragon gondolatainak e parafrázisát megfigyeljük, azt kell mondanunk, hogy az irányzat ars poeticája önellentmondásos. Aragon a szavak értelméről beszél, ennek ismeretétől teszi függővé a szürrealista feltárás sikerét, Breton viszont az értelem bármiféle ellenőrzésétől független, tollba mondott gondolatnak tekinti a szürrealista szöveget.

Ezt azzal kell kiegészíteni, hogy az értelem ellenőrzésének a felfüggesztése nem jelent szükségszerűen értelemellenességet, értelemnélküliséget, értelmetlenséget; ezek a szavak nem szükségszerűen szinonim jelentésűek. Másodszor: általában sem szabad ezeknek a terminusoknak abszolút jelentést tulajdonítani, hanem a teoretikus gondolkodásban is kontextuálisan kell értelmezni őket. A kontextuális jelentésre való hivatkozásom nem azt jelenti, hogy a szónak nincsen önálló jelentése – ezt még egyes szürrealista gondolkodók sem vallották, sőt ennek az ellenkezőjét hangsúlyozták – hanem azt, hogy mivel a szó jelentése sok elemű és bonyolult összefüggésrendszer, mindig nyitott arra, hogy új jelentésviszonyokat indítson meg, más és más szókapcsolatokban vegyen részt.

Szürrealizmus – valóság – metafizika

Tekintetbe vehetjük e dilemma értelmezésében az „érzelmi logika" és a „racionális logika" (Utasi 1985: 109) közti különbségtevést is, amely korábban egyfajta magyarázó elvként szolgált a szürrealista szövegek irracionalizmusának a megközelítésében. Ennél azonban talán eredményesebb, ha a szürrealizmusnak a valósághoz való viszonyulását fogjuk vallatóra. Kiindulópontunk lehet Breton (1968: 153) egyik elhallgatott kijelentése: „Mielőtt elkezdenők a realista magatartás perének tárgyalását, perbe kell fognunk a materialista magatartást."

A szürrealizmus egyik előfutárának tartott Rimbaud azt írta könyve lapszélére a „tengerek és arktikus virágok selymén" sor mellé, hogy „Elles n'existent pas". Walter Benjamin (1995: 304) nagyon fontosnak tartja, de nem kommentálja ezt a megjegyzést. Így arra vagyunk utalva, hogy összekapcsoljuk Rimbaud tagadó kijelentését néhány ide illő, fentebb már részben említett gondolattal, s ezek viszonylatában néhány következtetést vonjunk le.

Az, hogy arktikus virágok vannak-e, vagy nem léteznek, vagy hogy a virágoknak selyme van, önmagában nem tartalmaz semmi szürrealisztikusat, hiszen egyetlen költői képnek sincsen – nem lehet fizikai értelemben valóságos megfelelője. Éppen ebből a lehetetlenségből ered a költői képek létezése. Ezt az ontológiai szempontot a szemiotika referencia-elvével kell kiegészítenünk, mert bár igaz, hogy az állításként felfogott költői képnek nincsen valóságos megfelelője, de az is igaz, hogy a kép referál valamire. Azt, hogy a referálás közvetlen-e vagy áttételes, s azt, hogy a valóságos és a lehetséges világok hogyan viszonyíthatók egymáshoz, most nem szükséges elemezni. Elég, ha figyelembe vesszük azt a fogódzót, amit a művészi referencia elve és lehetősége jelent. A szürrealizmus esetében ennek az elvnek egy olyan sajátos elméleti és művészi közege van, amelyre külön rá kell világítani. Itt nemcsak arról van szó, hogy a költői képnek nincsen valóságos megfelelője, vagy hogy a metaforikus referencia hogyan értelmezendő, hanem inkább arról, hogy ennek a szemléletmódnak az irodalmi irányzatok többségével ellentétben – szigorúan szólva és homogenizálva a szürrealizmus világnézeti sokszínűségét – nincsen metafizikája.

Az, hogy a szürrealizmusnak nincsen metafizikája, tág értelemben azt jelenti, hogy a szürrealista költő nem valami érzékelhető/átélhető valóságra figyel költőien, vagy érzékelhetetlen, a dolgok mögött létező lényeget, titkot, törvényt keres és vél megtalálni, hanem azt, hogy amennyire csak lehetséges, el próbál tekinteni ettől a valóságtól, s a nyelvre és önmagára összpontosítva ír. Ezt a művészetfilozófiai feltételezést, illetve következtetést az irányzat elnevezésének etimológiai jelentése is alátámasztja: „Hiszek benne, hogy eljön az idő, mikor az álom és a valóság, ez a két, látszatra oly nagyon ellentétes állapot összeolvad valamilyen tökéletes valóságfelettiségben, szuperrealitásban, ha szabad így mondanom" (Breton 1968: 162). És ezt az érvet erősíti meg Bretonnak az a korábban idézett gondolata is, amely szerint a szürrealista költő tudatosan tartózkodik attól, hogy költészete egy létforma irodalmi lecsapódása legyen. A szürrealista költő tehát elsősorban az említett valóságtól, azaz végeredményben a valóság egyik szférájától akar eltekinteni. Nem követi a valóságos események, történések logikáját.

A szürrealista programalkotó, költő és kritikus a racionalista logika mellett elsősorban ezt vagy ehhez hasonlót értett a logika felfüggesztésén, s nem *a* logika felfüggesztését. Vagyis: a társadalmi cselekvések bejáratottságát, ellenőrzött-ségét, tudatos irányítottságát, a józan beszéd kliséit és megfontolt szabatosságát, az ünnepnapokon is működtetett mindennapiságot akarta elkerülni. A szürrealista alkotásmódon pedig ennek az ellenkezőjét: a tapasztalatok öntörvényű, spontán, és ilyen értelemben álomszerű megjelenítését értette. Azaz a művészi megjelenítésnek nem azt a fajtáját, amelyben a résztvevő kívülállóvá távolítja önmagát, s helyszíni megfigyelőként költőien mindennapi pontossággal leírja azt, amit észlel és gondol. Nem azt mondja tehát, hogy „álmomban élő volt a holt, [...] s Mári szolgálónk, a néma, hirtelen, hars nótákat dalolt", és azt sem mondja, hogy „világosodik lassacskán az elmém, a legenda oda", hanem hagyja, hogy az írás közben nyelvbe

pattanó események, történések, képek szabadon sorjázzanak, önmaguk beszéljenek. Nem engedi, hogy az éber ember kopár realitásérzéke, gyakorlatias kimértsége és kishitűsége, a fizikai törvényszerűségek szigora s a tények kérlelhetetlenségének *tudata* befolyásolja a gondolkodását, hanem mindezektől a nehezékektől meg kíván szabadulni – a kötetlenséget választja. Nem engedi, hogy a determinista ráció, a merev és egyirányú okozatiság törvénye uralja a gondolkodását, hanem más módon kíván gondolkozni. André Breton ezt a következőképpen fogalmazza meg: „A szürrealizmus minden eszközt megragad, [...] hogy leküzdje a leküzdhetetlennek tartott, s az évszázadok során sajnos még tovább mélyített ellentéteket, szenvedéseink tulajdonképpeni forrásait: az őrület ellentétét az állítólagos 'józan ésszel', amely mindenestül elutasítja az irracionálist; az álom ellentétét a 'cselekvéssel', amely az álmot a hiábavalóság vádjával sújtja; a képzelet ellentétét a fizikai érzékeléssel, melyek mindegyike egy eredendően egységes emberi képesség bomlásterméke" (idézi Garaudy 1968: 254).

A szürrealizmus tehát nem a külső, de nem is csak a belső világ költészete. S noha a világnak ez az éles kettéhasítása figyelmen kívül hagyja a nyelvet, mely a szürrealizmusban André Breton szerint megelőzi az egyént és az értelmet, mégsem mondhatjuk azt sem, hogy ez az irányzat a nyelv költészete, mert a nyelv nem létezhet a beszélők nélkül. A beszéd jelszerűségében pedig ott van valamiképp a külsőt és a belsőt integráló világ.

A szürrealista kép vizsgálatának szempontjai

E képtípus vizsgálatakor az értelmező paradoxális helyzetben van, mert ez a művelet szükségszerűen együtt jár egy bizonyos fokú racionalizálással, s láttuk, a szürrealizmus képviselői programszerűen elutasították a racionális gondolkodást. Így nemcsak az értelmező helyzete paradoxális, hanem erre kényszeríti a szürrealista képet is.

A vizsgálat stílustörténeti alaptétele az, hogy a szürrealista kép körülhatárolásához és bemutatásához olyan szempontokat és ismérveket kell keresni, amelyek az általános elméleti premisszákon belül lehetőleg csak erre az irányzatra jellemzőek. Mivel a szakirodalomban több helyen is kiemelt „lényegfeltáró erő" nem pusztán a szürrealista kép sajátossága, kijelenthető, hogy ezen az alapon nem lehet ezt a képtípust azonosítani. Ugyanezt kell elmondani a „szokatlan társítás", a szavak „részleges jelentéselvesztése", az „igen távoli fogalmak merész összekapcsolása" stb. minősítésekről is, mert ezek részben általános avantgárd tulajdonságok, részben általános (irodalmi) szöveg- és képsajátosságok. Ezek helyett a racionalista logika és a valóságos események, történések logikájának korábban említett hiányában, illetve az álomszerű fantáziában kell kijelölni a szürrealizmus átfogó képszervező elvét. A szürrealista felfogás szerint ugyanis a képnek ebben a típusában „nem valamiféle realitás érzékelhető vagy elgondolható látszatáról van szó, az észlelés, az álom vagy az intellektus pszichológiájának értelmében. Nem is a metaforáról vagy a

metonímiáról, amelyek csupán kifejezésformák. A szürrealista kép különféle lelkiállapotok – szavak, ábrázolások, tárgyak – irracionális ütközése, vagyis olyan 'lelemény', amely magát a szubjektumot is megdöbbenti" (Passeron 1983: 300).

A meghökkentésen túl ennek a képalkotási technikának s a szürrealista képnek a megismerésben, a korabeli ember világképének a megváltoztatásában is szerepet szántak a szürrealizmus egyes képviselői. Aragon, amellett, hogy a képet tartja mindenféle megismerés útjának, a képet kábítószernek, a szürrealizmust pedig olyan káros szenvedélynek nevezi, amely ennek a kábítószernek a „megrögzött és túlhajtott élvezete, pontosabban a kép gátlástalan előidézése önmagáért és azokért a kiszámíthatatlan zavarokért és elváltozásokért, amelyeket a képzetalkotás terén előidéz" (idézi Bajomi 1968: 40). A képnek ez a gátlástalan előidézése, a képzetalkotás kulturálisan meghatározott, bevett formáinak összezavarása és megváltoztatása olyan tudatosan vállalt szürrealista szándék, amely az automatikus írással együtt a szürrealista képnek sajátos jelleget ad. Valamely műalkotás kontextusában ez azt jelenti, hogy a nagyfokú szemantikai összeférhetetlenséget sugárzó képek sorozata rendkívül tarka, kavalkádszerű. Ez már az összetett mondat nagyságrendű szövegrészekben is megfigyelhető, s a szöveg egészében még fokozottabb.

Ennek az a következménye, hogy az olvasót az avantgárd beszédművek közül a szürrealista szöveg készteti a leginkább arra, hogy feladja a mimetikus olvasást. A műbe emelt valóságelemek ugyanis annyira távol állnak egymástól, hogy pusztán szótári értelemben vett szemantikájuk alapján szövegszerűen aligha értelmezhetők. Vagyis csupán a mimetikus olvasás feladása révén indulhat el a befogadó valamiféle értelemképzés felé. A szöveg összképének megragadásához azonban nem csak nem mondhat le a szövegbe emelt világelemek áttekintéséről, azaz a mimetikus olvasásnak erről az összetevőjéről, hanem egyenesen szüksége van rá a szürrealista vers esetében is. Ez az összkép így is jóval töredezettebb, mint az expresszionista szöveg képanyagának összképe. A töredezettség abból ered, hogy míg a „a szürrealizmus előtti költészetnek a képei általában egy gondolatot kísérnek: az irodalmi kép – hasonlat vagy metafora – két hasonlót köt össze vagy egyenesen azonosít" (Szávai 1968: 131), addig a szürrealista költő tartózkodik a gondolatok átgondoltságától, a dolgok közötti reális, lényegi viszonyok költői leképezésétől, a fogalmak, cselekvések összekapcsolásának szemantikai motiváltságától. Az expresszionista látomásossággal szemben, mely a szövegnek mégiscsak biztosít egyfajta képanyagbeli koherenciát (Szabó 1982: 304) is, a szürrealisták a tiszta képet akarták megteremteni. Szerintük „a kép a szellem salaktalan terméke. Nem születhet hasonlatból, hanem két többé-kevésbé távoli valóság kapcsolatából. Minél távolibb is igazabb a két kapcsolatba hozott valóság viszonya, annál frappánsabb a kép – annál nagyobb lesz felrázó ereje és lírai valósága" (Pierre Reverdy-től idézi Breton 1968: 170; l. még Karafiáth 1999: 85).

Vizsgáljuk meg e definíciók illusztrációjaként a következő szövegrészt:

„Hajnalban kilép a tükörből. Szárnyai harmatosak. Pillantása törékeny. Nehezen ébred realitásának tudatára. A metróban már felöltötte harmadik dimenzióját. Nevetséges, mint aki szabónál új kabátot próbál a gyűrött nadrághoz.

Az állomások függőkertjei ragyogva hullanak kivilágított fejébe. Madársivítás" (Déry Tibor, *Párizs! Néhány strófa az üvegfejű borbély életéből*).

Ha pusztán ezt a mondatsort olvassuk, az egyes szám harmadik személyű utalások ellenére sem tudjuk pontosan megállapítani, hogy itt személyről vagy valami egyébről van-e szó. A *metró* – a nagyvárosi/ világvárosi civilizáció jele – alapján valószínűsíthető, hogy ez a realitásának tudatára mégoly nehezen ébredő, kivilágított fejű *ő* mégis inkább emberi lény, noha szárnyai is vannak, s mint valami démon, dimenzióit is váltogathatja: lapos (kétdimenziós) létformáját megunva a harmadikat is magára öltheti. Tehát a *metró* szerepeltetése segít a talány megfejtésében, s ezt erősíti meg a tágabb szövegösszefüggés is, amelyből kiderül, hogy ezek a bizarr kijelentések egy borbélyról, pontosabban: az üvegfejű borbélyról szólnak.

A szemelvény szemantikai rétege, tárgyi világa tehát szélsőségesen heterogén. Így is van azonban lehetőség arra, hogy értelmezéséhez igénybe vegyük a nyelvhasználat természetes jellemzőit, például szimbolikus vonásait. A *szárny* motívum e szürrealista szövegben is – kulturálisan kódolt jelentésként – a repülést, a szabadság eszméjét idézheti fel, de a kontextus iróniával mérsékeli ennek pátoszát. Ez a sejtésünk legalább két képpel támasztható alá: a) a szürrealista narrátor realista hasonlattal mutat rá szárnyas hőse nevetségességére; b) függőkertekről, horribile dictu az állomások fuggőkertjeiről beszél, s ezzel akarva-akaratlanul az ókor csodáinak egyikét: Szemiramisz függőkertjeit idézi fel, és ezt a fantáziaképet ragyogtatja-hullatja az üvegfejű borbély kivilágított fejébe.

Abszurd, képtelen képek ezek valóban (vö. Kemény 2002: 88–92), de a szürrealista irodalomban ezek a jellegzetesek. Ha arra a kérdésre, hogy „hogyan adhatjuk meg, egyáltalán megadhatjuk-e a vázolt elméletben azokat a kritériumokat, amelyek a metaforát elválasztják a pusztán értelmetlenséget eredményező szemantikai inkongruenciától" (Kocsány 1981: 63), azt válaszoljuk, hogy ilyen kritériumok nincsenek, akkor sem mondhatunk le a szürrealizmus képeinek vizsgálatáról. Egyrészt azért, mert ha lemondanánk, akkor kizárnánk a vizsgálatból egy olyan korpuszt, amelyik szintén része a művészi/költői képi gondolkodásnak. Másrészt pedig azért, mert adott esetben éppen az lehet a feladatunk, hogy a szürrealista képi gondolkodást vessük bonckés alá.

A szürrealizmus képszervező elvei és képtípusai

Korábban már volt szó arról a közismert megállapításról, hogy a szürrealista írásművészet és képalkotás legáltalánosabb alapja és jellemzője a *szabad képzettársítás*. E fogalom meghatározásai, pontosabban körülírásai azonban nagyvonalúak, hozzávetőlegesek. Ezt a helyzetet csak részben indokolja az, hogy a művészetben a szabadság meghatározása a lehető legnehezebb elméleti feladat. A szabad képzettársítás fogalmának teoretikus felhasználhatóságát lazasága mellett az is megnehezíti, hogy nem csupán erre az irányzatra, hanem a dadaizmusra s bizonyos értelemben az expresszionizmusra is jellemző. Most mégis ebből a fogalomból indulunk ki a lehetséges szürrealista képtipológia felállításához, mert avantgárd-érvényességével párhuzamosan ez tekinthető a legjellemzőbb

szürrealista képalkotási technikának. Mielőtt ehhez hozzákezdenénk, szükséges megemlíteni, hogy a szabad képzettársítás értelmezése és alkalmazása a szürrealistáknál sem volt egyértelmű. Ezt támasztják alá a szürrealista kép már idézett definíciói: Passeron (1983: 300) a képet élesen szembeállítja mind az érzékelhető, mind az elgondolható valóság látszatával, különféle lelkiállapotok ütközésének tekinti, s elhatárolja a hagyományos képtípusoktól. Reverdy, a szürrealizmus egyik előfutára azt a felfogást utasítja el, hogy a kép hasonlatból, pontosabban: összehasonlításból (*comparaison*; l. Kemény 2002: 89) születne. Ő azonban nem különféle lelkiállapotok irracionális ütközésének tekinti a képet, hanem távoli valóságok telibe találó, igazi (*juste*) egymásra vonatkoztatásának. A képelemek közti szemantikai távolság mellett tehát a kép hatásfokának, költői valóságtartalmának egy másik ismérvére: a helyénvalóságra irányítja a figyelmet (Karafiáth 1999: 85). A szürrealisták többsége azonban, s nyomukban a szakirodalom inkább csak az előbbi kritériumra volt tekintettel, arra, hogy a kép szemantikai 'fesztávolsága' a lehető legnagyobb legyen (Kemény 2002: 89).

A fentieket szem előtt tartva a következőkben arra teszek kísérletet, hogy a szabad képzettársítás fogalmát, melyet az idézett képdefiníciókkal konkrétabbá próbáltam tenni, újabb szürrealista sajátosságok kontextusába helyezzem, hogy el lehessen határolni az expresszionizmus részben más típusú szabad képzettársításától (a dadaizmussal ebben a tanulmányban nem foglalkozom). Az így közelebb hozott fogalomból kiindulva olyan képsajátosságok határozhatók meg, amelyek szerint a szürrealista kép altípusokba sorolható. Három olyan viszonyítási pontot veszek figyelembe, amelyek alapján – a szabad képzettársítás minőségére figyelve – az expresszionizmus és a szürrealizmus elhatárolható egymástól: a) az értelemhez való művészi viszonyulás; b) a valósághoz való művészi viszonyulás; c) a költőnek a nyelvhez való viszonya.

a. A szürrealistákat a tudat–tudatalatti valódi működése érdekelte. Gondolkodásuk az emberi kultúrtörténet során kialakult beidegződésektől akarták megtisztítani, s ezt az értelem ellenőrzésének a felfüggesztésével próbálták elérni. Az expresszionisták ezzel szemben az intellektuális intuícióra (Husserl) építették művészetüket (Koczogh 1964: 34).

b. A szürrealisták elutasították a valóság művészi leképezését. Ezzel szemben „az expresszionizmus [...] a manipulált ('elidegenített') valóság újfajta nézőpontból láttatásával a valóság 'tulajdonképpeni' aspektusait akarta feltárni" (Deréky 1992: 46).

c. A szürrealista költő álma eléréséhez nem egyszerűen a nyelv útját választotta, hanem a maga módján a nyelvet tekintette a legfőbb mércének. Ezzel szemben az expresszionisták a nyelvet a művésznek rendelték alá.

A fentebb megfogalmazott szempontokkal együtt e három minőség alapján konkrétabb tartalmat tulajdoníthatunk – kétféle értelemben is – a szabad képzettársítás fogalmának. A tárgyalt irányzatban – a korábban elmondottak összegzéseként – a következő jellemzőit sorolhatjuk fel:

– a szürrealista szabad képzettársítás azt jelenti, hogy a költő nem követi a külvilág eseményeinek, történéseinek logikáját, a realitások törvényszerűségeit,

hanem hagyja, hogy a dolgok, események a spontán gondolkodás és a fantázia szimbiózisában, szabad ötletek formájában sorjázzanak;

– személyes élményeinek, tapasztalatainak a műbe foglalását úgy függeszti fel, hogy a világfragmentumok galaxisaiba szórja, s így hozza létre a szürrealista szöveget, melyet szójátékszerűen a mikro- és makrokozmosz káoszának nevezhetünk;

– mindez a nyelvben való elmerüléssel valósul meg. A szürrealista költő engedi, hogy írásában elsajátított nyelve nyilvánuljon meg minél kötetlenebbül. Ez szabad szótársítások formájában valósul meg – a szintaktika szabályainak tiszteletben tartásával.

Összegzésként és befejezésként vegyük számba e sajátosságok képelméleti vetületeit. Ha eltekintünk a szürrealista szintaxisról tett megállapítástól, s ha az általános szemantikai minősítéseket az elmondottak szerint tagoljuk, akkor a szürrealista jelentésvilágot négy alapjellemzővel definiálhatjuk: a szubjektum és az objektum közti határ tetszőleges felszámolásának, valamint az okozatiság, a célszerűség és az időbeliség felfüggesztésének konglomerátumával. A szürrealista kép tipológiáját e szempontok szerint vázolom fel, konkrét szemelvényekkel illusztrálva az egyes típusokat:

a) a külső és a belső közti szabad átjárás képei:

„Betűs mondataidon át lelkedből szelek fújnak el hozzám, / meleg viharok, / de én / letördelem a lombokat, amiket megzengetnének / és felhasogatom a vitorlákat, ahova belekaphatnának" (Tamkó Sirató Károly, *Nem kellesz*); „fehér pelyhek hullanak ki fekete szemeidből" (Kassák Lajos, *Számozott költemények 56*).

b) az okozatiság felfüggesztéséből eredő képek:

„minden a te szemeidtől függ s attól az acélcilindertől ami a / domboldalon ketyeg" (Kassák Lajos, *Számozott versek 70*); „Ha eszébe jutnak gyerekévei, sántít" (Déry Tibor, *Párizs! Néhány strófa az üvegfejű borbély életéből*).

c) a célszerűség felfüggesztéséből származó képek:

„Néma négerek sakkoznak régen elcsendült szavaidért" (József Attila, *Egy átlátszó oroszlán/A bőr alatt halovány árnyék*); „én is lefekszem tibennetek, hogy reggel kéznél legyenek majd kedvelt, acélhomlokú szerszámaim" (József Attila, *Néha szigetek*).

d) az idősíkok logikájának a felfüggesztéséből születő képek:

„álmaid horgonya micsoda tetemeket szed föl / kapitány! / álmosan lengenek, mint az akasztottak s halkan / lassú dalba fognak gyermekkorod hangján" (Illyés Gyula, *Száműzetésem első keserű éneke*); „Belőlük mosolyognak föl jövőbeli gyerekei / Közöttük jár, nagy gonddal ügyel rájuk, de erről sem tud / Azt hiszi ilyenkor, hogy takarít, vagy hogy engem kínál meg vacsorával" (József Attila, *Riának hívják*).

Befejezésül arra kell még egyszer felhívni a figyelmet, hogy – amint ezt az előző példák is tanúsítják – a szürrealizmusban a szemantikai szélsőségek szintaktikai szabályosság formájában jelenítődnek meg. Ez az ellentmondásos egység s maga a szabálykövető mondattan olyan sajátosság, amely az avantgárd irányzatok közül egyedül a szürrealizmusra jellemző.

MÁTHÉ DÉNES

IRODALOM

Bajomi 1968 = Bajomi Lázár Endre, *A szürrealizmus*. Gondolat. Budapest.
Benjamin 1995 = Benjamin, Walter, *A szürrealizmus*. In: Bacsó Béla (szerk.), Az esztétika vége – vagy se vége, se hossza? Ikon Kiadó. Budapest, 303–18.
Bori 1971 = Bori Imre, *Az avantgarde apostolai*. Forum. Újvidék.
Bori 1985 = Bori Imre, *Adalékok a magyar szürrealista líra képvilágának tanulmányozásához*. In: Gerold László (szerk.), A magyar irodalmi avantgardról. Értekezések, monográfiák 10., Újvidék, 41–5.
Breton 1968 = Breton, André, *A szürrealizmus kiáltványa*. In: Bajomi Lázár Endre (szerk.), A szürrealizmus. Gondolat. Budapest, 149–78.
Breton 1968 = Breton, André, *A szürrealizmus kiáltványa*. In: Bajomi Lázár Endre (szerk.), A szürrealizmus. Gondolat. Budapest, 179–98.
Deréky 1992 = Deréky Pál, *A vasbetontorony költői*. Argumentum Kiadó. Budapest.
Garaudy 1968 = Garaudy, Roger, *A szürrealizmus válaszúton*. In: Bajomi Lázár Endre (szerk.), A szürrealizmus. Gondolat. Budapest, 249–63.
Karafiáth 1999 = Karafiáth Judit, *Szürrealizmus* (Matúra. Izmusok). Raabe Klett Kiadó. Budapest.
Kemény 2002 = Kemény Gábor, *Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába*. Tinta Kiadó. Budapest.
Koczogh 1964 = Koczogh Ákos, *Az expresszionizmus*. Gondolat. Budapest.
Kocsány 1981 = Kocsány Piroska, *Jelentéstan és metafora*. Magyar Nyelv, 1, 59–72.
Láng 1993 = Láng Gusztáv, *Kiskatedra*. Komp-Press. Kolozsvár.
Passeron 1975/1983 = Passeron, René, *A szürrealizmus enciklopédiája*. Corvina Kiadó. Budapest.
Szabó 1982 = Szabó Zoltán, *Kis magyar stílustörténet*. Tankönyvkiadó. Budapest.
Szávai 1968 = Szávai János, *A szürrealizmus esztétikájához*. In: Bajomi Lázár Endre (szerk.), A szürrealizmus. Gondolat. Budapest, 116–46.
Utasi 1985 = Utasi Csaba, *Az „érzelmi" és a „racionális" logika kölcsönössége Déry Tibor szürrealista költészetében*. In: Gerold László (szerk.), A magyar irodalmi avantgardról. Értekezések, monográfiák 10., Újvidék, 109–14.

ANALIZA IMAGINII POETICE SUPRAREALISTE

(Rezumat)

În literatura suprarealistă, în afară de tehnica de bază a creației (scrierea automatică), se consideră foarte important și rolul limbii. În studiul de față, acest principiu stă la baza analizei imaginii poetice suprarealiste. Din acest punct de vedere este reconsiderată ideea principală a curentului literar în discurs: principiul importanței limbii însușite de poetul suprarealist se află într-un anumit contrast cu principiul înlăturării/suspendării controlului rațiunii din procesul creator, fiindcă limba nu poate fi văzută ca fiind un proces fără rațiune. În plus, suprarealistul tinde spre o reprezentare genuină a gândirii omenești. Se pune deci problema relației dintre gândire și rațiune, care este și mai problematică din punctul de vedere al principiului de bază al suprarealismului, decât cea dintre limbă și rațiune.

Pe baza acestor idei se reconsideră tehnica scrierii automatice, iar tipologia imaginii poetice suprarealiste se conturează în acest context teoretic.

Különnyomat a

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLVII. évfolyamának (2003) 1–2. számából

EXTRAS

A ROMÁN AKADÉMIA KIADÓJA
EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

EDITURA ACADEMIEI

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XLVII. évf. 2002. 1–2. szám

AZ *ALÁ* IGEKÖTŐ HASZNÁLATA AZ ÓMAGYAR KORTÓL NAPJAINKIG

Arra keresem a választ, milyen körülmények között használták, illetve használjuk ma az *alá* igekötőt, miért éppen azokhoz az igékhez kapcsolódott ez az igekötő, amelyekhez kapcsolódott, valamint azt, hogy miért váltottuk fel időben az *alá*-t a *le*-vel, miközben az igekötős ige nem változtatta meg jelentését. A kérdések megválaszolására kognitív szempontokat használok, hiszen meggyőződésem, hogy ezeknek a szempontoknak a bevezetése választ adhat a kérdésekre.

A vizsgálat alapjául szolgáló régi korpuszt az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* I. kötetében[1] található adatok és a *Nyelvtörténeti Szótár*[2] alapján állítottam össze, valamint példákat gyűjtöttem a XV–XVI. századi kódexekből[3] is. A mai magyar nyelvi példákhoz elsősorban a 2003-ban kiadott *Értelmező Kéziszótár*at (Akadémiai Kiadó, Budapest) használom, valamint *A Magyar Nyelv Értelmező Szótár*ának I. kötetét (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1959).

1. A kognitív grammatika alaptételei

A nyelv – leggyakoribb meghatározása szerint – az emberi értelem terméke, a mindennapi kommunikáció eszköze. A kognitív nyelvészek a nyelvet a kommunikáció felől közelítik meg, de fontosabbnak tartják hangsúlyozni, hogy a nyelv elsősorban az embernek a világról alkotott felfogását tükrözi, s ez nagyban meghatározza viselkedésünket is. A nyelv szoros egységet alkot a kognitív folyamatokkal, és ezek a folyamatok a nyelvben is tükröződnek (Szilágyi 1996: 7). Éppen ezért a nyelv megértésének a kulcsa a megismerés folyamatainak feltérképezésében rejlik. Günter Radden a következőképpen magyarázza a kognitív nyelvészet létjogosultságát: „A nyelv struktúrájának átfogó területeiről derült ki, hogy megismerési jelrendszerünkön alapszik és ésszerűen magyarázható. A kognitív nyelvészek nyelvszemlélete sokkal közelebb áll a naiv beszélők népi

[1] Szabó T. Attila (szerk.), *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* I. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1975 (a továbbiakban SzT). A SzT-ből vett példák esetében az adatokat évszámok előzik meg, és szögletes zárójelbe tett, helyre és levéltárra való utalások követik. Az egyes rövidítések feloldását lásd a SzT I. és V. kötetében.

[2] Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond, *Magyar Nyelvtörténeti Szótár* I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1890 (a továbbiakban NySz). A NySz-ból vett példák esetében az adatokat évszámok előzik meg, és kerek zárójelbe tett levéltári utalások követik. Az egyes rövidítések feloldását lásd a NySz I. kötetében.

[3] Az egyes kódexekből vett példák előtt a kódexek szokott rövidítését használom, amelyet az adott kódex lapszáma követ, évszámmegjelölés nélkül.

szemléletmódjához. [...] számukra a nyelv nem önálló életet élő tetszőleges szimbólumok elvont rendszere, hanem nagyon is értelemmel telített része életüknek, kultúrájuknak, tapasztalataiknak és érzelmeiknek" (Radden 1991: 1–3). Nyilvánvaló, hogy a kognitív nyelvészet elsősorban a jelentésre összpontosít, a nyelvi elemek jelentéshordozó jellegére. Ez távolról sem jelenti azt, hogy a szemantikai kutatás kerül előtérbe.

A kortárs nyelvészeti elméletekkel ellentétben, amelyek szerint a nyelv zárt rendszer, és elégséges autonómiával rendelkezik ahhoz, hogy lényegében a tágabb kognitív vonatkozásoktól elszigetelten lehessen tanulmányozni, s a nyelvtan a nyelvi szerkezet önálló része, amely különbözik a szókészlettől és a szemantikától, és amennyiben a jelentés kerül a nyelvészeti elemzés homlokterébe, ez megfelelőképpen leírható bizonyos predikátumalgebrán alapuló formális logika segítségével (Langacker 1986: 1), a kognitív modell kimondja, hogy a nyelv nem zárt rendszer, és nem írható le a megismerési folyamatokra való lényeges utalások mellőzésével. A grammatikai struktúrát természeténél fogva szimbolikusnak tartja, így megengedi a fogalom szimbolikussá tételét és strukturálódását, ezzel is tagadva a nyelvtan és a szemantika különválasztásának a szükségességét. A szókészlet, a morfológia és a szintaxis szimbolikus struktúrák kontinuumát alkotják, amelyek ugyan bizonyos paraméterek által különböznek, de csak önkényesen választhatók szét különálló komponensekre (Langacker 1987: 3). Jackendoff a jelentés és a grammatikai szerkezet különválasztásának szükségtelenségét és fölöslegességét azzal is magyarázza, hogy a grammatikai rendszer nem lenne elsajátítható, ha nem lenne meg ez a szoros kapcsolat (Jackendoff 1985/1993, idézi Szende 1996: 132).

A kognitív grammatika, amely a nyelvészetben eddig alkalmazott dichotómiákat sem ismeri el, nemcsak a szókészlet, a morfológia és a szintaxis különválasztását tartja értelmetlennek, hanem a szemantika és a pragmatika megkülönböztetését is. Mivel a jelentéshez olyan információk is szorosan hozzátartoznak, amelyek nem nyelvi természetűek, ezért „a nyelvészeti szemantika egyetlen elfogadható felfogása az, amely elkerüli az ilyen hamis dichotómiákat, és konzekvensen enciklopédikus természetű" (Langacker 1987: 164). Langacker szerint a nyelvben a szimbolikus egységek dominálnak, ezek fonológiai és szemantikai pólusból állnak, és mivel a szimbolikus egységek tartalmazzák a fogalmi tartalom egységeit (*content units*) valamint a sematikus egységeket (*schemas*), azaz a kategóriákat, a grammatikai kategóriák is mint szimbolikus egységek jelennek meg (Langacker 1987: 56–96). A nyelvi szimbólum azonban „nem egyszerű leképezése, »tükr(özés)e« az »objektív« külvilágnak, hanem ott van mögötte a kognitív struktúrák által létrehozott kategorizáció, amely szerint a dolgokat egy-egy fogalom körébe soroljuk. A fogalom nem elszigetelt alapegysége a gondolkodásnak, hanem legtöbbször csak az adott kognitív struktúra (vagy idealizált kognitív modell – ICM) egészében értelmezhető" (Szilágyi 1996: 7). A kognitív nyelvészet éppen ezért több ikonocitást fedezett fel a nyelvben, mint ahogy addig feltételezték. „Az ikonikus kapcsolatok esetében a valóságról való

felfogásunk tükröződik a nyelvi struktúrában. Így az ikonicitás kitűnő érv az önkényesség dogmája ellen, továbbá bizonyítéka a motivációnak a természetes nyelvben. Az ikonicitást főleg a hangszimbolikával és a hangutánzó szavakkal hozzák kapcsolatba. Ennek ellenére elszigetelt szavak nagyon ritkán hangikonikusak. Sokkal valószínűbb, hogy a kompozicionális nyelvi struktúrák tükröznek ikonikus elveket" (Radden 1991: 5–6). Radden kijelentései egy másik kognitív elv felé mutatnak, amely szerint a nyelvtani elemek jelentéshordozóak. A nyelvtani elemekben a kognitív iskola jelentést és indokoltságot talál.

Mielőtt azonban a nyelvtani elemek jelentésességére rátérnék, a kognitív nyelvészet egy másik kulcsfogalmával, a kategorizációval kell foglalkoznom. A kategóriák nem teljesen objektívek és nem találhatók meg „előregyártottan" a világban, hanem csak a világgal való kölcsönhatásunk által léteznek, azáltal ahogy felfogjuk és tükrözzük őket, illetve ahogy rájuk hatunk (Lakoff 1987: 50). A világ kategóriái nem felelnek meg az eszmei és nyelvi kategóriáknak, mert akkor minden nyelv kategóriái egyformák lennének. A kategóriák nem lehetnek jelen a világban az emberek nélkül, a kategóriákat az emberek alkotják a megismerési folyamatok révén. Amennyiben tanult kategóriákkal rendelkezünk, ezek meghatározzák azt a módot, ahogyan látjuk a világot. Azaz a világot ezeken keresztül kezdjük látni, és ritkán tudunk más látásmódot felfedezni. A klasszikus leíró nyelvtan is ugyanilyen helyzetet teremt. Megtanultuk, hogy a nyelvtan szabályok összessége, amelyek világossá teszik számunkra, hogyan alkossunk új szavakat képzőkkel, vagy hogyan kössük össze a szavakat egymással jelek és ragok segítségével. Ezeket a szabályokat nem lehet leírni anélkül, hogy meghatároznánk azokat a részeket, amelyeket össze kell kötnünk. A leíró nyelvtanban a szavakat és nyelvi elemeket a nyelvi megnyilvánulás folyamán betöltött szerepük szerint osztályozzuk. Ez a funkción alapuló kategorizáció nem tartja fontosnak a nyelvi elemek jelentését. A meghatározások egy része ugyan a jelentésen alapszik, de ezeket nem tartják jellemzőeknek egy nyelvtani leírásban. A kognitív nyelvtan kategóriáit a kognitív struktúrák határozzák meg. Így a lexikon elválaszthatatlan a grammatikától: a szókészlet és a nyelvtan egy szimbolikus elemeket tartalmazó kontinuumot alkot. „A szókészlethez hasonlóan a nyelvtan is a fogalmi tartalom felépítésére és szimbolizálására hivatott, s ez képi jelleget kölcsönöz neki. Amikor valamely szerkezetet vagy nyelvtani morfémát használunk, egy sajátos képet választunk ki a kigondolt helyzet kommunikatív céllal történő megszerkesztése céljából" (Langacker 1986: 13). Tehát a kognitív grammatika felismerte, hogy a nyelv rendszerszerűségét nem csupán formálisan lehet magyarázni, és hogy a mondattan nem független a jelentéstől, különösen a jelentés metaforikus részétől. „Mint más fogalmi kategóriák, különösen a szavak, a nyelvtani egységek jelentésesek vagy szimbolikusan és prototipikusan szervezettek. [...] A grammatikai kategóriák sokszor a mindennapi tapasztalatainkon alapszanak, és olyan szellemi folyamatokat alkalmaznak mint a metaforikus besorolás" (Radden 1991: 29).

A kognitív grammatikában a metafora nem a költői képzelet terméke vagy retorikai díszítőelem, hanem a megismeréshez, a gondolkodáshoz és ezen keresztül

a cselekvéshez kapcsolódó elem. Lakoff és Johnson bebizonyította, hogy fogalmi rendszerünk metaforikus. „A fogalmak, amelyek gondolkodásunkat vezérlik, nemcsak az értelemhez tartoznak. Mindennapi cselekedeteinket is vezérlik, a legköznapibb részletekig menően. Fogalmaink rendszerezik azt, amit érzékelünk, azt, hogy miként boldogulunk a világban, és miként viszonyulunk más emberekhez. Tehát fogalmi rendszerünk központi szerepet játszik a mindennapi realitások meghatározásában. Ha igazunk van abban, hogy fogalmi rendszerünk metaforikus, akkor a mód, ahogyan gondolkodunk, ahogyan megismerünk valamit és amit mindennap cselekszünk igenis összefügg a metaforával" (Lakoff–Johnson 1980: 3). A metafora elsősorban a gondolkodás és cselekedet része, és csak másodlagosan tartozik a nyelvhez. Az új metaforák nemcsak „igazi, a világban létező" hasonlóságokon alapulnak, hanem a tudatunkban már meglévő konvencionális metaforákon is. Ez azt jelenti, hogy nem valamely dolog jellemzőit használjuk egy másik dolog leírásakor, hanem a második dolog úgy él a tudatunkban, mint aminek a természete a másikéval egyezik. A metaforák lehetővé teszik számunkra, hogy egy tapasztalati területet egy másik segítségével értsünk meg, éppen ezért a megértés tárgyát nem elszigetelt fogalmak, hanem tapasztalási területek képezik (Lakoff–Johnson 1980: 117). Szem előtt kell tartanunk, hogy a metaforikus fogalmak rendszerszerűen kapcsolódnak a már meglévő metaforikus kifejezésekhez. Ez a rendszerszerűség tesz minket képessé arra7, hogy egy fogalom valamely aspektusát egy másik fogalmon keresztül értsük meg. Ez a jelenség szükségszerűen magában foglalja azt a tényt is, hogy minden metafora részben strukturált, azaz a tapasztalt dolognak csak néhány vetületét domborítja ki. Máskülönben a két fogalom egy és ugyanaz lenne. „Valamely fogalom különböző metaforikus felépítései különböző célokat szolgálnak azáltal, hogy a fogalom különböző aspektusait világítják meg. Ahol a célok átfedik egymást, a metaforák is átfedik egymást, s ennélfogva a kettő közötti koherenciáról beszélhetünk. [...] Általában a teljes következetesség ritka; míg az összefüggés jellemző" (Lakoff–Johnson 1980: 96). Ez az összetartó erő formálja és szervezi világmodellé a köznapi nyelv metaforáit. A nyelvbeli világmodell tulajdonképpen az általunk tapasztalt, látott, érzékelt külső világ képe. Nem arról van szó, hogy ilyennek látjuk a világot, hanem hogy ez a nyelvben megnyilvánuló világmodell mutatja, hogyan viszonyulunk a világhoz.

1.1. A kognitív grammatika és az igekötők vizsgálata

A leíró nyelvtannak látszólag semmi kapcsolata nincs ezekkel a metaforákkal. De csak látszólag. Mert a nyelvi rendszerben végtelen számú dologról és helyzetről kell beszélnünk véges számú készlettel és grammatikai eszközzel. A dolgok száma nagy és a közöttük kialakuló relációk is nagyon változatosak. Közülük azonban csak néhánynak van tulajdonképpeni megfelelője a nyelvben. Mivel azonban a többiről is beszélnünk kell, a nyelv különböző stratégiákat alkalmaz, hogy ezek kifejezésére is képes legyen. Legtipikusabb a konkrét helyzeteknek az elvontra történő alkalmazása. Itt fonódik össze a szintaktika és a szemantika. A leíró szintaktika nem foglalkozik a viszonyok

jelentéstanával, a klasszikus szemantika pedig figyelembe se veszi ezeket a viszonyokat. Így az olyan kérdésekre, hogy mit is jelent a *fel, le* igekötő vagy a *-ba/-be* rag, illetve az ezzel jelölt mondattani viszony, milyen helyzetben használjuk vagy éppen melyek azok a feltételek, amelyek lehetővé teszik használatukat, sem a szemantika, sem a mondattan nem foglalkozik. Éppen ezért például a vonzatok esetén a vonzatstruktúrákról sem beszélnek.

Az eddigi megközelítések önmagukban nem elégségesek ahhoz, hogy akár az igekötők, akár a vonzatok kérdését, vagy általában a mondattani viszonyokat szemantikailag is értelmezzük. Az a szemlélet, amely szerint az igekötőt vagy a vonzatot az egyes igékhez, esetleg más szófajú szóhoz mint régenshez rendeljük hozzá, és minden igének külön-külön megvan az igekötője és vonzata, szinte lehetetlenné teszi, hogy valamiféle szabályszerűséget fedezhessünk fel ezek használatában. Ha pedig az ige lenne az, amelyik meghatározza a hozzá kapcsolódó igekötőt vagy a vonzatot, nem csatlakozhatna egy igéhez több igekötő, mint ahogy például az *olvas*-hoz: *átolvas, beolvas, kiolvas, felolvas, leolvas, összeolvas, elolvas*. Ha a kérdést a nyelvi világmodell felől közelítjük meg, azaz egy olyan nyelvi konvenció felől, amely a nyelvi észlelés összes szabályait tartalmazza (Szilágyi 1996: 105–14), kimutathatjuk, hogy sem az igekötők, sem a vonzatok nem véletlenszerűen társulnak az igékkel, hanem a nyelvi észlelés szabályain múlik, hogy melyik igekötőt vagy vonzatot társítjuk az adott igével. Szilágyi két nagy csoportra osztja ezeket a szabályokat. Beszél a nyelvi világ elemi egységeinek nyelvi észlelését előíró szabályokról, amelynek következtében megnevezzük azokat a dolgokat és jelenségeket, amelyekről beszélni akarunk, valamint a nyelvi világelemek között fennálló, működő viszonyok nyelvi észlelését előíró szabályokról. (Szilágyi 1996). Ha egy dolog egy bizonyos viszonyban áll egy másik dologgal, a viszonyok észlelésére vonatkozó szabályok lehetővé teszik számunkra, hogy azt a kapcsolatot ne egyedi esetként fogjuk fel, hanem egy nagyobb csoportba beletartozó viszonyként, amely lehet térbeli, tárgyi, szubsztancia–akcidencia, szubjektum–objektum vagy birtokviszony. Az, hogy melyik viszonyt használjuk egy adott szituációban attól függ, hogy milyennek észleljük a relációt.

Az igekötők és a vonzatok esetében természetesen a második csoportba sorolt viszonyok a fontosak, mivel mindkét kategória egy bizonyos viszony, két, nyelvi világbeli dolog között fennálló kapcsolat leképezésére szolgál. Így az, hogy egy mondatban milyen igekötő vagy vonzat járul az igéhez, nem az igétől függ, hanem attól, hogy milyen a viszony észlelésének a szabálya. Tehát sem az igekötő sem a vonzat nem grammatikai, hanem elsődlegesen észlelési probléma. A viszony állandó, ha ezt ismerjük, akkor előre tudjuk, hogy bármivel fogjuk is a mondatban kifejezni, annak olyan vonzata lesz, amely a nyelvi észlelésünk szempontjából megfelel az adott viszonynak (Szilágyi 1996: 65–77). Pl. a BENN viszony esetében, amelynek az elsődleges észlelési feltételei közé tartozik egy tartály, ill. egy bentiként érzékelt tér, az irányhármasságnak megfelelően a magyar

beszélőknek a *-ba/-be, -ban/-ben* vagy *-ból/-ből* ragok közül kell választaniuk, illetve a *be* igekötőt vagy a *belé* határozószót kell használniuk. És ez nem csak a konkrét helyviszonyra érvényes, hanem az elvontabb *eszébe jut, belopja magát vkinek a szívébe* esetében is használható, ahol az ész/agy, valamint a szív benti helyként jelenik meg. A *leszáll a földre, lemegy a tengerpartra, lesétál a folyóra, lelép a lépcsőről, lerohan a hegyről* példákban a vonzat a RAJTA viszonyt villantja fel, és ehhez kapcsolódik az igekötő használatából eredő LENN reláció. A *felszáll a földről, felmegy a hegyre, felszalad a lépcsőn, fellép a létrára* ugyanolyan RAJTA viszonyt jelöl, ellenben ebben az esetben a FENN reláció mutatja a mozgás irányát. Ezen kívül az értékjelentés alapján a *le* és a *fel* a negatív illetve a pozitív pólushoz tartozik, valamint a passzív és az aktív kategóriába sorolható. „Értékjelentésen a szójelentésnek azt az összetevőjét értjük, amelyben kifejeződik a beszélőközösségnek a jel tárgyához (kissé leegyszerűsítve pozitív vagy negatív) értékelő viszonyulása [...] Az értékjelentések alapján a nyelvben sajátos kapcsolathálózat alakul ki, mégpedig a szolidáris értékek vonzásának elve szerint. Ez azt jelenti, hogy a pozitív értékjelentésű szavak asszociációszerűen más pozitív jelentésüekkel kapcsolódnak össze, és ugyanígy a negatív jelentésűek más negatív jelentésűekkel" (Szilágyi 1996: 11–2). Lakoff és Johnson ezt én szervezte világnak (*Me-first orientation*) nevezik, és szerintük azért kapcsolódik a fenthez a pozitív és a lenthez a negatív, mert „az emberek általában függőleges helyzetben cselekszenek, előre néznek és mozognak, idejüket nagyrészt cselekvések végrehajtásával töltik, és önmagukat alapvetően jónak tartják. Ez adja a tapasztalati alapot ahhoz, hogy önmagunkat inkább FENTnek mint LENTnek, inkább ELÖLnek mint HÁTULnak, inkább AKTÍVnak mint PASSZÍVnak, inkább JÓnak mint ROSSZnak gondoljuk" (Lakoff–Johnson 1980: 132). Ennek alapján könnyen érthetővé válik, miért kapcsolódik a *le* illetve a *fel* az alábbi igékhez: *lefekszik, lebetegszik, lealacsonyodik, lerongyolódik, felkel, feljavít, feltornássza magát*. Mivel a konkrét és metaforikus kifejezések ugyanazokon az észlelési feltételeken alapulnak, könnyen magyarázhatóvá válik, milyen esetben miért éppen az adott viszonnyal jelölünk valamit.

2. Az *alá* igekötő észlelési feltételei

Az *alá* igekötő vizsgálata többek közt azért is érdekes, mert a magyar nyelv története során a *le* teljes szinonimájaként is megjelenik, és a specifikusan ALÁ–ALATT viszonyt felmutató szerkezetek kevés számúak. Éppen ezért elsősorban azokat az észlelési feltételeket kell meghatározni, amelyeket ennek a viszonynak teljesítenie kell ahhoz, hogy ALÁ–ALATT viszonynak minősüljön a nyelvi észlelés szerint.

Az *alá* az ALATT viszony létrejöttét elősegítő igekötő, és ennek a viszonynak az észleléséhez (1) legalább két dolognak kell jelen lennie: egy olyan dolognak, amelyet a másikhoz képest stabilnak (S), illetve egy olyannak, amelyet mobilnak (M) észlelünk; (2) a S és M viszonya aszimmetrikus; (3) a reláció két

pólusa egymáshoz képest függőlegesen helyezkedik el. Közelebbről megvizsgálva ezeket az észlelési feltételeket, láthatjuk, hogy több érintkezési pontot mutat a *le* használati körével, azonban ezekre részletesebben az elemzés során térek ki.

2.1. A M a S alá kerül, az elmozdulás függőlegesen történik

Ebben az esetben három altípust különböztethetünk meg.

2.1.1. Az első típus során a cselekvés eredményeként a M egy szilárd S alá kerül. Az ALATT viszony létrejötte után a M nem érintkezik a S-lal. Az ebben az esetben leggyakrabban használt igekötős igék az *alábocsát, aláhull, alászáll, aláereszkedik* stb.

1582: fel mentek... az haz heara hogy ott hallianak, Azon keozbe egy dezka *ala fordwl* alatta az Veynek [Kv; TJk IV/1. 106–7].

Habár más adatot nem találtam erre a típusra, amelyben pusztán csak az ALATT viszony jelenik meg, feltételezhetjük, hogy a folyamatosság megvan a XVI. századtól napjainkig, mivel a mai nyelvben is használjuk az *aláfordul, aláhull, alálibeg, aláereszkedik, alábocsát, alázuhan vhonnan* igéket. Itt azonban meg kell jegyeznem, hogy az *aláfordul* ritk. és vál., az *aláhull* vál., az *alálibeg* irod. és vál., az *aláereszkedik* irod., az *alábocsát* vál. és az *alázuhan* irod. minősítéssel szerepel mint az ÉrtSz-ban, mint az ÉrtKSz-ban, ami azt jelzi, hogy az alá igekötő ilyen használata mára már visszaszorult a nyelv irodalminak, illetve választékosnak nevezett regiszterébe, hiszen a hétköznapi beszéd során inkább a *le* igekötővel élünk.

2.1.2. A S tartályszerűen is viselkedhet, és a bekerülő M-t teljesen vagy részben körülfogja. Tulajdonképpen itt az ALATT és a BENNE viszony érintkezésével számolhatunk, hiszen amikor a S-t tartályként fogjuk fel, akkor a cselekvés következtében egy BENNE viszony jön létre. Ha azonban S-nak a tartályt megtöltő anyag felületét érzékeljük, és eltekintünk a tartályszerűségétől, akkor az ALATT viszony létrejötte sokkal fontosabbá válik, tehát nem azt mondjuk, hogy *vmit beverünk a földbe*, hanem: *vmit aláverünk a földbe*. Ebben az esetben természetesen az is fontossá válik, hogy a felület szilárd-e vagy vízszerűnek érzékeljük. Szilárd felületű S-lal számolhatunk a következő XVI. századi példák esetében:

1570: Mely Estalloban mykor egy karot az feoldbe nyomtak volna Mind *alah Megen volna* [Kv; TJk III/2. 61]; 1593: georgy kowachynak fizettem hogy az zwchy gaspar kertinel walo palohoz 5 keopwt Czinalt az Chowek wigire, az kit *alá wertek* [Kv; Szám. 5/XXI. 30].

A mai nyelv ezekben az esetekben a BENNE viszonyt hangsúlyozza, és a *bemegy, bever* igékkel él.

Hasonló esetekre használták az *aláereszkedik* és az *alászáll* igéket később is, a XVIII. században:

1758: Tojulăsăt ezen Harsănyi Ur(am) Stompjănak okozza edgyik ez: mivelhogy lettyes a hely igen *ala szallattak* az oszlapjai [Abrudbánya; Szer.]:

1781: azon Silipnek 2 ágassait a' viz mozgatta volt a' viz alá ásott vólt, kurták lévén az ágasok *alá ereszkedtenek* [Mihálcfva AF; Eszt-Mk].

A legtöbb esetben azonban explicitté válik a BENNE viszony a régi nyelvben is, tehát egyszerre jelöli a nyelv az ALATT és a BENNE létrejöttét, mivel mindkettőt ugyanolyan fontosnak tartja:

HorvK. 41v: zent gabrielnek hyrdetese myat. istennek fya *ala zalyon az zyzey mehben*; TelK. 99: *Zaly ala purgatoriumba*; CornK. 96: Az zent atyak meg vigaztaltatnak Cristusnak *lynbosban valo ala zallasa* mya; DöbrK. 106r: IMe mel' io : es mel kedves : att'afiaknak eggot[4] lakozniok Mikent fvbeli kenet. ki *ala zal. aaronnak zakalaba*; 1600: mykor az Chyorgo *kwt arokaba ala zallottam wolna* [UszT 15/5]; 1767: *Alászállani a barlangba*: in specum degredi (PPBl).

Ugyanígy jár el a nyelv akkor, amikor a S, amely teljesen vagy részben körülfogja a felülete alá kerülő M-t, vízszerűen viselkedik. Ebben az esetben azonban ritkán marad el a BENNE viszony jelölése.

DebrK. 177: mikoron a vithezok kozzwl hatuan oton akarnanak menníe hogi eh zent embort *ala niomnaiak az vyzben*; DöbrK. 123r: kik *ala toba zalnak*; SándK. 19r: azzony allaatoknak az lelkok kyk *az toban ala zaalnak uala*; 1560: *Alá szálnak a sérbe* (Helt: Zsolt. 177); 1619: Sokan magokat *az folyo vizbe* hanyat homlok *ala hantak vala* (Forró: Curt. 207); 1643/1673: *Alá mégen*, el süllyed a hajó (Com: Jan. 90).

A mai magyar nyelvben a következő használattal számolhatunk:

A búvár *alábukik a vízbe*.

Alábuktatja barátját az uszodában.

A tengeralattjáró *alámerül*.

Ezzel egyidőben azonban mind gyakrabban *a búvár a víz alá bukik, lebukik a víz alá, a barátját a víz alá buktatta, a tengeralattjáró a víz alá merül* változatokkal élünk, ahol az *alá* természetesen már nem igekötő, azonban ez a viszonyon semmit sem változtat.

2.1.3. Ugyancsak ebbe a típusba sorolhatjuk azokat az eseteket is, amikor az észlelés szempontjából nem fontos, hogy a S szilárd-e vagy vízszerű. Ekkor az ALATT és a RAJTA viszonykettősséggel is számolnunk kell. Ebben az esetben a S-t nem zárt térként vagy tartályként értelmezzük, hanem csak szilárd vagy vízfelületként, és az észlelési feltétel szempontjából nem fontos, hogy át lehet-e hatolni ezen a felületen vagy sem, hiszen mondhatjuk azt is, hogy *alászáll egy faágra* vagy *alászáll a vízre*.

JordK. 560: Te Karrafnaom, ky az meny orzaghyk ffel magaztattaal, *pokorra* vonyattatol, *merwltetől alaa*.

Azonban ez nem csak azért képez külön kategóriát, mert a S felületként viselkedik, hanem azért is, mert a M mozgása következtében nem ez alá a S alá kerül, hanem ennek a S-nak a felületére, rá, a tetejére. És itt az *alá* azt jelzi, hogy egy másik stabilhoz (S_1) képest kerül lentebbi helyre (S_2) a mobil. Vagyis itt két S-lal van dolgunk, amelyek között a M elmozdul.

[4] A betűkészlet korlátolt lehetőségei miatt a farkas o-t helyettesítettem o-val.

Hasonló a helyzet a mai nyelvben is, ahol az *aláereszkedik, alábocsátkozik, alábocsát, alászáll vmire* ugyanúgy használatos, mint az előző századokban. Az eddig bemutatott esetekben az *alá* igekötőt mára már többnyire *le*-vel helyettesítjük, hiszen a két viszony észlelési feltétele ugyanaz, mindkét szót az ALATT viszony létrejöttére használjuk. Azonban akkor, amikor akár a régi, akár a mai nyelvben az *alá* igekötőt használjuk, sokkal fontosabb számunkra a cselekvésnek az eredménye, mint a cselekvés maga, amelyet a *le* igekötő használatakor domborítunk ki, azzal a megszorítással, hogy a mai nyelvben ezeket az *alá* igekötős igékkel, mind ahogy az ÉrtSz és az ÉrtKSz minősítései is mutatják, egyre ritkábban élünk.

2.2. A M a S-hoz képest alacsonyabb helyre kerül

Ez a csoport nem különbözik az előzőtől az elmozdulás irányát illetően, hiszen a mobil függőlegesen halad egy fentebb elhelyezkedő stabilhoz képest egy alacsonyabban levő hely felé.

DebrK. 5: hogi az Iſyat niakkal *vetneie* onnet *ala*; 1584: Ha *ala ugordanec* az egyhaz teteieröl (Born: Préd. 23).

Itt azonban nem számolhatunk minden esetben azzal, hogy a M közvetlenül a S alá kerül, inkább egy olyan típusról beszélhetünk, ahol a M a S-hoz képest a mozgás következtében alacsonyabb helyre kerül.

PeerK. 54r: kÿnek hÿrenelkwl *fakrol* lewelees *nem zal ala*; 1568: a Zena(n) kapta volt egzer, es az *zenarol ala* akarya volt *vetny* [Kv; TJk 200]; 1575: Monda a leánnac: Fogd a kundt és *szeckellęl alla a lóról* (Helt: Krón. 39); 1582: fel mentek... az haz heara... es vgy *essek ala*, hogy Niaka ki teoreot vala [Kv; TJk IV/1. 106]; 1584: Ha *ala ugordanec az egyhaz teteieröl* (Born: Préd. 23); 1597: (a tehén) *ala eset volt az ganerol* s megh zakat volt [Kv; TJk VI/1. 7]; 1605: Az teob Nemetekis megh latwan *a' fakrul ala ieowenek*, es rank tamadanak [Kv; TJk VI/1. 710].

Amint a példák is mutatják, a S-t olyan felületként fogjuk fel, amellyel a M közvetlenül érintkezik, és amelyről elmozdul, illetve az elmozdulás következtében a S-hoz képest alacsonyabb helyre kerül. Mivel a S-t felületként érzékeljük, az elmozdulás nemcsak az ALATT viszony létrejöttét biztosítja, hanem a RAJTA viszony megszűntét is jelzi.

Fontos lehet az is, hogy a mozgás kiindulópontjaként szereplő S-t nem csak felületként kezelhetjük, hanem zárt térként is, így az ALATT viszony létrejöttekor a BENNE viszony megszűnésével számolhatunk:

ÉrsK. 5: Mykoron egy magas toromba fel menne ees onnath *ala zökelleneek*; DebrK. 550: legh ottan *alazala az palotabol*; 1593: Vadalma gergelne... mind hozza jart Kis Georgiheoz... es *ala hitta az zeoleobeol* [Kv; TJk V/1. 353]; 1596: Az zergesbe tahagh ne(m) tud(m) ha *ala vetteke az erezbeol* az zegeny sebes legent uagj eó maga zeókett ki [UszT 11/53].

Néha ugyanazon mozgás észlelésekor a kiindulópontnál fontosabbnak mutatkozhat a végső pont, amikor a kiindulópontként felfogott S (S_1) elveszti

jelentőségét, és a végső pontként érzékelt S (S_2) kerül előtérbe. Az ALATT viszony létrejötte egyben a RAJTA viszony keletkezését is jelenti:

DomK. 86r: az gyermek es *ala eseek* mynd *az haznak fvndamentomayg.*

Természetesen olyan esettel is számolhatunk, amikor a szövegben nem jelenik meg expliciten sem a kiindulópont, sem a végpont, azonban a fentiekhez hasonló módon az ALATT viszony létrejöttének a jelölésére szolgál az *alá.*

JordK. 363: *Boczasd ala* magadat; BodK. 8r: midon *ala hulna.* [esek] eg bokorhoz kapazkodek; 1570: az Trombitas *alah vetette* az Torom kulczyat mykor fely akarta bocatny [Kv; TJk III/2. 30]; 1597: Az keozep kapw felet valo oranak hogi az vereoye *ala zakadot volt* [Kv; Szám. 7/III. 21]; 1598: egi hitwan chatornat le vetettunk ez okon hogi ha *ala essik* embert ne serchen [Kv; Szám. 7/XVI. 49]; 1639: a gjermek fel hagot... s az kasza nielet *ala atta* [Mv; MvLt 291. 203a]; 1781: a Zápor tarto... jo erős... két ágas *alá tsuszott,* mivel nem volt elég hoszszu à fa [Mihálcfva AF; Eszt-Mk].

A mai nyelv nagyon ritkán él ezekben az esetekben az *alá* igekötővel. Ma csak az *aláad vmit vhonnan* szerepel minősítés, megszorítás nélkül az ÉrtKSz-ban, míg a többi, a fentebbi példákban felbukkanó igék közül csak az *alábocsát, aláhull, alászáll, alávet alázuhan vhonnan* jelenik meg mai szótárainkban, és ott is inkább vál., irod., régi minősítések kíséretében. Mint a példákból is látszik, inkább a XVI. században volt meg az *alá*-nak ez a használati köre, később mind jobban kiszorította a *le,* amelyre a SzT és a NySz számos példával szolgál.

2.3. A M a S-hoz képest alacsonyabb helyre kerül, az elmozdulás ÚTon történik

A következőkben olyan eseteket mutatok be, ahol a M a S-hoz képest alacsonyabb helyre kerül, és ez az elmozdulás ÚTon történik, legyen az konkrét vagy képzeletbeli út. Az ÚTnak a legfontosabb észlelési feltételei közé tartozik az, hogy kiindulópontja (S_1) és végpontja (S_2) van, és természetesen, mivel az elmozdulás függőlegesen irányban történik, ezekben az esetekben a kiindulópont egy magasabb, a végpont pedig egy alacsonyabb helyen található. Az ÚTon való elmozdulás esetében pedig elsősorban azzal kell számolnunk, hogy az út ÚTként vagy FOLYÓként viselkedik (az ÚT észlelési feltételei nagyjából megegyeznek a FOLYÓ észlelési feltételeivel, vö. Galaczi 1995: 45), illetve azzal, hogy a mobil anyagszerűként vagy folyadékként viselkedik.

2.3.1. Az anyagszerű M a szilárd ÚTon mozdul el. JordK. 69: *Alaa teree* Moyses az hegyrõl; VirgK. 19r: az oruos *ala vona* az twzes vasat teteytwl fogua mind az filtwuig; 1570: Latta Zabo Janosnet az Thoromba, latta hogy onneth *Jeot ala* [Kv; TJk III/2. 176]; 1581: a Jesuitak... Az mely garadichion penig *Ala Jarhatnak...* erőssen be pdollyak [Kv; TanJk V/3. 247b]; 1598: Azt tudnád, hogy *alányel* (Decsi: Adag. 241); 1600: az Feier Niko oldalaba(n) *ala ne erezkedgyeönk* az diznowal [Malomfva U; UszT 15/106]; 1619: Az meredek kősziklarol *ala csuszamkodvan,* az ot ele folyo vizbe vesznek (Forró: Curt. 509); 1625: fizettem,

eot nap szamosnak az kik az plebania felseo hazbol, az feoldet *ala hordottak* [Kv; Szám. 16/XXX. 32]; 1632: az Ispotali mester annira vtótte az Nierges Thamas szolgajat Valkõzbe az Czakani fokaual hogi mindgiar *ala szakada* az szokmani [Mv; MvLt 290. 104b]; 1636: A mondolának izit nem érzed, ha rágatlan *alá-nyeled* (Pázm: Préd. 393); 1690/1745: Onnat igjenesen *alá érkezvén* [Hidegkút NK; Ks 67. 46. 21].

2.3.2. Az anyagszerű M a folyószerű ÚTon mozdul el. ÉrsK. 5: *Alaa bochataa* az tyberys vyzõn; 1575: *Allá bocsátkozánac* a Dunán (Helt: Krón. 106); 1585: az hal : fel Meheteth az also Tobolis az foliamba, Az felseo Tobolis *ala Jeohetet* [Kv; TJk IV/1. 430a]; 1632: ne keósd ide az beóreóket mert maszor mind *ala bocsatom* az Vizen [Mv; MvLt 290. 108a].

2.3.3. A folyadékszerű M a szilárd ÚTon mozdul el. NagyszK. 36: es mindon felol az en genge testomon a veer *ala <orogvala*; NagyszK. 382: Mert az o ven orczayan. es zakalan a koṅhullatas gongkeppen nag beuseggel *ala hulvala*; WeszprK. 30r: es lon o neki veriteke mynt a vernek o czoppi nagi beuon ky vtuen az o testen es vgian *ala czoroguan* raitta a foldre; ÉrdyK. 579b: Egy kysded cheergeteg foly le... es *gyewlekõzyk* az magass heegyekrõl *alaa*; 1533: Gyakortha lattam az zegeen megh nyomorodot jobagyoktol, hogy az kewny az ew orczayokon *ala gwrgwdwzwth* (Komj: SzPál); 1568: adig hagigala az zekerceuel az lowat, a barbel Janos zolgaya hogy... az hatan vgy latam hogy *ala* kezde a ver *meny* [Kv; TJk 191]; 1584: Nyala szakalan mind *ala fut vala* (Born: Ének. 271); 1591: latam Theolcheres Leorincz orczaian *ala foli vala* az ver [Kv; TJk V/1. 176]; 1608: Az olay fejerõl *alá-czurdol* (MA: Bibl. V. 61); 1638: ez az Tollas Peter... hozza hajta a meszaroshoz, a kezet talala, s mindgiart *ala futamodek* a palcza(n) a uer [Mv; MvLt 291. 157b]; 1643/1673: Az orr lyukakon mint egy csatornákon a penészes takony *alá szarmazic* (Com: Jan. 47); 1655: A põk az iny kõrül az agy feneke tajatt levõ takony csináló makkotskakbol *szivarkodik alá* (ACsere: Enc. 148).

Az ÚTon lefele elmozduló M cselekvésének megjelölésére az ÉrtKSz szerint ma már csupán egy *alá* igekötős igét használunk:

Aláfut egy csillag.

Aláfutott a hegyoromról.

Az *aláfolyik* ugyan még megtalálható az ÉrtSz-ban, az *aláfolyik az arcán a könny* példamondattal, azonban már itt választékos, irodalmi minősítéssel látták el a szerkesztők.

2.3.4. Ebbe a csoportba sorolható az az elmozdulás, amely esetében a folyó forrása tekinthető kiindulópontnak, és a torkolata a végpontnak. Habár a S_1 és a S_2 között elmozduló M mozgását sok esetben vízszintes irányúnak érzékeljük, tulajdonképpen a folyók egy magasabb helyről erednek és egy alacsonyabb hely felé folynak. Éppen ezért a nyelvi érzékelés szerint a folyó eredete, felső folyása felől végzett mozgást lefelé, alófelé tartónak mondjuk. Mindez nemcsak egy nagyobb területen, országrészen, kontinensen belül érvényes, hanem valamely település alsó

vagy felső részét is a település mellett vagy azon átfolyó folyóvíz folyásának iránya szerint nevezzük alsó vagy felső résznek, alszegnek vagy felszegnek.

Ugyanígy a magasabban (pl. dombon, hegyen) fekvő települést vagy településrészt érzékeljük fentinek, míg a hozzá viszonyított alacsonyabban fekvőt lentinek.

Amikor azonban két település között mozdulunk el, nemcsak az települések tengerszint feletti magassága válik fontossá, hanem az is, hogy az egyik település a másikhoz képest milyen irányban helyezkedik el. Az északon található települést fentinek, a tőle délre fekvőt pedig lentinek mondjuk.

DöbrK. 141v: Es *ala iọve* v velek. es iove nazaretben; DomK. 100v: Ez pinkest jnnepenek elevtte tyzen evtevd nappal. *ala mene* ez tarasconbely maria nevev azzon; 1551–1565: Ezert Abram Egyptusba *mene alá*: destenditque Abram in Aegyptum (Helt: Bibl. I. E3); 1570: az azzon *Ala hiwatta* az Trombitast Byro Kato hazahoz leanyaual [Kv; TJk III/2. 20]; 1572: haza teer, hogy az kezeep vczan *Ala Megien* fayni kezd az Laba [Kv; TJk III/3. 86]; 1573: egykor valkay georgy kwlte volt eotet Monostorrwl ala... Eo *ala Jeoh* fely nytia Az Ladat [Kv; TJk III/3. 93]; 1575: András király és Béla hertzeg *allá takarác* minden barmot és élést Magyarországba (Helt: Krón. 35); 1586: hamar valo Ideon *Ala Jw* Zanczalba [Bükkös KK; KGy]; 1586: Kocis Giorgjnek fiszettem eles *ala hordozasaiert*... f 2/25 [Kv; Szám. 3/XXIV. 56]; 1594: Mikor az Jozagh dolga felöl *Feiervarra ala menteonk volna* [Kv; Szám. X/6. 41]; 1596: Mikoron az Eotuen legieneket az Varos *ala bochata Temesuarra* akkor... attunk... f. 12 [Kv; Szám. 5/XX. 4]; 1617: az kert jaro bironak Szent Laszlorol Balintfaluara tauazal ala kelletett jöni... az kert mellé [Msz; Törzs.]; 1625: vidanj Ferenczj Monostorrol vyolagh az Harminczad Zaszlott ala hozta [Kv; Szám. 16/XXXIV. 241]; 1634: engemet ala kuldenek, hogy fel hijam Varga Menyhartat, ala menek [Mv; MvLt 291. 27a]; 1662: ha az isten üdőt s egesseget enged, else mulassa mind az Leányamal egyut, edes Fiam uram ala juni [Déva; Ks 41. H. Nádudvari Istvánné Varadi Anna lev.]; 1716: az Vármégye Gyűlésere alá ügyékezik ő kegme [Szentdemeter U; Ks 96 Fodor Márton lev.]; 1760: Hesdáth nevü Falunknak határ széllye... tart Eszak fele mindenűtt Tufoi mori nevü hegyen, az honnan *alá szálván* Keresztúl mégyen Vále mare nevű patkon [Hasadát TA; EHA].

A szolidáris értékek vonzásának elve szerint mivel a fent-et pozitívnak, a lent-et negatívnak értékeljük, és a központ általában pozitívként, a periféria pedig negatívként jelenik meg a nyelvi értékelésben, valamely településen belül a központi rész fentinek számít, így ha a központ felől haladunk a település határa felé, alámegyünk, vagyis a nyelvi észlelés szerint egy lentebbi, alacsonyabban fekvő hely felé mozdulunk el.

1551–1565: A hatar Sephambol *ala téryen* Riblaig annac napkelet felöl valo röszére (Helt: Bibl. I. Hhh4); 1574: Rea Ieot Niolch kilench dyzno az Eotthwes ferench vetesereol zabadon... egy neha(n)zor wzte kergette ely onnat ely *ala haigalta* az zeoleok fele [Kv; TJk III/3. 359]; 1582: A' Mustoha Aniam oda engede

az eg Rend zeoleoth... Rigo Georgnek, vg hog Azt eg Rendet rigo Georg az o zeoleyebe *Ala vonnia* [Kv; TJk IV/1. 21]; 1583: En kerem vala az eokreóket vicey Andrastol eleobe... En ne(m) tudom veotteye meg vag Ne(m), de lata(m) hogy *Ala haita* [Kv; TJk IV/1. 193]; 1586: mikor az kertekre *Ala ereszkednenk*... ferencz Deak vgia(n) az eo kertibe rea Akada Az egikre [Kv; TJk IV/1. 563]; 1592/1593: az Molnart... megh kerdeztem elejn hogy hun etethetnem az barmot, de vgian azt mondotta az Molnar, hogy *wzd ala* az malmon alol valo keoz porondra [M.décse SzD; Ks]; 1597: mideon az piaczon circalank hallank walamy zaigast Keozep vczaban, az zaira *ala indúlank* [Kv; TJk IV/1. 50]; 1597: Az korchiolasnak hogy ketzer az Varos Toahoz *ala ment* hozza latot es dezkakat be chinalt... attam f – d 12 [Kv; Szám. 7/XII. 12]; 1603: a' Nemet *ala futamek*... latam hogy eozwe chiapanak egiczer [Kv; TJk VI/1. 707]; 1626: latom hogj az Molnar *ala futamodék* egze<r> [Szentgyörgy Cs; BLt 3]; 1630: eö maga *hīuatta vala ala* Kerekes Gergely ezt az veit, hogi az leania megh keöuesse mert eielis mondotta az Menieczke hogj *hijak ala* az Urat had keöuesse megh s ugj *hīttak ala* [Mv; MvLt 290. 220a]; 1631: Somliai Vram *ala megien uala* az Vchan loua hatan ŭluen cziakani kezeben [RLt „Ceh Andras nb de Magiar Reod" vall.]; 1633: Tokesen alol 3 helien uagjon harom keo rakas azt azkor czjnaltak mykor hatart szakasztottak azert az hatar *szall ala* az Papsor patakara [Egres SzD; Wass 18]; 1650: kvpŏt tartot mjklos Ferencz az czvr kapuual kvl az meljben az poros[a] aroknak az vize *ala Jart* az ferencz Mjhalj hazok fele [Gagy U; UszT 8/64. 58b. – [a]Olv.: pörös]; 1655: Az minapiban *menven alá* Magyar Utzáb(an) elől találám iffiabbik Philep Mártont [Kv; CarTr II. 890]; 1661: Az pattantiusnak Paranczolattiabol az meny szakallosok(na)k ualami bonczsaga uolt, Egi ember hogi *ala horta* az lakatoshoz, ismet mas hogi fel hordotta, attunk f – // 32 [Kv; SzCLev.].

A valamely településen belüli részek hierarchiájának felállításában azonban mégsem a központ–periféria értékjelentések játsszák a legnagyobb szerepet, ugyanis a következő példában habár a M a piac felé tart, mégsem felmegy a piacra, ahogyan azt elvárnánk, hiszen a piac a városok esetében régen a központban volt, hanem alá/lefelé tart.

1644: ez az Olah Thamas *Jw vala ala* a piacz fele [Mv; MvLt 291. 431a].

Ebből is látszik, hogy valamely településen belül sokkal fontosabb a folyóvíz iránya, mint a központ–periféria nyújtotta értékjelentés.

Azonban két település közül a hatalommal rendelkező lesz a fenti, a pozitív, ahova felmegyünk, legyen az politikai, adminisztrációs, jogi vagy tudományos szempontból hatalom, központ. A központ mint fenti, mint pozitív értékjelentéssel bíró helyről, a fővárosból vagy fontosabb, valamilyen oknál fogva értékesebbnek tartott településből kevésbé jelentős település felé való elmozdulást éppen ezért ugyancsak az *alá* igekötővel lehet kifejezni:

1575: A király a Feliciannac a feiet *allà kŭlde* Budara (Helt: Krón. 65); 1656: Polgár ur(amék) még irtak Ozdy ur(amna)k, hogy *ala menyen* Beszterczere [Kv; CatrTr II, 106].

A keresztény felfogás szerint ugyanilyen központi, fontos, pozitív fenti hely az ég, a menny, miközben a föld, valamint a pokol lenti, perifériikus, negatív helyként jelenik meg.

DebrK. 422: meg az angal : es ordogghe lenne : a malazt : nekyul : minth meg es lonec : akkyc ala hullanac menorzagbol; SzékK. 118v–119r: menńorzagbol ala nem vohatac volna; ÉrdyK. 378b: Cristus Iesus menyből alaa yewe; 1551–1565: Minec vtánna menyorszagakbol ala vettetec volna (Helt: Bibl. I, b3); 1570: Az felesege [...] azt Mongya hogy ha Jsten alah zallanais Nem engedne [Kv; TJk III/2. 30]; 1584: Mennyből ala orozkodot (Born: Préd. 31).

Amint az előkerült adatok számához képest ezen a kevés példán láthattuk, az adatanyag nagy része szintén XVI. századi, és az *alá* ilyenszerü használata a XVIII. század végére mondhatni el is tűnik. Ezzel egyidőben természetesen megszaporodnak a hasonló helyzetben használt *le* igekötős igéink, és ma már csak a *le*-vel élünk, amikor akár a folyóvíz folyása irányába való, akár az északról délre, akár a központból a perifériára történő elmozdulást szeretnénk kifejezni.

ÚTon elmozduló M-ként kezelték régen és érzékeljük a nyelvi világmodell révén az égitesteket is:

1608: A nap tudgya az ő *alámenetelit*: sol cognovit occasum suum (MA: Bibl. I. 529); 1631: akkor hazajeötünkbe(n) ki eresztettünk vala az szovati reten, egj kis erdeö alat, szinte *ala megjen vala* az nap [Mv; MvLt 290. 254a]; 1643/1673: A nap fel jövén a mi zenitünkre tavaszt tsinál és ismét *alá szálván* őszt (Com: Jan. 6); 1695/1751: A nap immár *alá szállásban* van (Hall: HHist. III. 52).

Hasonlóképpen beszéltünk és beszélünk az időről is. Az időt többek között folyóként is érzékeljük, és mivel a folyó a forrásától folyik lefelé, a folyóként érzékelt idő a fent elhelyezkedő múlt felől a lentebbi helyen található jelen felé folyik. Mivel azonban a folyónak, mint említettem az észlelési feltételei részben egybeesnek az út észlelési feltételeivel, az idő olyan útként is megjelenik, amely egy magasabb helyről ereszkedik lefele. A jelen a múlthoz képest lenn található, mint ahogy mi magunk a térben fenn létező elődeinkhez (*felmenő ági rokonaink*) képest lent helyezkedünk el.

NagyszK. 215: es megtugga mínemú tartomanbol valo. es mínemú nemzetbol valo. es mel' ízon *ala zallat* mind kezdettolfogvan; 1575: A romaiaktól *hozza alla* az ő eredetit (Helt: Krón. 81).

2.4. A M egyik vége a S-hoz képest alacsonyabb helyre kerül

Az ebbe a csoportba sorolható adatok azt mutatják, hogy a M olyan anyagszerű dolog, amelynek két vége van, és az igével megjelölt cselekvés következtében a M egyik vége a S-on marad, míg a másik vége kerül a S-hoz képest alacsonyabb helyre.

GuaryK. 48: Az v feien *ala cignec es fignec* vala zörnü gicoc; DöbrK. 50: Mig todvltok emberre. tv mind oltok ment *ala hailot* falnak; KulcsK. 145: *Ala hayloth* fal: paries inclinatus; NagyszK. 150: es mel' keserú koń hullasockal a kereztfarol *ala fyggo* v zent karyait az en nakamhoz zoríttomvala; ThewrK. 114v: ew kyraly zēt ayakay el herwattanac, zeep ygyenes zaray *alaa fyggettenek*; 1541:

Az ruha az ũ lábaiglan *alá ír* vala (Sylv: UT); 1566: Kezemet *alá nyuytom* és tégedet is fel vonszom (Helt: Mes. 372); 1588: Az varos hazanal hitwannak ertik az Estallot, Az Zena *Ala fwgh* beleolle [Kv; TanJk I/1. 86]; 1592: Fölül *alá függő*: superimpendens (C); 1598: *Ala nő* ő mint az ökör fark, nem fel (Decsi: Adag 189); 1636: A pálma-fából tsinált gerendára akármennyi terhet rakjanak, *alá nem hajol*, hanem a terh-ellen fel-emelkedik | Annyi terhet nem rakhatnak a pálma gerendára, hogy *aláhorgadgyon* (Pázm: Préd. 288, 472); 1642: (Egy földnek) az Pap mezeo felől valo resze egy *ala nyulo* Arkon innet [Nagymeregyó K; JHbK XVIII/20]; 1669: *Alá nő* ö mint az ökör fark (Czegl: Japh. 142); 1748/1763: Tudom ő-is fejét *alá csüggesztette* (Gyüngy2: KJ 59); 1767: Hoszszan *alá-füsült*: propexus (PPBl).

A felsorolt adatokból is látszik, hogy már a XVII–XVIII. században nagyon ritka az *alá* ilyenszerű használata, ma pedig teljesen hiányzik a *csügg, függ* igék mellől. Az *ér*-hez, a *fésül*-höz, a *horgad*-hoz és a *nő*-höz hasonló jelentésben már a XVII. században a *le* igekötő kapcsolódik, a *nyújt* mellett pedig később az *alá* névutói szerepbe kerül: *az ágy alá nyújt*. Éppen ezért érthető, hogy az ÉrtKsz *alá* igekötős igéi között csak egyetlen olyant találtam, amelyet ebbe a csoportba lehetne besorolni:

A mennyezetről hatalmas csillár *nyúlik alá*.

2.5. A M és a S egybeesik

Külön csoportba kívánkoznak az *aláfordul, aláfordít* igékkel jelölt cselekvések, ahol a S-t olyan dologként fogjuk fel, amelynek két pólusa van, és a S tulajdonképpen úgy mozdul el, hogy a cselekvés eredményeként a felső rész alulra kerül.

GauryK. 28: Az kerec meneuel elöl *ala iar*, anneual iar vtol; DebrK. 549: wgy hogy a keeth kerek egyetembe fel forogwan metelneyek az kethtey kedegh esmegh wyzzon *ala foroghwan* zaggathnayak az ew zent testeth; ÉrdyK. 524b: *Alaa fordoyta* a zemeyt ez földre.

Habár adataim csak a XV–XVI. századból vannak, az ÉrtKSz tanúsága szerint, annak ellenére, hogy ritkán és csak választékos beszédben/írásban használatos, az *aláfordul* hasonló jelentésben megmarad a XX. század végéig.

A kerék küllői *aláfordultak*.

A tornász a nyújtón *aláfordult*.

A csoport pedig kiegészül az *alábuktat* 'tarlót sekély szántással alászánt' és az *alászánt* 'szántással a föld felszíne alá juttat' igékkel, ahol elsősorban a föld megforgatásáról, aláfordításáról van szó, valamint arról, hogy a trágyát, tarlót beszántják a földbe.

Ennek a csoportnak külön érdekessége az, hogy itt már nem cserélhetjük fel az *alá*-t a *le* igekötőnkkel, anélkül, hogy ne változna meg az igekötős ige jelentése.

2.6. A M a S alá kerül, az M vízszintes irányú mozgást végez

A M akkor is bekerül a S alá, amikor alátámasztunk valamit. Ilyen értelemben használatos a régi nyelvben az *alábarázdol*, az *aláköt* 'gáttal megtámaszt' vagy az *alászegez* 'szegekkel megerősít, megtámaszt' a következő XVI. századi példákban:

1575: az Nadas teriben Az Minemw vyz folias ky az derek vthban foly... valaky feolden leszen ala Menety azzal Neh gondolianak hane(m) *barazdoliak ala*

[Kv; TanJk V/3. 127b]; 1592/1593: az a' porond zygett... azt latom hogy *gattal ala keoteottek* Dees feleol hogy arra ne folihasson az viz [Szásznyíres SzD; Ks]; 1593: az keozep kapun walo emelczeoheoz es teomleocziheoz zegeget (!) vert kīwel az szingj wasakot *ala zegezek* [Kv; Szám. XXI/5. 27].

Ennek a típusú viszonynak azonban kissé mások az észlelési feltételei. Itt is természetesen számolhatunk (1) a S-lal, ami alá bekerül a M, (2) a S és a M közvetlenül érintkezik, (3) a M a stabil alátámasztására szolgál, és így jön létre az ALATT viszony. A mozgás iránya azonban megváltozik, a M nem függőleges, hanem vízszintes irányú mozgást végez, oldalról kerül a S alá. Tehát az ALATT viszony létrejöttének nem feltétele a M vertikális elmozdulása, hanem a nyelvben sokkal fontosabbnak mutatkozik az a tény, hogy magát a létrejövő viszonyt jelöljük. Ugyanakkor itt az is megfigyelhető, hogy a 2.5. csoporthoz hasonlóan az *alá* igekötőt nem lehet a *le*-vel helyettesíteni anélkül, hogy megváltozna az igekötős ige értelme. A 2.5. csoporttal való hasonlóság abban is megmutatkozik, hogy a XX. századra már több igéhez is társul hasonló értelemben *alá* igekötő:

Aláboltozták a bánya járatait.
Aládúcolja a bolthajtást.
A házat *alápalazták*, mert emeletet húztak rá.
Alápincéztük a ház utcai részét.
Alátámasztotta a polcot.
Aláverik a sínt, hogy ne mozogjon. *Áláveri* az éket a billegő szekrény alá.

Ide tartozik az *aláaknáz* is, ahol természetesen nincs szó arról, hogy az aknával alátámasztanánk valamit, ellenben ugyanarról az elmozdulásról van szó.

Ahogy valami alá betehetünk valamit annak érdekében, hogy az stabillá váljon, ugyanúgy ki is vehetünk valamit, azaz úgy is mondhatjuk üreget „helyezhetünk" a S alá. Az egyedüli XVII. század elejéről elkerült példa mellett (1600: az Kikeleön thwl... az wizet aho(n) *ala astak*, annakis a' helit alkolmasint tudo(m) ki kie [Kadicsfva U; UszT 15/264]) az ÉrtSz és az ÉrtKSz mai magyar nyelvi használatát is szótározza az *aláás* igének, amely mellett megjelenik az *alámos* is.

Alááskák a várfalat.
A part leszakadt, mert *alááska/alámosta* a víz.
A szakadó eső *alámosta* az utat.

2.6.1. Ugyanezt a mozgást jelzik a mai nyelvi *alápekszik, alászalad, alágyújt, alápút* igéink is, csupán azzal a különbséggel, hogy ezekben az esetekben nem azért kerül a M a S alá, hogy alátámassza azt, és éppen ezért nem érintkezik közvetlenül a M a S-lal, azonban a M elmozdulása hasonló irányú:

Alápeküdt a gépkocsinak.
A kenyérnek jobban *alápútenek*, mint a pogácsának.
Rőzsét hozott, hogy legyen mivel *alágyújtani*.

Az *alápekszik, alászalad, aláput* igéknek pedig sajátosan a labdajátékokban használt jelentése alakult ki:

Aláfeküdt a fejelő csatárnak.
Aláfutott a labdának.

Az *aláfut* és az *alászalad* sportnyelvi jelentése pedig éppen az utóbbi évtizedekben alakult ki, hiszen az ÉrtSz ebben az értelemben csak az *aláfekszik* igénket szótározza, míg az ÉrtKSz már az *aláfut, alászalad* szavakat is felveszi.

A csoport másik érdekessége, hogy a sportnyelvben használt igéket leszámítva a mai magyarban az ALATT viszony a BENNE viszonnyal is kiegészülhet (*Befekszik* a kocsi *alá*), mivel a S által felülről elhatárolt teret zárt térként, BENN-ként érzékeljük.

A 2.5. és 2.6. csoportba sorolt igék másik sajátossága, hogy mellettük az igekötő személyragozott formában is használható bizonyos esetekben: *alája feküdt* a kocsinak. Ugyanis itt arról van szó, hogy vmi közvetlenül vmi alá kerül, tehát prototipikusan ALATT viszonnyal állunk szemben, és ezért nem helyettesíthető a vele nagyon közeli rokonságot mutató *le* igekötőnkkel, mint ahogy a többi csoportba sorolt igék esetében megtehetjük.

2.7. Az alá igekötős igék átvitt értelmű használata

Az értékjelentések szerint szerveződő térstruktúrát felmutató adatokat több csoportba lehet besorolni, azonban minden csoport kiindulópontja az, hogy a szolidáris értékek vonzásának elve szerint, mint már említettem, a fent-et pozitívnak, a lent-et, a vmi alatt levőt pedig negatívnak értékeljük. Az erkölcsi értékek is a fent–lent, pozitív–negatív térdimenzió szerint szerveződnek. Természetesen a pozitív erkölcsi értékek, az erény, a tökéletesség a fenti dimenzióban, míg ezek ellentéte, a bűn, a tökéletlenség az alsó, negatív térfélben helyezkednek el.

NagyszK. 2: az istení tekelletọssegbọl *ala* ez tekellensegre *vltetven*; NagyszK. 252: mínden embọr kevanna maganac a tíztọssegọt. es ọ felmagaztatasat es *ala veteset* nem kevanna; SzékK. 119r: de maga a keuelsegnek Byvnenec myatta *ala hullanac*; 1632: rõuid nap *ala ront* az Isten Nierges Thamas vra(m) [Mv; MvLt 290. 107b].

A mai nyelvi adataim közül esetünkben a pozitív–negatív értékskála alsó részén helyezkedik el az *aláás*, vagy a szlengben használt *aláfut vkinek/vminek*.

Alááasta a főnöke tekintélyét.
A folytonos éjjeli munka *alááasta* az egészségét.
Jól *aláfűtött* a tervnek.

Hasonlóképpen a fent–lent-hez kapcsolódó aktív–passzív térdimenzión keresztül az élet–halál a pozitív–negatív értékekhez kapcsolódik:

SzékK. 118r: vgan ezọnkepen a Byvnọs ember mondatic halotnac : mert az elettvl *ala esyc*.

A gazdagság–szegénység is ugyanígy viszonyul a pozitív–negatívon keresztül a fent–lent oppozícióhoz, valamint szoros összefüggésben van a nagyság–kicsiséggel is.

1566: Egy igen gazdag ember vala, ki nem soc idő múlua *alá* kezde *szállani* és igen el szegényedni (Helt: Mes. 321).

A nagyság–kicsiséghez kapcsolódó *alányom* ige különbözik a fentebbi részekben tárgyalt *alányom a vízbe* kifejezéstől abban, hogy itt nem beszélhetünk egy olyan mobilról, amely mozgása során valamely stabil alá kerül.

1592: *Ala nyomom*, alatsonná teszõm: infimo (C); DomK. 76v–77r: damancos atyank coporsoya volna jgeen alazatos es *ala nyomatot* helyen.

Láthatjuk, hogy itt maga a stabil egy virtuális vízszintes vonal, amelyhez képest kezdetben az anyagszerű mobil felső fele magasabban helyezkedett el. Valamely külső hatás következtében a mobil felső fele a virtuális vonal szintjére kerül azáltal, hogy összenyomódik, kisebbé válik. Ez részben az értékjelentések alapján szerveződő térstruktúrát felmutató típusokhoz kapcsolódik, hiszen ugyanúgy, ahogy a fent összefüggésben van a pozitívval, a nagyobbal, magassal, a lent, az alól elhelyezkedő a kevéssel, kicsivel, a negatívval és az alacsonnyal.

A sok–kevés is hasonló struktúrát mutat. Éppen ezért használjuk ma az *alá* igekötőt az *alábecsül, aláértékel* és a legújabb *aláblokkol* esetében, hiszen itt a 'kevesebbre becsül, értékel', 'kevesebbet számláz' jelentésekkel állunk szemben.

Természetesen az alattvalói státus, valamint a kiszolgáltatottság az értékskála negatív és alsó pólusán helyezkedik el szemben a hatalommal, uralommal, erővel, amely fent található.

Alárendeli magát valaminek.

Vonakodás nélkül *alávetette* magát az új parancsnoknak.

A felsorolt példák után nem érezzük a rendszertől idegennek a szlengben használatos 'vkit jelenlétében hízelgésből dicsér' jelentésű *alányal vkinek* kifejezést, hiszen alázatosnak tetteti magát az, aki ilyent cselekszik.

3. Összegzés

A tanulmány második részében bemutatott csoportok esetében láthattuk, hogy idővel az *alá* igekötőnk átadta a helyét a *le*-nek, és igen ritka az az eset, amikor ma is a konkrét lefele tartó elmozdulást az *alá* fejezi ki. Azonban ezekben az esetekben az *alá* nem feltétlen szinonimája a *le* igekötőnek, ugyanis amikor az *alá*-t részesítjük előnyben, a cselekvés eredményét, az ALATT viszony létrejöttét szeretnénk hangsúlyozni, és akkor, amikor a *le* igekötővel élünk, maga a cselekvés, a folyamat iránya válik fontossá, és ekkor a LENN viszonyról beszélhetünk. Ennek ellenére, mint láttuk, bizonyos szövegkörnyezetben oly könnyen felcserélhető a két igekötő, hogy mára már nem is használjuk az *alá*-t különösen az ÚTon való elmozdulás jelölésére. Érdekes, hogy míg a XVI–XVII. században olyan gyakori az *alá* használata ennek a cselekvésnek a jelölésére, később ez teljesen megszűnik. A magyarázat abban áll, hogy ez a típus áll a legtávolabb az általam fennebb prototipikusnak nevezett ALATT viszonytól. Ugyanis az ÚTon való elmozdulás esetében nem beszélhetünk arról, hogy az út felső vége alá kerül azáltal valami, hogy az úton lefele halad. Így érthető, hogy mára már ezt a viszonyt a *le* igekötő segítségével fejezzük ki.

Másfelől azonban mára megszaporodtak azok az *alá* igekötős igéink, amelyek az úgynevezett prototipikusan ALATT viszony kifejezésére szolgálnak, ahol valamely dolog teljesen vagy részben egy másik dolog alá kerül. Itt természetesen nem is helyettesíthető az *alá* a *le*-vel, hiszen a M mozgása az esetek többségében nem függőleges irányú, amely a *le* esetében elengedhetetlen. Tulajdonképpen a 2.5. és 2.6. alfejezetekben bemutatott példák esetében mondhatjuk el, hogy prototipikusan ALATT viszonnyal van dolgunk, amikor éppen az válik fontossá, hogy vmi közvetlenül vmi alá kerül, s ezt csakis az *alá* szóval fejezhetjük ki, legyen az nyelvtani szempontból igekötő, névutó vagy határozószó. Ennek legbeszédesebb példája az *aláír, aláfirkant* és *aláhúz* ige, amelyek közül az *aláír* megléte már a XVII. század elejéről kimutatható:

1604: Alája való irás: subscriptio (MA); 1613: Neveknek alája irásával meg erossiték ezt az confessiót (Pázm: Kal. 427); 1794: halallol ketten bűntethettek s bűntettettek volna többen is, hacsak magok alaja (!) irásával a szó Fogadásra halál bűntetés alatt le nem kőtőlezték volna [Thor. XX/12 br. Thoroczkai József kezével].

Az írás jellegéből adódóan nem mondhatjuk azt sem, hogy az aláírás vagy az aláhúzás felülről, de azt sem, hogy oldalról történő elmozdulással kerül a szöveg, az iromány alá. Az azonban könnyen megérthető, hogy miért *aláírjuk* az előttünk álló szöveget, vagy miért *aláhúzzuk* a kiemelendő szót, részt, ugyanis írásunk jellegéből adódóan a papír felső felén kezdünk el írni, és természetes, hogy a szöveg végére, a papír aljára kerülő névjegyet *aláírásnak* nevezzük.

FAZAKAS EMESE

IRODALOM

Galaczi 1995 = Galaczi Árpád, *A Rajta viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben*. Szakdolgozat. Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár.

Jackendoff 1985/1993 = Jackendorf, Ray, *Semantics and Cognition*. Cambridge, Massachusseth–London.

Lakoff 1987 = Lakoff, George, *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about Mind*. Chicago, University of Chicago Press.

Lakoff–Johnson 1980 = Lakoff, George – Johnson, Mark, *Metaphors We Live By*. The University of Chicago Press, Chicago–London.

Langacker 1986 = Langacker, Ronald W., *An Introduction to Cognitive Grammar*. Cognitive Science 10: 1–40.

Langacker 1987 = Langacker, Ronald W., *Foundations of Cognitive Grammar I. Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press, Stanford, California.

Radden 1991 = Radden, Günther, *The Cognitive Approach to Natural Language* In: Korponay Béla–Pelyvás Péter (szerk.): *Gleanings in Modern Linguistics*. KLTE, Debrecen, 1–49.

Szende 1996 = Szende Tamás, *A jelentés alapvonalai. A jelentés a nyelvi kommunikációban*. Custos Kiadó. Bp.

Szilágyi 1996 = Szilágyi N. Sándor, *Hogyan teremtsünk világot?* Erdélyi Tankönyvtanács. Kolozsvár.

FOLOSIREA PREFIXULUI VERBAL *ALÁ* ÎN SECOLELE XV–XX

(Rezumat)

Studiul încearcă să răspundă la întrebarea: de ce îşi schimbă unele verbe prefixul de-a lungul istoriei limbii maghiare în timp ce semantica verbului prefixat rămâne aceeaşi. La baza studiului stă metoda gramaticii cognitive care permite o altă abordare a subiectului. Metoda în sine este tratată sumar în secţiunea 1.

În partea a doua a studiului sunt descrise acele condiţii care ne permit să percepem relaţia prezentată de *alá*. De-a lungul istoriei limbii maghiare putem distinge două faţete ale prefixului verbal *alá*: (1) prima fiind cea care ne permite să percepem relaţia ALATT ca o relaţie prin care, în urma mişcării unui lucru, unei persoane pe o anumită traiectorie, lucrul sau persoana ajunge într-un loc situat mai jos decât locul din care porneşte; (2) cea de-a doua fiind cea care ne spune că, în urma mişcării, acest lucru sau această persoană ajunge dedesubtul a ceva. Verbele prefixate aparţinând primului grup, în majoritatea cazurilor, îşi schimbă prefixul verbal în *le* (în jos), iar cele din grupa a doua păstrează prefixul *alá* (dedesubt).

În concluzie, metoda folosită se dovedeşte a fi bună pentru aflarea răspunsului la întrebarea iniţială, astfel putându-se distinge două tipuri ale prefixului verbal analizat, primele rămân neschimbate, iar cele din al doilea grup primesc şi alte sufixe în anumite cazuri.

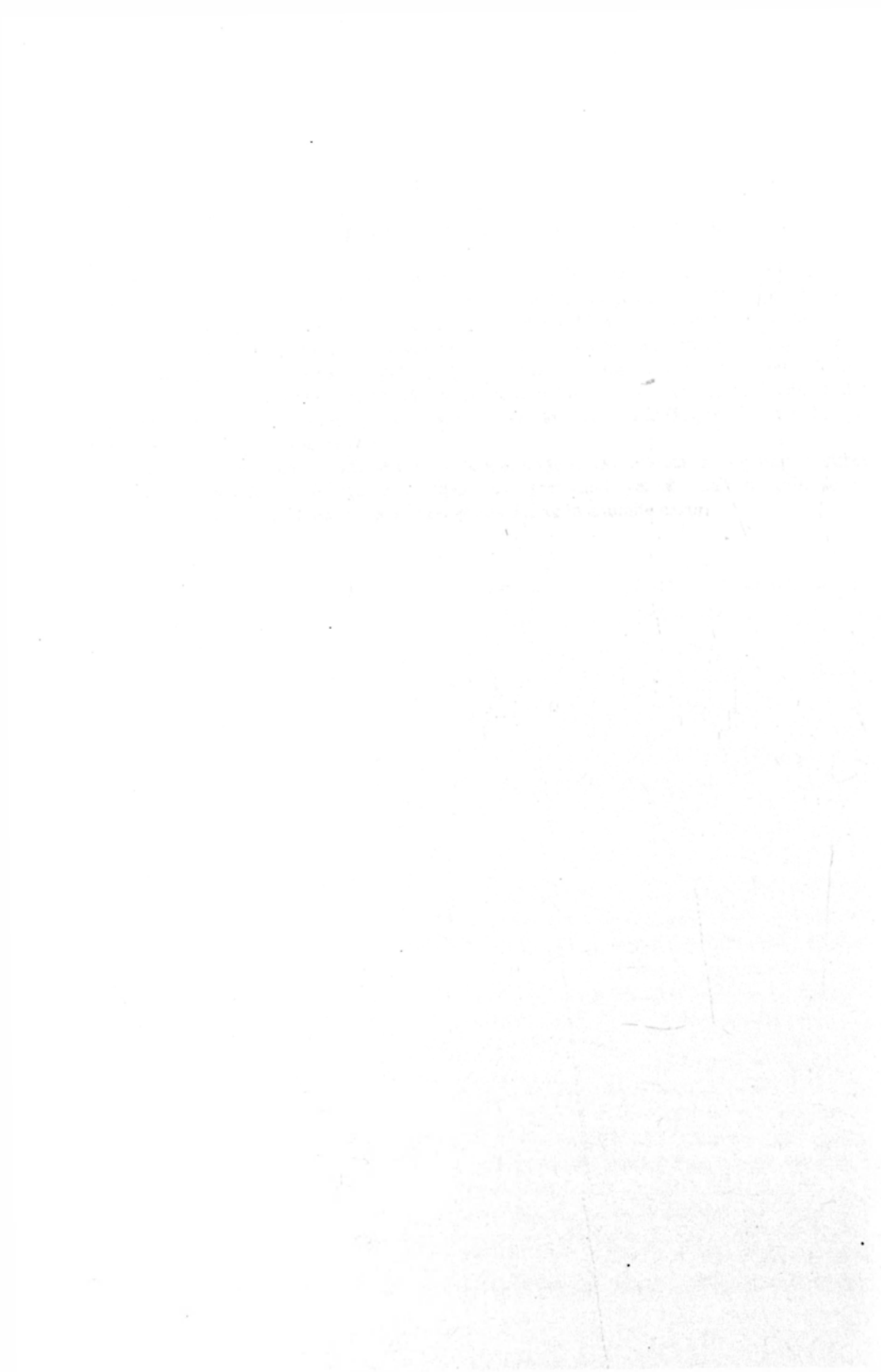

Különnyomat a

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLVII. évfolyamának (2003) 1–2. számából

EXTRAS

A ROMÁN AKADÉMIA KIADÓJA
EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XLVII. évf. 2003. 1–2. szám

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A MŰFORDÍTÁS MINT A NEMZETI IRODALOM EGYIK LEHETŐSÉGE*

Változó vélekedések

Nem titok: vannak, akik egyenesen kétségbe vonják a műfordítás létjogosultságát. Mint ismeretes, Kosztolányi Dezső – az egyes nyelvek különbözőségéből kiindulva – így fogalmazta meg véleményét: műfordítani annyi, mint gúzsba kötve táncolni. Sorolhatnám az ilyen és hasonló felfogásokat, megnyilatkozásokat.

Úgy tűnik, az utóbbi években a magyar irodalomtudományban is megélénkült az érdeklődés a „kulturális modernség" egyre elevenebb részévé váló műfordítási elméletek iránt. Közlemények, viták felsorakoztatása helyett elég az 1997-ben, a Miskolci Egyetemen megrendezett konferenciára gondolni. A külön kötetben megjelent előadások arról kívánnak tájékoztatni, „milyen szakmai indítással és mely módszertani eszköztárral közelít a mai magyar irodalomtudomány néhány iskolája a fordítás kérdéseihez. A fordításhoz, amely a tapasztalat szerint mindinkább központi kérdésévé válik a kulturális modernségnek."[1]

Az alábbiakban meg se kísérlem valamiféle összefoglalást nyújtani a különböző, olykor egymásnak ellentmondó műfordítás-értelmezésekről. Inkább azt szeretném érzékeltetni, milyen közegben történnek meg ezek a szellemi találkozások, milyen indítékok működhetnek közre ezekben az irodalmi kölcsönhatásokban. Inkább az érdekel, hogy a szellemi párbeszédnek felfogható műfordítások egy új környezetben milyen más, szövegen és nyelvi megformáláson túlmutató jelentéseket, értékeket hordoznak. Úgy is mondhatnám: milyen mértékben árulkodnak egy korszak fordításai az adott korszak világfelfogásáról, ízléséről, a műfordító író, költő egyéniségéről. Nem titok az sem, hogy az irodalmi közízlésnek egyéni változatai is minősíthetik a fordításra kiválasztott mű értelmezését, „átköltését".

Több mint hetven évvel ezelőtt Horváth János az irodalmi találkozások igen hatékony következményeire figyelmeztet, amikor ilyenképpen fogalmaz: „Az irodalom kétlaki növény; gyökeret verni a gyakorlati élet talajában szeret: virágai a

* Részlet egy terjedelmesebb tanulmányból.

[1] Kabdebó Lóránt – Kulcsár-Szabó Zoltán – Menyhért Anna (szerk.), *A fordítás és intertextualitás alakzatai*. Anonymus Kiadó. Budapest, 1998. 9.

formák világában nyílnak. A gyakorlati életet titkon vagy nyíltan világnézeti rendszerek igazgatják, nagy szellemi áramlások, s hoznak létre a művelt emberiség egyik határától a másikig rokontermészetű formatüneményeket. A nemzeti irodalmak fejlődéstörténeti helyzetétől, érettségük fokától s lángelmékkel megáldottságuk mértékétől függ: melyik mikor fejtheti ki nagy, nemzetközi összefüggések ellenére is a maga egyedi eredetiségét oly tökéllyel, melyet nemzetileg klasszikusnak ismerhetünk el."[2] Szász Károly műfordításait azért tekinti a magyar klasszikus irodalom részének, mert a fordító a „szívéhez nőtt" költőktől fordított. A Poe-fordításai azért válhatnak varázslatossá, mert sajátunkká lesznek, mert az átültetés „megenged magának bizonyos szabadságot"[3], mert a fordításra kiválasztott költőt – Babits kifejezését kölcsönözve – „meghódította".

Persze, a gyakran emlegetett, a műfordításirodalomban állandó vitákat gerjesztő „hűtlen hűség" indítékai sokfélék lehetnek. A többi között a „befogadó" irodalom múltja, fordítói hagyománya, a fordító „ráhangoltsága". Kosztolányi különös szerepet juttat a fordításra kiválasztott mű egyedi olvasatának. Ezért érezhette úgy, hogy a vérén „átszűrt szavakkal" szólaltatta meg a magyar *Hollót*. Hasonlóan vélekedett a Dante fordítására vállalkozó Babits is: az idegen költő „teljes asszimilálásával" vélte megvalósíthatónak az átültetést. Teszi ezt egy egységesen felfogott kultúra, az egy és oszthatatlan európai irodalom s a formai hűség alapján. Babits *Az európai irodalom történeté*ben azért dicséri August Wilhelm Schlegelt, mert „tökéletes átéléssel tudott belehelyezkedni más költők világába". Babitstól eltérően, Kosztolányi értelmezésnek fogja fel az átköltést, amelynek legfőbb funkciója, „legfőbb ambíciója", hogy „szép magyar verset" alkosson a más nyelven megszületett költeményből. „Azt se tagadjuk, hogy ezektől a költőktől tanultunk is, egy igazságot tanultunk, hogy hűnek kell lennünk önmagunkhoz" – olvashatjuk az *Idegen költők* címmel megjelent fordításgyűjteményét kísérő eszmefuttatásában.

Kosztolányi és Babits azt is elmondták, megírták, milyen módon alakíthatja, befolyásolhatja a költő-fordítót egy-egy mű magyar nyelvű megszólaltatása. Egy nemrég megjelent, a Kosztolányi költészetében fellelhető Baudelaire-korrespondenciákat kimutató tanulmány szerzője gondos szövegegybevetések alapján bizonyítja, mennyire jelen van a Baudelaire-élmény Kosztolányi költészetében. Hogy például a *Hajnali részegség*nek már a címe is baudelaire-i. Nyilván, ez nem zárja ki más hatások, élmények „beépülését". Miként Korompay H. János írja: „A *Hajnali részegség*, éppúgy mint a többi idézett vers, nem tekinthető sem fordításnak, sem adaptációnak, sem pedig tudatos utánzásnak: ezek, megítélésünk szerint, az ifjúkorban kezdődő olvasmányélményeknek, stúdiumoknak és fordításoknak –, mint a szellemi birtokbavétel különböző fokozatainak [...] következményei."[4] Babits írja Juhász Gyulának egyik, még 1905.

[2] Horváth János, *Újabb költészetünk világnézeti válsága.* (1933) In: Tanulmányok II. 1997. 229.

[3] Horváth János, *Szász Károly emlékezete.* (1929). In: Tanulmányok II. 1997. 268.

[4] Korompay H. János, *Baudelaire-korrespondenciák Kosztolányi költészetében.* A XIX. század vonzásában. Tanulmányok I. Erdélyi Ilona tiszteletére. Piliscsaba, 2001. 147.

augusztus 3-án kelt levelében: „[...] a Baudelaire Tableaux Parisiensjeinek mintájára egész ciklust terveztem budapesti képekből."[5]

Szó sincs ez esetben sem valamiféle azonosságról. Inkább azt mondanám: a tárgykínálta azonos művészi átélésről beszélhetünk. Vagy ahogy a Babits költészetét elemző Rába György megfogalmazta monografikus munkájában: „Babits célkitűzése abban egyezik Baudelaire-évcl, hogy a nagyvárost ő is új emberi tapasztalatok tclevényének ismeri föl. De más a földrajzi hely, más a történelmi pillanat, s főként embernek más a két lírikus, aki a tapasztalatokkal szembenéz. Babits, a tárgyias költő, elsősorban a nagyvárosi objektumok személyiségformáló jegyeit eleveníti meg, tehát nem rajzol jellemképet, mint például Arany az *Öreg pincér*ben vagy a *Hírlap-árulóban*, s nem is választja szét a zajló élet leírását az utána következő bölcselkedéstől, miként Vajda *(A köröndnél)* teszi, akárcsak természeti tájfestésében." [6]

A népnemzeti elv jegyében

Az oly gazdag és színvonalas magyar műfordítás-irodalom (mint az irodalmi kölcsönhatások egyik termékeny formája) szorosan kapcsolódik irodalmi, verselési, nyelvi hagyományainkhoz, a fordításra ösztönző igényekhez. Ahhoz a szellemi környezethez, amelyben sajátos jelentést kap (kaphat) egy-egy mű magyar megszólaltatása. Elég emlékeztetni rá, hogy milyen szerepet töltöttek be a fordítások a régi magyar irodalomban, a magyar nyelvű irodalom megszületésében és kiteljesedésében.

De nemcsak a fordítás szerepe változott. Koronként változott annak módja is. Köztudott például, hogy sokáig az eredeti szöveget meglehetősen szabadon kezelő magyar nyelvű fordítások születtek.

Batsányi János kezdetben az „eredeti poétához" való közeledést, később az „ihletett magyar megszólaltatást", a fordítói szabadság elvét vallja. Úgy kell lefordítani egy művet – fogalmazza meg elsődleges követelményként –, mintha azt magyar költő alkotta volna. Felesleges mondanunk: Kazinczytól Kosztolányiig sokan vélekedtek hasonlóképpen. A jeles műfordító, Képes Géza egyik fordítástörténeti számvetésének már a címével is jelezni kívánja a fordítás-felfogások korhozkötöttségét. A *Korszakváltás és műfordítás* című, 1969-ben megjelent tanulmányában így tekint vissza a magyar műfordításirodalom egy korábbi időszakára: „Az egykorú [ti. a felvilágosodáskori] gyakorlatban a folyóiratok lapjain, de még önálló verskötetekben sem tettek különbséget eredeti vers és műfordítás között, vagy ha mégis tettek, az a fordítás javára történt. Versgyűjteményekben nemegyszer a kötet elejére tették a fordításokat: ezek lettek a rangadó művek."[7]

Az más kérdés, hogy ennek a fordítói felbuzdulásnak megvoltak a fogyatékosságai. A fordítók nem minden esetben éltek például kellő mértékben a

[5] *Babits – Juhász – Kosztolányi levelezése*. Budapest, 1959. 91.
[6] Rába György, *Babits Mihály költészete*. Budapest, 1981. 125.
[7] Képes Géza, *Korszakváltás és műfordítás*. Irodalomtörténet 1969. 1. sz. 102.

magyar költői nyelv lehetőségeivel, addigi művészi eredményeivel, finom fordulataival. Nemcsak fordításaikban, saját verseikben sem. Ez is késztethette arra Arany Jánost, hogy folyóiratában, a 60-a évek elején olyan szigorúan ítélje meg a felvilágosodás korának magyar irodalmát, hogy több tanulmányában is felmutassa a korábbi magyar költészet (Gyöngyössi István, Gvadányi József, Orczy Lőrinc, Baróti Szabó Dávid) versformáit, nyelvi értékeit.

A XIX. századi magyar műfordítás sajátos paradigmáit alakító szempontokra elég itt emlékeztetni: az értelmezés szabadságának határai, a nyelvi hűség, a kulturális konvenciók, a nemzeti vershagyomány kínálta lehetőségek, egy-egy fordítói iskola, művészi áramlat hatása a fordítói gyakorlatra, az olvasóhoz szólás változatai.

Úgy tűnik, a magyar fordítás-elméleti elképzeléseknek is van egy sajátos, egy nemzeti irodalmon belüli minősítője. Korábban a fordítások hasznossága, irodalmunkat megtermékenyítő szerepe kapott hangsúlyt, majd egyre fontosabbá válik a fordítói hűség.

Azt is tudjuk, hogy a népnemzeti esztétika különös szerepet juttat a népköltészeti kötődésnek. Gyulai Pál a *Két ó-székely ballada* című tanulmányában fejtegeti: Goethe, Burns, Petőfi azért is legjelesebb költői nemzetüknek, mert sokat tanultak a népköltészettől. Igen jellemző az is, hogy a kiegyensúlyozottságot, a lélektani hűséget megkövetelő Arany miért hivatkozik annyiszor Goethére, hogy – az eposz korszerűségén töprengve – Goethének egyik, a patetikusságot elkerülő eposzát (*Hermann und Dorothea*) dicséri, tekinti eredetinek. Érdemes megfigyelni azt is, hogy *Az ember tragédiáját* elolvasó Arany először Faust-utánzatra gondol, de miután rádöbben, hogy eredeti remekművet tart a kezében, a rajta végzett javítások közben is gyakran hivatkozik Goethére. Arany számára ugyanis nemcsak mérce a *Faust*, hanem műfordítói próbatétel is. Olyan mű, amely „méltó, hogy fordítására egy jó darab élet szenteltessék"; olyan világdráma, amelynek hű tolmácsolása rendkívüli formakészséget igényel.

Azt is mondhatnánk: az elkövetkező évek Goethe-kultusza, műveinek (és nemcsak az ő műveinek) tolmácsolása már nem nélkülözhette az Arany által megfogalmazott műfordítói követelményeket. A népnemzeti felfogástól eltávolodó Péterfy Jenő is sűrűn idézi majd esszéiben a német költőt. A többi között Bajza József Goethe iránti vonzalmát, ahogy ő kifejezte: „Goethétől absztrahált" megállapításait, Goethe népdalaira emlékeztető verseit (*Bajza József*). Amikor Eötvös regényeit magyarázza, szintén Goethe lesz a művészi tökély példája (*Báró Eötvös József mint regényíró*).

Arany Shakespeare-ért

A népnemzeti eszmény költői – a magyar irodalmi örökség feltárásának szorgalmazásával párhuzamosan – különös gondot fordítanak a világirodalom magyar nyelvű megszólaltatására, értékeinek befogadására. Ők maguk is rangos műfordítók. Arany János több alkalommal vallott erről a szellemi szükségletről.

Életművének értékelői nyomatékkal szóltak Aranyról, a műfordítóról, máig érvényes műfordítási elveiről, műfordítói progjamjáról. Azt is tudjuk, hogy Shakespeare és Byron voltak azok, akiknek különösképpen vonzáskörébe került, s hogy jórészt a nagy angol drámaíró művei szolgáltak alapul műfordítói elképzeléseinek kifejtésére. És nem kell bizonygatni azt sem, milyen szerepe volt Arany műfordításainak a magyar drámai nyelv alakításában, finomításában. Inkább Shakespeare magyarországi befogadását szorgalmazó, szervező munkájára hívnám fel a figyelmet.

Életrajzából tudjuk, Aranyt Shakespeare szelleme ifjúsága óta kíséri, kedves tanára is Shakespeare-t ajánlja útravalóként a vándorszínésznek beálló tizenkilenc esztendős fiatalembernek. S a tanácsot (ha nem is mint színész) a Nagyszalontára hazatérő Arany megszívleli. Shakespeare először német fordításban kerül a kezébe, később az angol nyelvet még nem ismerő szalontai jegyző addig forgatja a Szilágyi Istvántól kapott angol nyelvtant, addig tépelődik Hamlet monológjain, amíg egyszer csak kedve kerekedik a német változatot egybevetni az eredetivel. Egyik, 1845-ből származú, Szilágyinak írott leveléből kiderül, hogy már van teljes Shakespeare-je és Byronja, s hogy angolul már majdnem úgy tud, mint németül. („Shakespeare-n igen sok studiumom van már eddig.")

A szentivánéji álom fordításával (németből) már a negyvenes években megbirkózik, sőt egy szalontai műkedvelő társulattal elő is adatja..

Az ismerkedés csakhamar művészi program lesz számára. A 40-es évek végén Vörösmarty, Petőfi és Arany arra vállalkoznak, hogy Shakespeare összes drámáit átültetik magyarra. S hogy milyen lelkesedéssel, arról az immár szállóigévé vált mondatok is tanúskodnak (Petőfi: „Shakespeare egymaga fele a teremtésnek." Arany: „Nagy vagy a nagyokban és nagy a kicsinyekben."). A forradalom és az ezt követő önkényuralom miatt azonban a folytatásra csak tíz év múlva kerülhet sor. A Szépirodalmi Közlöny 1858. október 28-i számában címként olvashatjuk: „Lesz hát Shakespeare magyar nyelven!" Arany régóta dédelgetett álmát látja teljesülni, ezért ismét hozzálát *A szentivánéji álom* lefordításához – most már az eredetiből. Ezzel párhuzamosan a művészi átültetés miként jére is programot dolgoz ki.

Az elnyomás enyhülésével újjászerveződő Kisfaludy Társaság által létrehozott Shakespeare Bizottságnak, illetve *Shakespeare Tár*nak ő lesz egyik fő munkatársa. Ő az, aki elkészíti a teljes Shakespeare kiadásának tervét, ő teszi közzé azt a levelet, amelyben Shakespeare fordítására szólítja fel a magyar írókat, és ő dolgozza ki az átültetés irányelveit. A többi között leszögezi: a fordítók ügyeljenek a tartalmi és alaki hűségre, arra, hogy a líraiság ne szenvedjen csorbát, hogy az eszmét, a nyelv erejét, annak gördülékenységét sehol fel ne áldozzák. Olyan módon, hogy az olvasó, a néző mégis magyarul tudja élvezni az eredeti mű szellemét. Természetesen, megcsonkítások nélkül. Egyúttal figyelmezteti fordítótársait a Nemzeti Színház számára készült régebbi fordítások értékeinek megmentésére. (Főleg a bennük megmutatkozó drámai nyelvezet miatt.) Itt

kívánom megjegyezni, hogy Arany *Hamlet* fordítása (1867) azt is bizonyítja, hogy a valóban művészi átültetésben a filológiai hűség és a színpadszerűség egymást erősítve van jelen, hogy a stiláris és nyelvi fordulatok, valamint a színpadi drámaiság elválaszthatatlanok egymástól. Az Arany új fordításában olvasható *Szentivánéji álom* (a teljes Shakespeare első kötetében szerepel) kivételes színpadi sikere – úgy gondolom – nem kismértékben e műfordítói felfogás megvalósításának tulajdonítható.

Dávidházi Péter írja a magyar Shakespeare-kultuszról készült könyvében: „Arany fordításának elkészülte, melyről már az előző év november 26-i ülésén beszámolt a Társaságnak, új helyzetet teremtett a Nemzeti Színház tervezett díszelőadásának előkészületeiben is; nemcsak az átültetés mintegy előre elismert magas irodalmi színvonala miatt, hanem azért is, mert a darabot különösen alkalmasnak találták e sajátos ünnepély rituális céljaira. Shakespeare (ráadásként megjelenített) apoteozisával együtt."[8]

Csak mellékesen jegyzem meg: Gyulai Pálnak a méltó ünneplés mintegy alkalom arra is, hogy a már „betanult és gyatra fordítások helyett" az újakra hívja fel kortársai figyelmét.[9]

Kétségtelen, az Arany irányította első teljes Shakespeare-sorozat egyik-másik darabja azóta megfakult. Érthető, hisz a legtökéletesebb műfordítás is igen őrzi a korabeli nyelvi állapotot, az irodalmi nyelv akkori szintjét. A legsikerültebb művészi átültetések mégis ma is élvezhetők: egy-egy régiesebb fordulat, szóhasználat patinás ízt, sajátos színt kölcsönöz a magyar változatnak. Igen árulkodó ilyen tekintetben, hogy fél évszázad múlva (1916-ban) az új Shakespeare-Bizottság (új Shakespeare-sorozatra készülve) a nyelvi megformálás okán tartja szükségesnek „a régi hagyományokhoz való ragaszkodást".

A századunk kiváló magyar költő-fordítóit felsorakoztató újabb Shakespeare-sorozatban ott vannak Arany fordításai, mint ahogy nem hiányoznak a színpadról sem. És nem pusztán kegyeletből.

Arany Shakespeare iránti vonzalmáról szólva, talán nem felesleges megjegyezni: Shakespeare némiképp Arany János irodalmi eszményének is megtestesítője. A népköltészet alapján kiteljesedő, a saját hagyományokból táplálkozó össznemzeti költészet eszményi megvalósítója. A nemzeti szellemi örökségre alapozó Arany ugyanis a népiességet Shakespeare módján akarja továbbfejleszteni, meghaladni. Ezért vallja, hogy Shakespeare nagysága nem annyira a „feltalálásban", mint inkább a „rendezésben" van. Igen jellemző az is, hogy Petőfi és Arany Shakespeare-fordításai őrzik a magyar népiesség nyelvi-stiláris vívmányait, és hogy a pszichológiai elmélyítettségre oly sokat adó Arany számára Shakespeare mint a „lélektani festés" mestere is példakép.

---

[8] Dávidházi Péter, *Isten másodszülöttje.* A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza. Budapest, 1989. 170.

[9] Gyulai Pál, *A Szent-Iván éji álom.* Koszorú 1864. május 1.

Íme, miként vonja bele Arany népnemzeti koncepciójába a világirodalom legnagyobbjait: Homéroszt, Dantét, Shakespeare-t, Goethét, miként teremti meg a nemzetinek és egyetemesnek az irodalomban is nélkülözhetetlen egységét.

KOZMA DEZSŐ

TRADUCEREA LITERARĂ – O ALTERNATIVĂ A LITERATURII NAȚIONALE

(Rezumat)

Studiul de față prezintă și analizează – în lumina noilor lucrări teoretice – contact dintre literatura maghiară din secolul al XIX-lea și literatura universală. În acest context, autorul se ocupă mai ales de traducerile literare și de diferitele concepții ale artei traducerii. În cadrul analizelor se evidențiază rolul instituțiilor culturale și literare (Kisfaludy Társaság – Societatea Kisfaludy), precum și contribuția celor mai mari poeți maghiari (János Arany) la traducerea operelor lui Shakespeare.

În studiu se remarcă caracterul național și universal al literaturii, precum și interdependența între ele.

Különnyomat a

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLVII. évfolyamának (2003) 1–2. számából

EXTRAS

A ROMÁN AKADÉMIA KIADÓJA
EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XLVII. évf. 2003. 1–2. szám

ROMÁN HATÁS A MOLDVAI KÉTNYELVŰ BESZÉLŐK MEGNYILATKOZÁSAIBAN

1. A vizsgálat célja

Tanulmányomban a moldvai csángó nyelvjárási beszélők megnyilatkozásaiban jelentkező román nyelvi hatást vizsgálom. Az adatközlőkre utalva nem a hagyományos csángó megnevezést használom, mivel a *csángó* terminus jelentése a már nemcsak a moldvai kétnyelvű katolikusokra vonatkozik, hanem a nyelvcserén, etnikai identitásváltáson átment, magyar eredetű népcsoportot is magába foglaló kisebbségi népcsoport egészére. Mivel az általam vizsgált adatok kizárólag kétnyelvű csángó adatközlőktől származnak, szerencsésebbnek tartom a *moldvai kétnyelvű beszélők* elnevezést használni.

A vizsgált adatok *Tánczos Vilmos* és *Zakariás Erzsébet* gyűjtéséből valók, és 1993–1995 között zajlott identitásvizsgálat szövegeit tartalmazza.[1] Tánczos Vilmos gyűjtéséből 48 interjú, Zakariás Erzsébet gyűjtéséből pedig 31 interjú került feldolgozásra. Az interjúk magnetafonfelvétellel készültek a következő településeken: *Bogdánfalva, Gyioszén, Szekatura* (déli csángó); *Klézse, Lujzi-kalagor, Somoska, Ketris, Pokolpatak, Terebes, Magyarfalu* (székelycsángó); *Szoloncka, Frumósza* (Tázló).

Mivel a beszélők szövegeit mennyiségi vizsgálatokra is fel kellett használnom, az adatgyűjtő kérdéseit, megjegyzéseit kihagyva Tánczos Vilmos által készített interjúkból létrehoztam egy olyan számítógépes szövegkorpuszt, amely kizárólag a moldvai kétnyelvű beszélők megnyilatkozásait tartalmazza. Így lehetővé vált, hogy az egyes kontaktusjelenségek gyakoriságáról is valószínű becsléseket fogalmazzak meg.

A tanulmányozott román eredetű kontaktusjelenségek a következők voltak: kölcsönszóhasználat, kódváltás, tükörszerkezetek, hibridszerkezetek, szórendi kérdések.

A *kölcsönszó* terminus itt a meghonosodott vagy a meghonosodás útjára lépett idegen eredetű lexikai elemre vonatkozik. Ha egy másodnyelvi lexéma több beszélőnél, többször is előfordul, akkor ez valószínűleg azt jelzi, hogy az adott lexikai elem az adott nyelvváltozatban az integrálódás folyamatában értelmezendő. Bár az *alkalmi lexéma szintű kódváltás* és a *kölcsönszó* megkülön-böztetése sem elméleti, sem gyakorlati szinten nem könnyű feladat (Bartha 1992, Bartha 1999:

[1] Itt szeretném megköszönni Tánczos Vilmosnak, hogy az interjúkat kutatás céljából rendelkezésemre bocsátotta, és ezáltal lehetővé tette az interjúkban előforduló kontaktusjelenségek tudományos vizsgálatát.

118–9, Kiss 1995, Kontra 1981, Lanstyák –Szabómihály 2002: 91–5), ennek elhatárolása szükséges, különösen akkor, ha azt szeretnénk megtudni, hogy a kódváltás mint lexikai egység és a meghonosodott (vagy a meghonosodás folyamatában levő) kölcsönszó milyen arányban jelentkezik a kétnyelvűek megnyilatkozásaiban. A fentebb jelzett szemponthoz alkalmaz-kodva, a gyakorisági kritérium és a lexikai elem fonológiai, morfológiai struktúrája segíthet a kölcsönszó és a lexikai szintű kódváltás elhatárolásában. Ha egy interferencia jelenség több beszélőnél is jelentkezik, és az adott szó hangalaki és morfológiai szerkezetében az átvevő nyelv grammatikai vonásai jelennek meg, akkor valószínűleg kölcsönszóval van dolgunk (pl. *okupál* 'foglalkozik vmivel' < r. *a se ocupa* 'ua.'). Ha a lexikai szintű interferencia még magán viseli az átadó nyelv fonológiai, morfológiai sajátosságait, az átadó nyelv paradigmája szerint használatos a grammatikai viszonyjelölésben, az adott szó szintű másodnyelvi hatás lexéma szintű kódváltásként értelmezendő. (Pl. *S én itthon a papnak azkot az irásokot kitettem az asztalra. Ştampilate*. Ebben a megnyilatkozásban a román eredetű szó a román paradigmatikus rendszer nyomait őrzi a többes szám és a szenvedő aspektus jelölése, és nyilvánvalóan lexikai szintű kódváltással van dolgunk.) Minden nehézség ellenére fontosnak látszik a kölcsönszóhasználat és a lexikális kódváltás jelenségének arányát feltérképezni, még akkor is, ha a dolog természetéből fakadóan a kategorizálás nem minden esetben egyértelmű, és az arányok némileg eltérhetnek a valós helyzettől.

A kódváltásnak két formáját szokták megkülönböztetni: a *kontextuális* és a *szituatív* kódváltást (Kiss 1995: 210–11). A kontextuális kódváltás okát a nyelvi ismeretekben, készségekben, a nyelvhez való attitűdben kell keresnünk, míg a szituatív kódváltás a „nyelven kívüli" tényezőkkel magyarázható (beszédtéma, beszédhelyzet megváltozása). A moldvai kétnyelvű beszélők kódváltását vizsgálva, a kontextuális és a szituativ kódváltás viszonyárra is kitérek, mivel az interjúhelyzetek olyanok volt, hogy a kétnyelvű adatközlők kétnyelvű adatgyűjtővel beszélgettek, és így volt alkalmuk élni – és éltek is – a kódváltás lehetőségével.

2. Kölcsönszóhasználat

A kölcsönszók vizsgálatában elkülönítettem a tulajdonképpeni és a hangalaki kölcsönszókat, hogy az arányok ilyen vonatkozásban is láthatók legyenek. A tulajdonképpeni kölcsönszók olyan más nyelvből származó lexikai elemek, amelyek hangalak tekintetében teljesen újak, ismeretlenek az átvevő nyelvi rendszerben, míg a hangalaki kölcsönszók többnyire nemzetközi jellegű szók, amelyek nyelvenként némileg eltérő hangalakban használatosak. Az ilyen lexikális elemek érintkezésének igen nagy a valószínűsége, mivel a kétnyelvű beszélők mentális lexikonjában a homofon hangalakú lexikális egységek erős kötődést mutatnak (Grosjean 1995).

2.1. A moldvai kétnyelvű beszélők megnyilatkozásaiban több olyan *tulajdonképpeni kölcsönszó*val találkoztam, amelyek az eddigi nyelvjárási kutatásokból

ismertek (Márton 1972, Márton–Péntek–Vöő 1977). Olyan kölcsön-szók is előfordultak a kétnyelvű moldvaiak beszédében, amelyeket a korábbi kutatások nem regisztráltak, és amelyek elterjedtségük és hangalaki, morfológiai meghonosodottságuk folytán valószínűleg tulajdonképpeni kölcsönszónak minősíthetünk. A következő 25 olyan kölcsönelemről van szó, amely az 1993–1995-ös adatgyűjtés során több adatközlő megnyilatkozásában előfordult:

m. nyj. *ájér* 'levegő' < r. *aer* 'ua.'
m. nyj. *brevét* 'kitüntetés' < r. *brevet* 'ua.'
m. nyj. *kádou* 'ajándék' < r. *cadou* 'ua.'
m. nyj. *décs* 'tehát' < r. *deci* 'ua'
m. nyj. *defektát* 'meghibásodott' < r. *defectat* 'ua.'
m. nyj. *delok* 'egyáltalán nem' < r. *deloc* 'ua.'
m. nyj. *denumire* 'elnevezés' < r. *denumire* 'ua.'
m. nyj. *(el)zapacsil* 'összezavar' < r. a *zăpăci* 'ua.'
m. nyj. *episzkopia* 'püspökség' < r. *episcopie* 'ua.'
m. nyj. *idol* 'bálvány' < r. *idol* 'ua.'
m. nyj. *inszpektorát* 'tanfelügyelőség' < r. *inspectorat* 'ua.'
m. nyj. *ánuncál* 'bejelent' < r. a *anunța* 'ua.'
m. nyj. *okupál* 'foglalkozik vmivel' < r. a se *ocupa* 'ua.'[2]
m. nyj. *pátron* 'védőszent' < r. *patron* 'ua.'
m. nyj. *plánton* 'őrség' < r. *planton* 'ua.'
m. nyj. *prazsitura* 'sütemény' < r. *prăjitură* 'ua.'
m. nyj. *somér* 'munkanélküli' < r. *șomer* 'ua.'
m. nyj. *stâlcsitan* 'keverve, törten' < r. *stâlcit* 'helytelenül.'
m. nyj. *szálár* 'fizetés' < r. *salar* 'ua.'
m. nyj. *szekuj* 'székely' < r. *secui* 'ua.'
m. nyj. *szkándál* 'botrány' < r. *scandal* 'ua.'
m. nyj. *szonda* 'kőolajkút' < r. *sondă* 'ua.'
m. nyj. *vákánca* 'vakáció' < r. *vacanță* 'ua.'
m. nyj. *ziáriszt* 'újságíró' < r. *ziarist* 'ua.'
m. nyj. *zsudéc* 'megye' < r. *județ* 'ua.'[3]

Ugyancsak a kölcsönszók kategóriájába tartoznak azok a román eredetű lexikális átvételek, amelyek különböző földrajznevek (elsősorban város- és országnevek) román eredetű alakjait jelzik a kétnyelvű moldvai beszélők magyar megnyilatkozásaikban. Ilyenek a *Kluzs* 'Kolozsvár', *Orádeá* 'Nagyvárad', *Ungária* 'Magyarország'. (Megjegyzendő, hogy ez a jelenség nemcsak a csángó nyelvjárásban fordul elő. Belső Erdélyből, sőt a székelyföldről is jelezték a középiskolában oktató kollégáink, hogy a szakközépiskolákban tanuló fiatalok

[2] Az RK 'elfoglal' jelentésben jegyzi.
[3] Az RK csak erdélyi adatként jelzi.

távolabbi erdélyi városok nevét csak román nevükön ismertek, és ennek következményeként így is használták a magyar társalgásban).

A fogalomjelölő kölcsönszók mellett viszonylag nagy számban fordulnak elő a moldvai kétnyelvű beszélők szövegeiben román eredetű *határozószók, kötőszók, módosítószók*. Ez azért is fontos jelenség a nyelvi állapot leírásában, mert az erdélyi nyelvjárások román eredetű lexikai elemeit között, nem, vagy csak igen szórványosan találkozunk viszonyszókkal. Ez a különbség igazolja azt a kontaktológiában ismert tételt, hogy a viszonyszók kölcsönzése és meghonosodása hosszabb ideje tartó intenzív hatást feltételez. A következők román eredetű viszonyszók jelentkeztek többször a kétnyelvű beszélők megnyilatkozásaiban:

m. nyj. *ádike* 'azaz' < r. *adică* 'ua.'
m. nyj. *décs* 'tehát' < r. *deci* 'ua.'
m. nyj. *delok* 'egyáltalán nem' < r. *deloc* 'ua.'
m. nyj. *kám* 'mintegy' < r. *cam* 'ua.'
m. nyj. *tyár* 'éppen' < r. *chiar* 'ua.'
m. nyj. *szigur* 'bizony', 'persze' < r. *sigur* 'ua.'

2.2. Általában a *hangalak szerinti kölcsönszók* a magyar nyelvváltozatokban már létező nemzetközi jellegű szó használatát szorítják háttérbe. A moldvai kétnyelvűek beszédében a román eredetű hangalak (pl. *evángélija*) és a magyarban ismert szó (*evangélium*) a moldvai kétnyelvű beszélők számára nem mindig egymás változataiként adottak, a két hasonló hangalakú szó használata nem egyszerűen a választáson múlik, hanem azon, hogy a beszélő ismeri-e a hangalakkölcsönzéssel átkerült szó magyar köznyelvi párját. Figyelembe véve, hogy a 19. századi magyar nyelvújítás és az azt követő korszakok változásai alig érintették a csángó nyelvjárást, valószínűnek látszik, hogy itt olyan lexikális elemekkel van dolgunk, amelyek a moldvai kétnyelvű beszélők esetében román és magyar nyelvi megnyilatkozásban ugyanolyan vagyon hasonló hangalakban jelentkeznek. A következő adatok szemléltetik ezt a nyelvhasználati sajátosságot:

m. nyj. *párokia* 'parókia' < r. *parochia* 'ua.'
m. nyj. *televizor* 'televízió' < r. *televizor* 'ua.'
m. nyj. *szeptembria* 'szeptember' < r. nyj. *septembria* 'ua.'
m. nyj. *decsembria* 'december' < r.nyj. *decembria* 'ua.'
m. nyj. *adventiszt* 'adventista' < r. *adventist* 'ua.'
m. nyj. *evángélija* 'evangélium' < r. *evanghelia* 'ua.'
m. nyj. *komunyiszt* 'komunista' < r. *comunist* 'ua.'

3. Lexéma szintű kódváltás

Amint jeleztem, az egyéni beszélőhöz kapcsolódó lexéma szintű kódváltás és a közösségi szinten elterjedt vagy elterjedőben levő kölcsönszó jelenségét nehéz egymástól egyértelműen pontosan elhatárolni, hiszen a kettő között fokozatos

átmeneti határsáv van, ugyannak a kontinuumként adott jelenségnek szélső pólusait képviselik. Ezért ebbe a kategóriába azokat a kontaktusjelenségeket soroltam, amelyek csak egyszer fordultak elő az adatközlők beszédében, és az eddigi kutatások nem jelezték sem kölcsönszóként, sem egyszeri előfordulású elemként, valamint azokat, amelyeknek a román nyelvi grammatikai viszonyt jelölve került alkalmazásra a kétnyelvű adatközlők szövegében. A lexikai szintű kódváltás átadó nyelvi grammatikai kötöttségét jelzik a következő megnyilatkozások:

Mondják ugy es, hogy bozgor. Máskor pedig **ungurii noştri**. *Csufolnak. Ţigannii! Mikor megbántnak, akkor az egésznek ugy mondom, hogy cigán.*

(Gyioszén, I. E. 49 éves férfi)

Nekünk Gyioszénba vót a párokia, itt vót csak filiála. De osztán **s-a făcut** *itt nálunk Ketrisbe.*

(Ketris, S.V. 73 éves férfi)

A gyioszéni férfi úgy utal a románok beszédére, hogy szó szerint idéz, mégpedig úgy, ahogy a román nyelvi megnyilatkozásban az adott utalás megtörtént (többes szám, birtok viszony jelölése). Itt nyilvánvalóan a kódváltás okát nem a nyelvi ismeretekben kell keresnünk, hanem a beszéd témájában (az adatközlő román beszélő szavait idézi), tehát szituatív kódváltással van dolgunk. A 73 éves férfi Ketrisben rögzített megnyilatkozásában a román eredetű igealak a román grammatika szerint ragozódik (visszaható alak, múlt idő). Itt a lexéma szintű kódváltásnak kimondottan nyelvi, a nyelvi kompetenciával összefüggő okai vannak: a beszélőben könnyebben felidéződik az adott cselekvésfogalom román igei alakja, és ezt alkalmazza megnyilatkozásában. Ilyen értelemben kontextuális kódváltással van dolgunk. Amint ez a két adat is szemlélteti, a lexémák szintjén mind a kontextuális, mind a szituativ kódváltás érvényesül.

4. Szószerkezet szintű kódváltás

Egyetlen szónál nagyobb, de a mondatnál kisebb terjedelmű kódváltási jelenségeket a szószerkezet szintű kódváltási kategóriába soroltam. Az ilyen jellegű interferenciajelenségeket abból a szempontból csoportosítottam, hogy mi indokolja a kódváltást.

Az ilyen típusú kódváltást a legtöbbször valamilyen *lexikai hiány* pótlásának a szándéka magyarázza. A beszélő nem ismeri, vagy nem idéződik fel benne, hogy az adott fogalomnak mi a magyar neve, és beszédében egy szószerkezet erejéig átvált egy másik kódra (a mi esetünkben a románra):

Negyvenkettőbe, mikor elszakadt a front **la divizia 14**, *ott törték bé az oroszok.*

(Ketris, S.V. 73 éves férfi)

Tyukot elvágták épen. Megfőzték egy seppet, megtőtötték, megsitték a kuptorba, akkor este megették, s akkor **au luat rămas bun de la carne** *húsétig.*

(Gajcsána-Magyarfalu, B. A. 50 éves férfi)

A Ketrisben készült felvétel arról tanúskodik, hogy az adatközlő a *hadosztály* megnevezést nem ismerve, a román megfelelőjét a *divizia* szót használja, de ezzel együtt a szintaktikai viszonyt is (a 14. hadosztály*nál*) román grammatikai eszközzel jelöli a *la* helyhatározói viszonyt kifejező elöljáró alkalmazásával. A Gajcsána–Magyarfaluból való adatközlőben könnyebben idéződik fel a román frazéma az adott viszonyulás kifejezésére, és így az 'elbúcsúztak a húsevéstől' jelentéstartam kifejezését a kétnyelvű adatközlő kódváltással oldja meg. Ez nem zárja ki azt, hogy némi töprengés után ne tudná esetleg magyarul is körülírni az adott jelentéstartamat, csupán utal arra, hogy az adott jelentést románul könnyebben meg tudja nevezni, ami román domináns kétnyelvűség jele lehet.

A lexikai hiányhoz fűződő szószerkezet szintű kódváltás a tulajdonneveknél is jelentkezhet. Ha kétnyelvű beszélő valamely személynévnek csak a román változatát ismeri, akkor szükségszerűen ezt használja a magyar nyelvi megnyilatkozásában, még az olyan megtanult, szakrális szövegekben is mint az ima:

Elajánlom az én kevesz imácságomot / bodo ... Jázusz Krisztusznak szenneve / Bodogszágosz Szépszüzmárjának, / Szent Józëpnak, / Páduai Szent Antalnak, / **Szent Francsiszknak de Assisie**...

(Gajcsána-Magyarfalu, B. A. 50 éves férfi)

Itt Asziszi Szent Ferenc nevének román változatával találkozunk, mivel a kétnyelvű emlékezetében a szent magyar neve már némileg elhalványult, míg a román misén gyakran hallott név könnyen felidéződik.

Olyan szószerkezet szintű kódváltással is találkozunk a moldvai kétnyelvűek megnyilatkozásában, amely arról tanúskodik, hogy a beszélő mindkét nyelvi formát ismeri, de az egyik a nagyobb használati gyakorisága miatt könnyebben felidéződik benne, és ilyenkor a beszélő mindkét ekvivalens jelt használja:

Este elmentek **la înviere... a támodásra**, *s mikor hazajöttek onét, akkor osztá ettek hust.*

(Gajcsána-Magyarfalu, B. A. 50 éves férfi)

A kétnyelvű beszélő nyelvi tudatosságát jelzi, hogy az először felbukkanó jel (*la înviere*) jelöltségét, idegenszerűségét érzi, és ezért megkeresi, és rövid szünet eredményeként meg is találja a magyar nyelvjárási ekvivalensét (*a támodásra* 'a feltámadásra'), és azt használja, mintegy törölve a korábbi kifejezést.

A szószerkezeti szintű kódváltás a *metanyelvi jelhasználat*, a *nyomatékosítás*, *szinonimahasználat* következménye is lehet:

Kolozsváron es ültünk. Há kacagtak, me kérdették: -Vadnak-e szüllei? -Hodne -- mondom --, vagyon, van egy hektár szőllőm! -- De ők kérdették szüllei, **adica părinții**.

(Ketris, S.V. 73 éves férfi)

Az adatközlő itt a korábbi nyelvi jel jelentését értelmezve, mintegy metanyelvi kódváltással magyarázza a félreértést okozó szó *szülei* értelmét (*adica*

părinții 'azaz a szülei'). A kétnyelvű beszélő itt sem pusztán a román szinonimát idézi, hanem ezzel együtt a szintaktikai viszonyt jelölő elemet is (adică 'azaz').

A *nyomatékosító szinonimahasználat* is indokolhatja a szintagma szintű kódváltást:

Hazajött 600 ezer lejvel; **șase sute de mii de lei.**

(Csík, B. M. 48 éves férfi)

Az adatközlő megismétli egy másik kódban a pénz mennyiségére vonatkozó kifejezést, hogy ezáltal is nyomatékosítsa annak jelentőségét az adott kontextusban.

Szintén gyakori szószerkezet szintű kódváltás az *idézés*. Ilyenkor a beszélő valakinek a szavait szó szerint, fordítás nélkül idézi, úgy, ahogy azok a diskurzus nyelvén elhangzottak, és ezzel a megnyilatkozás evokatív erejét is növeli:

Mondják ugy es, hogy bozgor. Máskor pedig **ungurii noștrii**.

(Gyioszén, I. E. 49 éves férfi)

Az *unguri noștrii* (a mi magyarjaink) szószerkezet metanyelvi funkciót is betölt az felidézett megnyilatkozásra való reflektálásban.

5. Mondat szintű kódváltás

A mondat szintű kódváltás rendszerint nem annyira a tagmondatok szintjén, mint inkább önálló mondatok formájában valósul meg. Az ilyen jellegű kódváltás a legtöbbször az idézést szolgálja, valakinek a megnyilatkozására az eredeti kód szerint utal. A legtöbbször a román nyelvű megnyilatkozásra utalva érzi a kétnyelvű beszélő szükségesnek a mondat szintű kódváltást:

Mikor megbántnak, akkor az egésznek ugy mondom, hogy cigán. **Vă trageți din neam de țigani**.

('Cigány nemzetségből származtok')
(Gyioszén, I. E. 49 éves férfi)

Há nekem van egy leánkám, huszonhárom esztendős. Ért. Beszélgetnek neki magyarul, olyan stâlcitan felel vissza. **Ce? Ai crescut aicia la noi acasă!** – *mondom.*

('Mi az? Itt nőttél fel nálunk!')
(Kákova, J. F. 62 éves férfi)

De én még nem es halltam addig az udemeret. **Ce aceea UDMR?** – *kérdtem tölle.*

('Mi az az UDMR?')
(Lujzikalagor, Cs. M. 48 éves nő)

A mondat szintű kódváltásnak másik motiváló tényezője a lexikai hiány. Ha a kétnyelvű beszélő egy adott fogalom nevét nem ismeri az adott nyelven, akkor ennek a következménye nem csak szó szinten jelentkezhet kölcsönszó-használat vagy lexikális kódváltás formájában, hanem egy egész tagmondatra kiterjedő hatása lehet, és ilyen módon az interferencia mondat szintű kódváltásban nyilvánul meg:

[Csángót nem írtak?] Nem, nem, csángó nem való. **Asta-i o poreclă.** ('Ez gúnynév.')

(Kákova, J. F. 62 éves férfi)

Mikor ettünk. Mikor fel ... (Keresi a szavakat, átvált románba:) **De la masă cînd ne-am sculat. Atunci. Cînd te aşezi la masă şi cînd te scoli.** ('Amikor az asztaltól felálltunk. Akkor. Amikor leülsz, és amikor felállsz az asztaltól').

(Szoloncka, B. M. 72 éves nő)

Én meghallgattam mindent, mit mondtak nekem. **Eram corect.** ('Korrekt voltam.') *Hogy mondjam? Nem vót semmi gresálám, nem csináltak semmit nekem.*

(Gajcsána-Magyarfalu, B. A. 50 éves férfi)

Nem vótak innet a faluból, de mind csak a mük páteraink, a kátolik páterok. A horgyesti Budó vót, s a gyioszéni. **Au fost contra.** ('Ellenezték.')

(Gajcsána-Magyarfalu Gy. P. 69 éves nő)

Akárcsak a szószerkezet szintű kódváltásnál, a mondatok szintjén jelentkező interferencia többsége kontextuális kódváltásnak minősíthető, mivel a kétnyelvű beszélő nyelvi kompetenciájával és performanciájával (nyelvi bizonytalanságával, lexikális hiányával) van szoros összefüggésben.

6. Tükörszerkezetek

A közvetett román nyelvi hatás a tükörszerkezetekben nyilvánul meg. Ennek leggyakoribb esete a *jelentéskölcsönzés*. Az a jelenség, amelynek eredményeként egy magyar szó a román ekvivalens párjának valamely származékjelentése szerint lesz használatos, amint az alábbi mondatok igéiből ez látható:

a) Onnét *húzódnak* az öregek. (Ketris)
b) Itt mellettem alól egy román *ül*. (Ketris)
c) *Elenged* a hó. (Csík)

Az *a* mondat az öregek származására utal. A románban az *a (se) trage* ige jelentés-besugárzásával van dolgunk. A román ige ugyanis többjelentésű: azt is jelenti, hogy 'húz vmit', de azt is, hogy 'származik', és ennek mintájára a beszélő a magyar húzni igének is ilyen származékjelentést tulajdonított. Ugyanilyen módon a *b* mondatban a román *a sta* ige hatásával számolhatunk (r. a sta 1. 'ül', 2. 'lakik'), a *c* mondatban pedig az *a (se) lăsa* ige többértelműségével (1. 'megenged vmit.', 2. megolvad /a hó/).

A tükörfordítás másik megnyilvánulásának tekinthető egy szerkezet egészének szószerinti magyarítása, amellyel gyakran együtt jár az idegen szórend vagy szokatlan szószerkezet használata:

Náluk délután **nem még** *az az ára.* (La ei după *numai e* acelaşi preţ) (Gyioszény) ('Náluk délután már nem ugyanaz az ára /a pékárunak/')

Bégyültek **az egész**. (S-au adunat *toţi*) (Bogdánfalva) ('Mindannyian begyűltek').

Ebből a két idézett mondat is szemlélteti azt, hogy a mondat szórendje miként követi a román nyelvi mintát. Ez a jelenség leginkább azzal a hipotézissel magyarázható, hogy a beszélők a mentális lexikonukban nemcsak szavakat, hanem szintaktikai funkciójú kollokációs szerkezeti elemeket is tárolnak, és az ilyen grammatikai sémák hatása a kétnyelvűek megnyilatkozásában éppen az interferenciajelenségekben látható.

A tükörszerkezetnek sajátos esete az, amikor a grammatikai viszonyok a domináns nyelv mintájára fejeződnek ki. A külső és belső helyviszonyok felcserélődése egyértelműen a magyar és a román nyelv grammatikai különbségeivel magyarázhatók az alábbi mondatokban:

Kiment a prágra ('küszöbre'), *s a prág***ba** *ett.* (r. în prag) (Szekatura)
Ma es *ánuncálták* ('bejelentették') *az ápárat***nál** ('rádióban'). (r. la aparat) (Ketris)

A helynévragok idegenszerű használata szintén a tükörfordítás eredménye:

*Magiknál Kluzs***ba** *nem szép dolog van ott.* (r. în Cluj) (Csík)

A grammatikai viszonyokat érinti interferencia erőteljesebb nyelvi hatásként értelmezhető, mivel ez nemcsak a szókincset befolyásolja, hanem az adott nyelvváltozat grammatikai-szemantikai viszonyait is.

A *hibridszerkezet* olykor a tükörfordítás sajátos esetének is tekinthető, mivel valamely forrásnyelvi szintagma kerül lefordításra olyan módon, hogy lexikai szinten szó- és szószerkezet-kölcsönzés formájában is megnyilvánul az interferencia:

*Redzsim***ba** *vagyok.* (r. *sunt în regim* 'diétáznom kell') (Bogdánfalva)
mnyj. redzsim 'diéta'< r. regim 'ua.'

Ott *ültem a staţia CFR.* ('A vasútállomásnál maradtam') (Kertris)
mnyj. *ülni* 'maradni' < r. *a sta* 1. 'ülni'; 2. 'maradni'
m. nyj. *staţia CFR* 'román vasútállomás' < r. *staţia CFR* 'ua.'
(C.F.R: Căile Ferate Române, a román vasúti társaság neve)

7. Szórendi kérdések

A domináns nyelvi hatás az idegen, szokatlan szórendben is megnyilvánulhat. Amint a fentiekből látható, ez a tükörfordítás eredménye is lehet. Ám vannak olyan szórendi zavarnak tetsző megnyilatkozások, amelyek mögött nem feltételezhetünk minden esetben egy konkrét román szintagmát, hanem inkább egy általánosabb román szórendi szabály érvényesül. Így például a birtokos szerkezet az analitikus román minta szerint jelentkezik:

A lejánka az ejém elment olá után. 'A lányom románhoz ment férjhez.'
(Gyioszény)

A főnök, az enyim, ahol munkálok... 'a fönököm a munkahelyen'
(Csík)

A románban a birtokos személynévmás a birtokolt tárgyat követi (*fata mea, şeful meu*), és csak ilyen módon fejezhető ki a birtokviszony, mivel birtokos személyjeles szintetikus kifejezésmód nem érvényesül a románban olyan módon, mint ahogy ez a magyarban megszokott (*lányom, fönököm*). Az idézett megnyilatkozások nemcsak analitikus jellegűkben, hanem a szórend tekintetében is a román nyelvi mintát követik.

Idegenszerű szórend a dátumjelölésben is megmutatkozik. Ebben az esetben is nyilvánvaló a román nyelvi hatás: *hetedikén júniusnak* (Csík), *8 szeptembrie* (Gajcsána-Magyarfalu). Nemcsak a magyar köznyelvtől eltérő szórend a feltűnő (előbb a nap, majd a hónap megnevezése), hanem a hónapnevek eltérő hangalakváltozatban való használata (szeptembrie) vagy szokatlan raghasználat (*hetedikén júniusnak*).

8. Gyakorisági vizsgálatok

A Tánczos Vilmos által gyűjtött anyagból megvizsgáltam 48 interjút (interjúrészletet), és létrehoztam egy 10742 szövegszót tartalmazó korpuszt abból a célból, hogy föltárjam, milyen mennyiségben és milyen arányban érvényesül a román eredetű kölcsönszónszóhasználat, a kódváltás, a tükörszerkezet és idegen szórend a moldvai kétnyelvűekkel készített interjúkban. A szövegkorpuszból szándékosan kihagytam a szakrális szövegeket, az archaikus imákat, hogy kizárólag a mai beszélt nyelvi szövegek szintjén vizsgáljam a román nyelvi hatást. Az adatok a következő falvakból származnak: Klézse, Lujzikalagor, Gyioszén, Ketris, Pokolpatak, Kicsiszalonc, Frumósza, Terebes, Szekatura, Gajcsána-Magyarfalu tehát a székelycsángó falvakból.

A 10742 szövegszóban 280-szor fordult elő kontaktusjelenség, és ez a 280 kontaktusjelenség 719 szövegszót érintett.[4] Ez a 719 szövegszó a vizsgált szövegkorpusz egészéhez viszonyítva 6,70%-os átlagos arányt jelent, azaz ilyen arányban érvényesülnek a kontaktusjelenségek a tanulmányozott megnyilatkozásokban.

Ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy a kölcsönszóhasználat és a kódváltás milyen mértékben hat a moldvai kétnyelvű adatközlők, akkor azt láthatjuk az adatokból, hogy a kölcsönszóhasználat gyakoribb jelenség, mint a kódváltás. (Amint a táblázatból látható, a tanulmányozott korpuszban 119-szer találkoztunk valamilyen kölcsönszóval, és ez a kontaktusjelenségeknek 42, 49%-a. A kódváltás 95-ször jelentkezett, ez pedig 33,62%-os arányt jelent valamennyi kontaktusjelenség egészéhez viszonyítva.) Ha azonban azt nézzük, hogy az adott jelenség hány szövegszót érint, azaz a szövegben ilyen terjedelemben érvényesül az adott jelenség, akkor azt látjuk, amint az előzetesen is várható, hogy a kódváltás

[4] Egy kontaktusjelenség több szót is érinthet. Gondoljunk csak a mondat szintű kódváltás jelensegere.

több szót érinti, és így a szövegbeni aránya is jelentősebb. A korpuszban a kölcsönszóhasználat 119 szövegszót érint, a kódváltás pedig 512-öt. Így nem meglepő, hogy a lexikai kölcsönzés a szövegkorpusz egészében mindössze 1,10%-os arányban érvényesül, míg a kódváltás 4,77%-ban (l a mellékelt táblázatot).

A kölcsönszóhasználat és a kódváltás mellett előforduló más kontaktusjelenség (tükörfordítás, hibridszerkezet, román szórendi hatás) 66 alkalommal jelentkezett, 88 szövegszót érintve, és így az ilyen kontaktusjelenségeknek a szövegkorpusz egészéhez viszonyított aránya 0,83%, tehát valamivel alacsonyabb, mint a kölcsönszóhasználat aránya.

Ha az egyes kontaktus jelenségek belső tagolódásának arányait elemezzük, akkor látható, hogy ilyen tekintetben is jelentős különbségek vannak. A kölcsönszók megoszlását vizsgálva nyilvánvalóvá válik, hogy a tanulmányozott korpuszban a tulajdonképpeni kölcsönszók előfordulási száma és a kontaktus jelenségekhez viszonyított aránya (96 – 34, 28%) több mint négyszerese a hangalaki kölcsönszók előfordulási számának és arányának (23 – 8,21%). A kódváltások fajtáit elemezve az látható, hogy a mondat szintű kódváltás a leggyakoribb 57-szer fordult elő, ezt követi a szószerkezet szintű kódváltás, amely 28-szor jelentkezett a korpuszban, majd a lexéma szintű kódváltás 10-szeri előfordulási gyakorisággal. Megjegyzendő, hogy a szószerkezeti kódváltás átlagosan 2,71 szövegszóból áll, a mondat szintű kódváltás pedig átlagosan 7,41 szóból.

A kontaktusjelenségek összehasonlító vizsgálatából az is kitűnik, hogy a tükörfordítás, tükörszerkezet nagyobb mértékben érvényesül (49 alkalommal), mint a román hatással magyarázható idegen szórend (11-szer), illetve a hibridszerkezet használata (6-szor).

A vizsgálat eredményei azt jelzik, hogy a moldvai kétnyelvű adatközlők beszédében erőteljes román hatás mutatható ki, amely nemcsak a szókincset, hanem az adott magyar nyelvváltozat grammatikai struktúráját is érinti. Az eredmények ugyanakkor arra is utalnak, hogy beszédükben az egyes kontaktusjelenségek eltérő módon és arányban érvényesülnek, és hogy a kódváltás és a kölcsönszóhasználat jelensége meghatározó jellegű.

Hogy a moldvai kétnyelvű beszélők megnyilatkozásaiban érvényesülő kontaktusjelenségek természetéről és mennyiségi, gyakorisági viszonyairól még pontosabb képünk legyen további vizsgálatok szükségesek, még nagyobb szövegkorpusz, más beszédműfajok bevonásával.

BENŐ ATTILA

IRODALOM

Bartha 1999 = Bartha Csilla, *A kétnyelvűség alapkérdései*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.

Grosjean 1995 = Grosjean, François, *A Psycholinguistic Approach to Code-Switching: The Recognition of Guest Words by Bialinguals*. In: Milroy, L. and Muysken P. (Eds.) One Speaker, Two Languages. Cambridge University Press. Cambridge.

Kiss 1995 = Kiss Jenő, *Társadalom és nyelvhasználat*. Szociolingvisztikai alapfogalmak. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
Lanstyák – Szabómihály 2002 = Lanstyák István – Szabómihály Gizella, *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában*. Kalligram Könyvkiadó. Pozsony.
Márton 1972 = Márton Gyula, *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest.
Márton – Péntek – Vöő 1977 = Márton Gyula – Péntek János – Vöő István, *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest.
Wardhaugh 1995 =Wardhaugh, Ronald, *Szociolingvisztika*. Osiris-Századvég. Budapest.

INFLUENŢA LIMBII ROMÂNE ÎN VORBIREA BILINGVILOR DIN MOLDOVA

(Rezumat)

Lucrarea tratează problema contactului lingvistic român-maghiar în vorbirea persoanelor bilingve din Moldova. Fenomenele de contact sunt analizate atât din punct de vedere lexicologic şi semantic, cât şi din punct de vedere gramatical. Autorul prezintă detaliat influenţa limbii române în cadrul cuvintelor de împrumut, a celor cu schimbare de cod (la nivel lexical şi sintactic), în calcuri lingvistice şi în topică. Analiza face referire la frecvenţa fenomenelor de contact. Concluziile studiului arată că, în cadrul interferenţelor, 42,49% reprezintă fenomene legate de folosirea cuvintelor de împrumut, iar 33,62% a contactelor lingvistice se manifestă în schimbare de cod. Autorul analizează structura interferenţelor şi din punct de vedere cantitativ, referindu-se la proporţia fenomenelor de contact în vorbirea persoanelor bilingve din Moldova.

Különnyomat a

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLVII. évfolyamának (2003) 1–2. számából

EXTRAS

A ROMÁN AKADÉMIA KIADÓJA
EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XLVII. évf. 2003. 1–2. szám

SZEMPONTOK A KICSINYÍTŐ KÉPZŐK TÖRTÉNETI VIZSGÁLATÁHOZ

Célom az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* XVI–XIX. századi kicsinyítő képzőinek vizsgálata, ez esetben a vizsgálati szempontok kijelölése.[1] Választásom azért esett erre a témára, mert most mint az SzT szerkesztőjeként tapasztalom, hogy ez a mű e témában is hihetetlenül gazdag nyelvi anyagot kínál. A meghatározott korszak és régió tanulmányozása a kijelölt adatállomány alapján szervesen illeszkedik a nyelvtörténeti kutatások sorába, s mert még nincs átfogó jellegű elemzés a denominális névszóképzők e részrendszeréről, következésképp az elemzési szempontok körvonalazása elsődleges feladat. Az elemzés az említett időszak erdélyi nyelvhasználatra, a magyar nyelvterület keleti régiójának nyelvi anyagára vonatkoznak

Az anyaggyűjtést megkönnyítette, hogy az SzT a kicsinyítő képzős származékokat külön címszóként közli, így közel 1400 címszó mintegy 4000 adatát vizsgáltam meg.[2] Arra mindig figyeltem, amit Szabó T. Attila az I. kötet Tájékoztatójában (12) kiemel: a Tár rendeltetése az, hogy „a nyelvet úgyszólva hiteles közelségében, mindennapi kavargásában, lendületes mozgásában, változásában mutassa be". Anyaggyűjtésemet meghatározta az is: a XVI–XIX. századból származó adatok olyan változatos forrásokból származnak[3], hogy az említett időszak nyelvhasználatáról átfogó képet kaphatunk. Természetesen nem feledkezhetünk meg az irodalmi nyelvi adatokról sem (pl. Teleki Mihály levelezése), amelyek vizsgálata alkalmat nyújt a beszélt nyelv és a normatív nyelvváltozat összevetésére.

A képzőrendszer vizsgálata során arra a kérdésre kell választ kapnunk, hogy miben jelentkezik változás a képzők életében, vagyis miben van eltérés a nyelvtörténet bármely két, jól meghatározott szinkrón síkja között.

Nyelvi alapon éles korszakhatárok nincsenek, ez biztosítja a megértés és érthetőség folytonosságát, a kommunikáció hatékonyságát. A társadalmi változások

---

[1] Ez a közlemény doktori értekezésemnek része.

[2] Itt jegyzem meg, hogy a 2002-ben megjelent 11. kötet a *szájú* címszóval zárul. A Tárnak a későbbiekben megjelenő köteteiben lévő kicsinyítő képzős származékok folyamatosan bekerülnek az értekezésbe.

[3] Birtok- és szolgálat-összeírások, végrendeletek, osztálylevelek, kelengye- és tárgylajstromok, az élet legkülönbözőbb kérdéseiben tartott vallatások jegyzőkönyvi anyaga, csere- és adásvételi iratok, nyugták, költségjegyzékek, körlevelek, egyházlátogatási, törvénykezési, valamint városi tanácsi, falusi meg széki jegyzőkönyvek, anyakönyvek, jobbágykezeslevelek, naplók, elmélkedések, misszilisek stb.

valamilyen módon nyomot hagynak a nyelv életében, ezért célszerű a szinkrón síkok elkülönítését társadalmi eseményekhez kötni.

Az SzT XVI–XIX. századi adatokat tartalmaz, csekély számú XV. századi személynévi adat is van benne. Ha a magyar nyelvtörténet korszakait figyelembe vesszük, akkor az ómagyar kor legvégéről tanulmányozhatunk néhány adalékot, a korpusz döntő hányada a középmagyar és újmagyar korból származik. Az alaposabb vizsgálatot biztosító, rövidebb időszakot átfogó szinkrón síkok elkülönítése további feladat.

A denominális névszóképzőkről, pontosabban a kicsinyítő és becéző képzőkről nem született monografikus jellegű munka, viszont az igeképzőkkel/képzéssel sokan foglalkoztak, és megfogalmazták a képzővizsgálat elméleti alapjait, amelyek bizonyos megkötésekkel, átértékelésekkel az előbbi képzőcsoport vizsgálatában is alkalmazhatók.

Az igeképzők tanulmányozása során Szabó Zoltán megállapítja, hogy a változás megnyilvánulhat a képző hangalakjában, szófajalkotó szerepében és jelentésében, megterheltségében, termékenységében, illetve a képzőállomány rendszerében: elavult formánsok eltűnésében, új formánsok megjelenésében.[4] Hasonló szempontokat jelöl meg a képzők történeti vizsgálatában Kiss Jenő.[5]

A legfeltűnőbb változások az igeképzők hangalakjában jelentkeznek. Forrásuk a nyelvtörténet egyes korszakaiban ható hangfejlődési tendenciák. Egy nagyon korai példa erre az uráli–finnugor örökségként megmaradt képzők sorsa. Az ősmagyar kor elején ezek a képzők általában magánhangzóra végződtek. A képzővégi magánhangzó kopása már az ősmagyarban megindult, így hangtestük egyetlen mássalhangzóvá rövidült. Ezzel párhuzamosan megindult az a folyamat, amelynek következtében az egyelemű képzők egy része előhangzóval bővült, hiszen hozzájuk tapadt a tővégi magánhangzó. Példa erre a *-d* gyakorító képző - *ad/-ed* változata, amely később csak néhány származékban őrizte meg gyakorító funkcióját, az igék többségében mozzanatos jelentésűvé vált (HB.: *Engede*, ÓMS.: *farad* stb.).

Ilyen nagy horderejű hangváltozások már nem figyelhetők meg a tőlem vizsgált időszakban, hiszen a nagy hangfejlődési tendenciák a középmagyarra már lezáródtak, a vizsgált anyag képzőinek hangteste tehát döntően nem módosult. A hangalak változásának tanulmányozása a vizsgált korpusz alapján tehát nem releváns.

Egy másik elemzési szempont az igeképzők szófajalkotó szerepének és jelentésének tanulmányozása. Az igeképzőket aszerint szokás két nagy csoportba sorolni, hogy igei vagy névszói alapszóból hoznak létre igét. A két csoport között van átfedés, ugyanis ugyanaz a képző járulhat igei vagy névszói alapszóhoz is. Mégis az igeképzők szófajalkotó szerepében változás csak annyi észlelhető, hogy minden korszakban alakultak ki olyan nominális alapszóból jellegzetesen

[4] Szabó Zoltán, *A régi nyelv igeképzőinek vizsgálódási szempontjairól.* StUnBB. 1961. 47–53.
[5] Kiss Jenő, *A nyelvtörténet leíró szempontú képzővizsgálatáról.* MNy. LVII [1970]. 210–3.

deverbális képzővel alkotott származékok, amelyek a megelőző vagy egy későbbi korban már nem léteztek (pl. TNyt.: JókK.: *szégyeng*, Helt: Mes. 348: *sulyogat*).

A kicsinyítő és becéző képzőknél még ennél is nagyobb az állandóság, hiszen ezek jellegzetesen denominális névszóképzők, a nyelvtörténet során szófajalkotó szerepükben egyáltalán nem figyelhető meg változás. Elsősorban főnevekhez járulnak, de előfordulhatnak melléknévhez, számnévhez vagy névmáshoz tapadva is, ilyenkor rendesen nem főnevet, hanem a melléknév, számnév, névmás származékszavai, tehát a származékszón az alapszó szófaját lehet érezni.[6]

Az SzT-ban leggyakrabban főnévhez járul a kicsinyítő képző (pl. *ablacska, adósságocska, kristálykancsócska, szájacska stb.*), de előfordul melléknevhez (*alkalmasocska, almásszürkécske, fiatalocska stb.*), határozószóhoz (*alábbacska, elébbecske, feljebbecske stb.*), sokkal ritkábban névmáshoz (*amicske, annyicska*) és van egy példa számnévhez kapcsolódó kicsinyítő képzőre is (*egyecske*). Tehát a szófajalkotó szerep vizsgálata sem releváns a kicsinyítő képzők esetén.

Az igeképzők története viszont sokkal színesebb, egyes szinkrón metszetek összevetésekor jelentékeny eltérések mutathatók ki.

Az igeképzőkkel szemben a kicsinyítő és becéző képzőket olyan igény hívta létre, amely egyúttal jelentésüket is megszabja, kijelöli. Így a változás is sokkal kisebb mértékű lehet. Az SzT adatai is azt mutatják, hogy a kicsinyítő képzőnek a kicsinyítésen kívül más funkciója is lehet.

Az igeképzők esetén a legnagyobb mozgalmasság megterheltségi fokuk változásában jelentkezik. Természetesen ugyanez a helyzet a kicsinyítő és becéző képzőkkel is, de készülő értekezésemben majd meghatározott adatanyag alapján történik a megterheltség vizsgálata, így ebből a szempontból nem merül fel nehézség. Az igeképzőkre kidolgozott elemzési szempont a kicsinyítő képzőkre is alkalmazható.

A kicsinyítő képzők megterheltsége általában nagyobb állandóságot mutat, de természetesen ezek esetében is megfigyelhetők változások. Az SzT adatai arra utalnak, hogy a *-cska/-cske* megterheltségi foka a legnagyobb. Az 1353 kicsinyítő képzős címszó közül 1156 *-cska/-cske*, 149 *-ka/-ke* képzős, 58 pedig más kicsinyítő képzős származék (pl. *-óca, -csa, -d* stb.).

A produktivitás fogalma szorosan összefügg a megterheltséggel, hiszen egy képző termékenysége abban nyilvánul meg, hogy mind több és több szóhoz csatlakozik, vagyis megterheltségi foka állandóan növekszik. A nagyfokú produktivitás korszaka után a képző megállapodik az addig létrejött származékokban, újakat már nem hoz létre. Ezzel improduktívvá válik, helyét más, azonos jelentésű formáns foglalja el. Sok esetben elavultságát bizonyítja az is, hogy a nyelvérzék már nem tekinti termékenynek, ezért megtoldja egy produktív képzővel, és egy új képzőbokor alakul ki.

---

[6] Benczédy József – Fábián Pál – Rácz Endre, *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó. Budapest. 140–2.

Az igeképzők köréből példa erre a gyakorító *-dok/-dek/-dök* és a belőle *-l*-lel továbbképzett *-dokol/-dekel/-dököl*. A XV. században még *nyomdok, öldök*, ma *nyomdokol, öldököl*.

A kicsinyítő képzők köréből az *-a/-e* képző képzőbokorba olvadása példázza ezt a folyamatot. Az ősmagyarban még önálló formáns, de az ősmagyar második felében már a *-cs* és a *-k* elemi képzővel összeolvadva képzőbokrot hoz létre: *-cs + -a/-e > -csa/ -cse, -k+-a/-e > -ka/-ke*.

Az SzT adatai azt mutatják, hogy a *-cska/-cske* képzőnek a legnagyobb a produktivitása, bármilyen névszó, valamint a középfokjellel ellátott határozószók mellett megjelenik. Kicsinyít főnevet (pl. *madzagocska – 1584: mazagochkan*), melléknevet (pl. *magasacska – 1766: Magosotska, 1853: magasotska, 1823–1830: magasocska*), határozószót (pl. *feljebbecske – XVIII. sz. köz.: felyebbetske, 1754: feljebbetske, 1796: fellyebbetske, 1841: fejjebbetske*), de névmást is – igaz, hogy főnévi jellegű használatban – (pl. *amicske – 1644/1785: a micském, 1710 k.: a' mittske, 1791: a' mitske*) és számnevet (egyetlen pl. az SzT-ből: *egyecske – 1721: égyecsket*).

Az improduktívvá válás következménye az adott képző kihullása a képzőrendszerből, az üresen maradt hely pótlására pedig új formáns jelenik meg.

A kicsinyítő képzők más helyzetben vannak, mint az igeképzők. Az igeképzők életében ugyanis az improduktívvá válás után a képzőrendszerből való kiesés következik. Ezzel szemben a nyelvtörténet folyamán a kicsinyítés az egyik legdinamikusabb kategória, ennek vannak a legváltozatosabb eszközei, az elemek újabb és újabb variációkban bukkannak fel. Ez lehet az oka annak, hogy alig van olyan kicsinyítő képző – a legősibbek között is –, amely a nyelvterület egyes részein, esetleg szűk körben is ne őrződött volna meg.

Az SzT adatai is azt igazolják, hogy bár vannak olyan kicsinyítő képzők, amelyek kevésbé produktívak, mint mások, nem hullnak ki a denominális névszóképzők rendszeréből. Pl. a *-d* a XVI–XIX. századi Erdélyben csak néhány származékban jelenik meg. Ezekre a származékokra viszont rengeteg adalék van az SzT-ban (pl. *kicsid – 1633: kicsid, 1636: kicsid, 1710 k.: kicsid, 1745: kitsid* stb.). Elavulását bizonyítja, hogy van olyan származékra is példa, amelyben a *-ka* kicsinyítő képzővel képzőbokrot alkot: *-d + -ka > dka* (pl. *jobbadka – 1694: jobbadka*).

Az igeképzők vizsgálatára alkalmazott szempontok a kicsinyítő képzőkre csak részben hasznosíthatók, ezért ezeket át kell fogalmaznunk, ki kell egészítenünk, az adatállomány alapján új szempontokat is figyelembe kell vennünk. Az SzT-ban szereplő kicsinyítő képzők vizsgálatát a következő szempontok szerint lehet végezni: 1. alaktani viselkedésük, 2. a velük alkotott származékok bővíthetősége, 3. jelentés-megkülönböztető szerepük, 4. használatuknak „műfaji" vonatkozású kérdései, 5. stiláris jellemzői, 6. szociolingvisztikai sajátosságaik, 7. földrajzi megoszlásuk, 8. norma vagy nyelvjárási értékük.

1. A kicsinyítő képzők alaktani viselkedése

Morfológiai szempontú meghatározás szerint a képző legbelsőbb helyzetű morféma, vagyis közvetlenül a tő után következik, megtür maga mellett más képzőt, és követheti jel és rag.

Az SzT adatai is azt mutatják, hogy a kicsinyítő képző legtöbbször közvetlenül a tőhöz kapcsolódik, az 1353 kicsinyítő képzővel ellátott címszó közül 1238 (91,50%) esetben áll az említett képző a tő után (pl. *ágyneműcske, ablakocska, boglárka, darabka* stb.). 78 (5,76%) olyan példa van, amelyekben valamilyen más képző előzi meg (pl. *alkalmatlanocska, elnyílásocska, hídasocska* stb.), 37 szóban pedig (2,73%) a középfok jele áll előtte (pl. *alábbadka, durvábbacska, feljebbecske* stb.).

Az SzT adatai alapján tehát nem lehet egyértelműen kijelenteni, hogy a (kicsinyítő) képző legbelsőbb helyzetű morféma, hiszen állhat előtte jel, a középfok jele.

2. A kicsinyítő képzős származékok bővíthetősége

Az SzT-ben leggyakrabban főnévhez járul a kicsinyítő képző (pl. *adósságocska, kristálykancsócska, szájacska stb.*), de előfordul melléknéven (*alkalmasocska, almásszürkécske, fiatalocska stb.*), határozószón (*alábbacska, elébbecske, feljebbecske stb.*), sokkal ritkábban névmáson (*amicske, annyicska*), és van egy példa számnévhez kapcsolódó kicsinyítő képzőre is (*egyecske*). Kérdés az, hogy a kicsinyítő képző befolyásolja-e az alapszó bővíthetőségét, szűkíti vagy bővíti a potenciális bővítmények körét. Érdembeli következtetések levonására csak a teljes korpusz feldolgozása után kerülhet sor.

3. A kicsinyítő képzők jelentés-megkülönböztető szerepe

Jelentése, illetve funkciója a kicsinyítő képzőnek általában az alapszóban kifejezett jelentés kicsinyítése. A *marha* szónak például az SzT-ben 11 jelentése szerepel. 'vagyon', 'ingó javak, ingóság, vagyontárgy', 'értéktárgy, ékszer', 'pénz', 'holmi, *rég* egyetmás', 'áru, portéka', 'jószág', 'szarvasmarha', 'gulya, marhacsorda', 'tulajdon', '*átv* kincs'. A kicsinyítő képzős *marhácskának* a felsorolt 11-ből 5 jelentése van: 'vagyonka', 'érték' árgyacska', 'holmicska', 'jószágocska', 'szarvasmarhácska'. Ebben az esetben tehát a kicsinyítő képző csupán árnyalatában módosítja az alapjelentést.

Van viszont arra is példa, hogy a kicsinyítő képzős származéknak teljesen más jelentése van, mint az alapszónak. A *magyarka* 'magyaros férfikabátot' jelent: *1823* Mártonfi Simon... Jár világos vadgalamb szín mellértes Magyarkában [DLt nyomt. kl].

4. A kicsinyítő képzők használatának „műfaji" vonatkozású kérdései

Az SzT olyan gazdag nyelvi anyagot tartalmaz, amely lehetővé teszi a különböző regiszterekhez tartozó nyelvi jellegzetességek tanulmányozását. A

kérdés az, hogy van-e különbség a kicsinyítő képzős származékok használatában attól függően, hogy milyen nyelvi környezetben fordulnak elő (pl. magánlevél, hivatalos irat, irodalmi alkotás stb.), illetve melyik az a szövegtípus, amelyben gyakrabban szerepel, és melyik az, amelyik mellőzi őket. Egy-két példa felmutatása ebben az esetben sem mérvadó, csak a teljes korpusz feldolgozása után lehet következtetéseket levonni.

5. A kicsinyítő képzős származékok stiláris jellemzői

Arra a kérdésre keressük a választ, hogy a kicsinyítő képzős származéknak milyen stílushatása van egy adott szövegben, hogyan módosítja az alapszó stílusértékét. Csupán három kicsinyítő képzős származék vizsgálata szétoszlatja azt a tévhitet, miszerint a kicsinyítő képzőnek pusztán kedveskedő jelentésárnyalata van. Felállítható egy + ... – értékskála, amelynek a + oldalán olyan származékok helyezkednek el, mint pl. *leányka* (*1600:* hozot egi szegen leiankat [Kv; Szám. 9/XIII. 19 Damakos Máté sp kezével]), ahol valóban kedveskedést, együttérzést fejez ki. Közömbös hangulatú pl.a *magyarka*, hiszen a kicsinyítő képző ruhanevet képez, és negatív hangulatú pl. a *kurvácska*, amely lekicsinylést, lebecsülést fejez ki (*1570:* Mond volt Zabo Janosne Meny ky kwrwachka Mert Beled verem az kest [Kv; TJk III/2. 28]). Természetesen a stílusérték megállapításakor a kontextus is szerepet játszik.

6. A kicsinyítő képzők szociolingvisztikai meghatározottsága

Az SzT alkalmas szociolingvisztikai vizsgálatokra, ugyanis az idézett szövegrész után – amennyiben ismeretes – szögletes zárójelben számtalanszor megjelenik pl. az adatközlő neve, kora, társadalmi helyzete, foglalkozása (pl. *1731:* Baraika Mikola [...] meg halván, tölle el maradott Onuly nevü Fiacskáyanak marhácskáyát [...] praedalta el [O.bikal K; DobLev. I/143 Ginczke Szimeon (50) jb vall.]). Sokszor pedig a kontextusból lehet következtetni a beszédhelyzetre, amelyben az illető szöveg elhangzott. Itt tehát arra a kérdésre próbálunk választ adni, hogy a kicsinyítő képzők használatának van-e társadalmi meghatározottsága, vagyis van-e olyan társadalmi csoport, réteg, akik nyelvében gyakrabban előfordulnak ezek a származékok. Természetesen az összegyűjtött adatok nem mindegyike alkalmas ilyen elemzésre, hiszen előfordul, hogy a szövegkörnyezet annyira szűkös, hogy abból nem lehet következtetést levonni (pl. *1766:* a Szegeletben Magosotska [...] régi Kementze [Hosszútelke AF; Kath.]).

7. A kicsinyítő képzők földrajzi megoszlása

Az SzT adatai után legtöbbször megjelenik az illető nyelvi adat származási helye, amely lehetőséget ad a különböző nyelvi jelenségek földrajzi megosztottságának vizsgálatára.

Példaként álljon itt a *-d* kicsinyítő képző szórtsága a *kicsid* szócikk alapján. A mai nyelvállapot azt mutatja, hogy a *-d* kicsinyítő képző az erdélyi nyelvjárások

közül főleg a székely nyelvjárásban fordul elő. Összesen 100 adatot vizsgáltam meg. A legtöbb, 27 adalék a *kicsid* kicsinyítő képzős származékra Udvarhely megyéből van, ezt követi Csík és Kolozs megye 14–14 adattal, Maros-Torda megye 13-mal, Háromszék megyéből 10, Szolnok-Dobokából 7, Hunyad megyéből 5, Kis-Küküllő megyéből 4, Alsó-Fehér és Beszterce-Naszód megyéből 2–2, Nagy-Küküllő és Torda-Aranyos megyéből 1–1. Az adatok többsége tehát a mai Székelyföld területéről származik.

8. A kicsinyítő képzők a nyelvjárásiasság – nyelvi norma tekintetében

Arra a kérdésre kell keresnem a választ, hogy kimutathatók-e nyelvjárási sajátosságok a kicsinyítő képzők használatában.

Célom tehát az volt, hogy olyan szempontrendszert alakítsak ki, amely lehetővé teszi az SzT kicsinyítő képzőinek minél alaposabb elemzését. Az ismertetett vizsgálati szempontokat még nem tekintem véglegesnek, hiszen a teljes korpusz feldolgozásakor módosulhatnak. Elképzelhető ugyanis, hogy a tanulmányozott anyag más szempontokat is kínál.

ZSEMLYEI BORBÁLA

IRODALOM

Benkő Loránd (szerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana.* A korai ómagyar kor és előzményei. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1991.

Benkő Loránd (szerk.), *A magyar nyelv történeti nyelvtana.* A kései ómagyar kor. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1992.

Ruzsiczky Éva, *Problémák a képzők szinkrón vizsgálatával kapcsolatban.* Nyr. LXXXII, 200–8.

Szabó T. Attila – Vámszer Márta (főszerk.), *Erdélyi magyar szótörténeti tár.* I–XI. Kriterion – Akadémiai Kiadó – Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadványa. Bukarest – Budapest, 1975–2002.

Szabó T. Attila, *Elavult, halódó és élő kicsinyítő-becéző képzők a moldvai csángó nyelvjárásban.* In: Szabó T. Attila: *Nép és nyelv.* Kriterion. Bukarest, 1980. 102–65.

T. Szabó Csilla, *A deverbális igeképzés a XVI–XVIII. században az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár adatanyaga alapján.* Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Kolozsvár, 2003.

CRITERIILE DE ANALIZĂ DIACRONICĂ A SUFIXELOR DIMINUTIVALE

(Rezumat)

Scopul lucrării este stabilirea criteriilor de analiză a diminutivelor din limba maghiară veche din Transilvania secolelor XVI–XIX. Cercetarea a fost efectuată pe baza Dicţionarului istoric al limbii maghiare din Transilvania, deoarece conţine un material lingvistic bogat din care se pot trage concluzii referitoare la limba vorbită în perioada menţionată.

În afara criteriilor clasice de analiză a sufixelor (cum ar fi structura fonologică, înţelesul, impactul stilistic etc.) acest dicţionar istoric oferă şi alte criterii specifice cum ar fi analiza geolingvistică şi sociolingvistică a diminutivelor. Lucrarea stabileşte opt astfel de criterii noi, care se pot aplica în analiza diminutivelor.

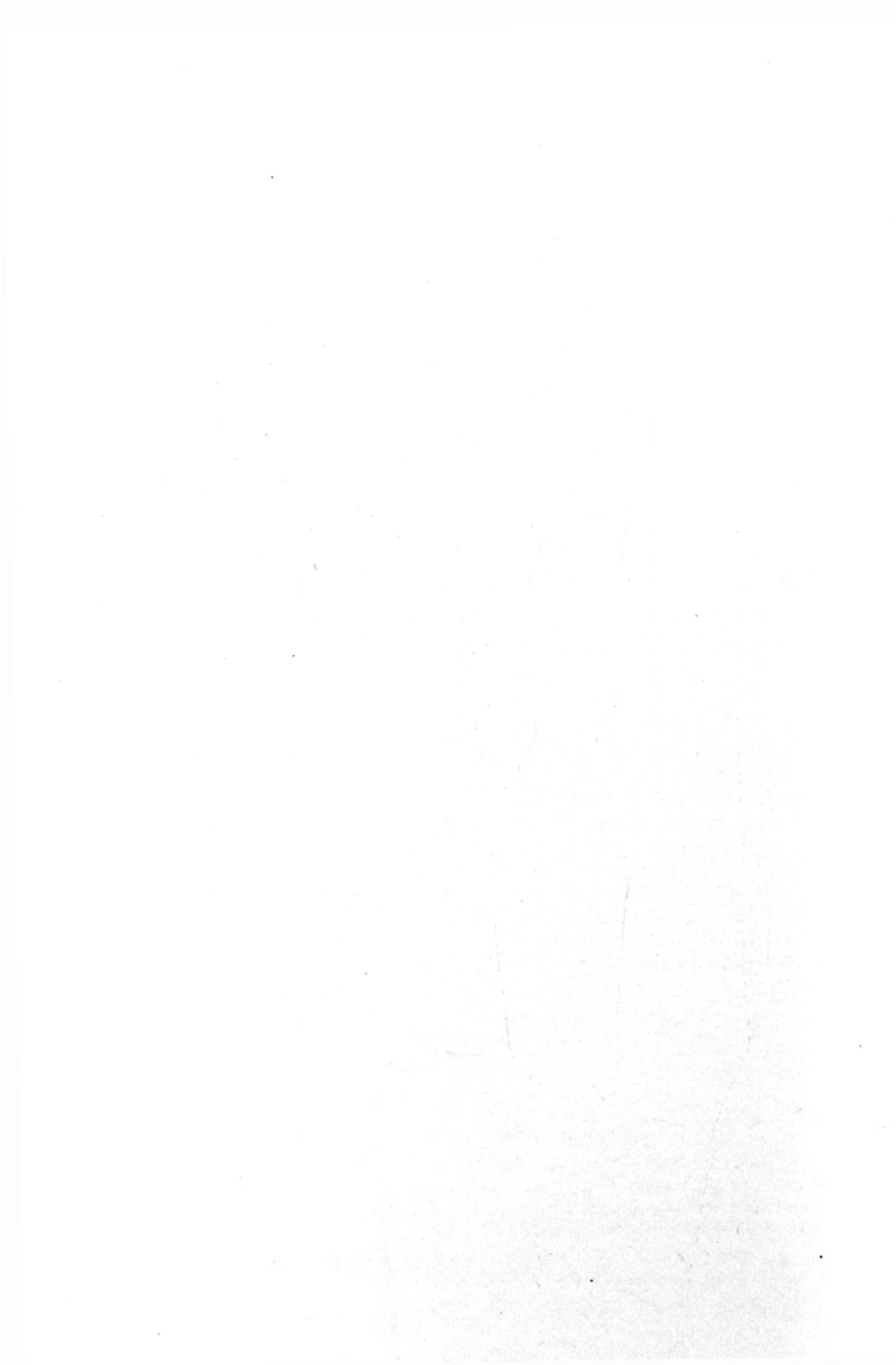

Különnyomat a

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLVII. évfolyamának (2003) 1–2. számából

EXTRAS

A ROMÁN AKADÉMIA KIADÓJA
EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

A ROMAN AC
EDITURA AC

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XLVII. évf. 2003. 1–2. szám

ADATTÁR

KRISTÓF GYÖRGY IRODALMI LEVELEZÉSE (I.)

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltárának akkori igazgatója, Szabó T. Attila 1947. május 2-án kelt soraival hivatalosan igazolja, hogy letétként őrizetbe átvették Kristóf György irodalmi levelezését, s tiszteletben tartják azt a kikötést, mely szerint a professzor haláláig ezt az anyagot csak a letéteményező előzetes engedélyével használhatják a kutatók. Ugyanitt Szabó T. Attila jelzi: „A Professzor úr személyes levelezése értékes forrása lesz az 1918–1940 közötti erdélyi magyar irodalmi és tudományos élet kutatóinak." Bár írott dokumentum nem utal rá, Kristóf a letét anyagát 1951 tavaszán kiegészítette újabb levelezésének száz darabjával.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület megszüntével 1950 körül az egész levéltár az RSZK Akadémiájának tulajdonába ment át, majd 1975. január 1-től az Állami Levéltár rendelkezik vele. E sorok írója 1974-ben Kristóf Györgyről írandó doktori értekezésének előmunkálataiként fogott hozzá a Kristóf-hagyaték átvizsgálásához. A raktár egyik zugában kis ládában talált rá, szétválasztotta az időközben hozzákeveredett más anyagtól, s elkezdte csoportosítását, kijegyzetelését. Maga Kristóf az egyazon személytől származó vagy közös témakörbe vágó leveleket egy-egy nagyobb borítékba gyűjtötte, s rá is írta a feladó(k) nevét, címeit, esetleg a témakört. Ezek a borítékok azonban többnyire szétszakadtak – a levelek pedig összekeveredtek –, s így inkább egy-egy aláírás azonosításánál tudtuk hasznukat venni. Több mint egy éves munkával az egész levelezést átnéztük, elkészítettük kronologikus és levélírók szerinti betűrendes katalógusát. Az utóbbinál egy-két mondatos regestával jelöltük is, miről szól a levél.

A fenti katalógusok alapján megállapítható, hogy a hagyaték 1902. augusztus 21-e és 1951. február 19-e között írt 521 szerzőtől származó 1364 levelet tartalmaz. Ezek betekintést nyújtanak Szászváros, s általban az erdélyi kisvárosok művelődési életébe, a tanügyi problémákba az I. világháború végéig, s állandó tudósítással szolgálnak a budapesti irodalmi eseményekről is. Az I. világháborút követő idők levelezési anyaga a kialakuló romániai magyar irodalmi élet, a kolozsvári egyetem magyar tanszékének betöltése és megszervezése, a Cultura és a Pásztortűz szerkesztésével kapcsolatos problémákat tükrözi, ezek magyarországi visszhangját, valamint a román hivatalos szervek, személyiségek elismerését Kristóf és a konzervatív írók tevékenysége iránt. Egy-egy tudománytörténeti szempontból jelentős író, tudós, tanár teljes életpályája kibontakozik leveleiből, itt csak Buday Árpád, Császár Elemér, Csutak Vilmos, Farkas Gyula, Gulácsy Irén, György Lajos, Horváth János és Pintér Jenő több tucatnyi levelére hívjuk fel a figyelmet. De sokan vannak, akik épp életük egyik kritikus szakaszában fordulnak Kristófhoz tanácsért, segítségért. Így közérdekűvé válik legalább e levelezés mutatójának nyomtatott megjelentetése.

A levéltári hagyatékot ki szerettük volna egészíteni az 1951 utáni levelezéssel, de Kristóf családjánál nem sikerült ennek nyomára akadni. Márpedig valószínű, hogy elég jelentős anyag lappang, hiszen még 1950-ből is 16 levelet találunk a letétben. Egy kötegben őrzik a családnál a Kristóf halálával kapcsolatos részvétleveleket és részvét-táviratokat, ezekből körülbelül harminc a nem kifejezetten családi vonatkozású. Ugyancsak a család őrzi Kristóf 19 öregkori, nyomtatásban egyáltalán vagy csak egyes fejezeteiben megjelent kéziratát.

Ágh Endre, 1930. II. 12. irónikus levél Kristóf Kunli Zsigmondról írt cikkével (Keleti Újság, 1930. I. 5.) kapcsolatban Kunli tisztelői nevében.

Ady László, 1930. III. 23. köszöni a könyvéről írt ismertetéseket (Erdélyi Múzeum, 1930. 99., Református Szemle, 1930. 106.), a hiányosságok magyarázata.

Alszeghy Zsolt, 1941. V. 7. köszönet a budapesti irodalomtörténeti Intézet tanárainak és hallgatóinak meleg kolozsvári fogadtatásáért.

Angelescu, Paul, 1925. X. 13. udvari marsall: átadta a királyi család tagjainak küldött román Jókai-monográfia példányait, tolmácsolja a köszönetet.

Antal Géza, 1908. IV. 6. arra utal, hogy könyve egybevág Kristófnak a hódmezővásárhelyi tanárértekezletre bejelentett felolvasásával (Protestáns Szemle, 1908. 367–76).

Áprily [Jékely] Lajos, 1925. I. 22., február 1-re kérik az Ellenzék Jókai-számába (1925. II. 15.) írt cikket; 1925. V. 20. Kristóf véleményét kérik az Ellenzék történelmi novella-pályázatának nyolc legjobb darabjával kapcsolatban; 1925. VI. 20. szerkesztőségi ügyek, Kristóf egy kézirata elveszett, ki a hibás, köszöni, hogy Kristóf aláírta az indexét.

Bakóczy Károly, 1923. I. 31. kéri Kristófot, hogy küldje el a székelyudvarhelyi iskola jótevője, *Fülöp Áron kisebb költeményei*ről írt cikkét (Ellenzék, 1921. IX. 13.); 1924. I. 30. a Culturában megjelent Eminescu-fordítások gyengék, küldi sajátjait, *Fülöp Áron élete és költészete* című könyvének Kristóf észlelte hiányosságait (Pásztortűz, 1923. II. köt. 1018–20) magyarázza.

Balogh Endre, 1923. XII. 20. megkapta a Cultura-körlevelet, egyetért a megjelölt célokkal, ő csak szépprózát tud felajánlani; 1924. X. 1. köszöni, hogy az *Erdély lelke* c. antológiába Kristóf felvette egy novelláját, a kötet tetszik; 1925. II. 1. nagyon beteg, így nem terjeszthette Kristóf könyvét, jellemzi Kristóf munkásságát, sok erőt kíván irodalompolitikája megvalósításához.

Balogh Jenő, 1929. VI. 3. mint az MTA főtitkára: jelzi, hogy a kért kiadványokat elküldte Kristófnak, megérkeztek-e?; 1929. X. 24. az MTA nem rendelkezik kellő anyagi alappal Kristóf *Hetven év az erdélyi magyarság szellemi életéből* c. műve kiadására; 1930. V. 22. köszöni a *Bethlen Gábor és a magyar irodalom* c. tanulmány különnyomatát; 1935. II. 12. egy Kristófnak címzett könyvküldemény felbontatlanul visszaérkezett.

Barabás Samu, 1932. XI. 25. köszöni,. hogy a Károlyi Gáspár Irodalmi Társaság tagjává választották, jelenlegi elfoglaltsága, túl öreg, hogy felolvasásokat írjon; 1935. XII. 7. nyolcvanadik születésnapja és a Székely Oklevéltár bemutatása alkalmából küldött üdvözlő sorokat köszöni.

Baránszky Jób László, 1938. XII. 3. a Kölcsey-emlékülésen Vajthó László fogja felolvasni Kristóf tanulmányát, nem írna-e cikket az erdélyi magyar vagy román esztétikai-filozófiai törekvésekről; 1939. IX. 20. az Esztétikai Szemle 1940-ben hozza Kristóf tanulmányát *Kölcsey esztétikájá*ról.

Baros Gyula, 1912. III. 11. köszöni Kristóf különnyomatait, ő is küld néhány Bracsayval kapcsolatosat, a legjobb volna, ha együtt adnák ki Barcsay verseit; 1914. II. 24. a Barcsay-versek a Radvánszky család zólyomradványi levéltárában vannak, hogyan lehet hozzájuk jutni; 1915. I. 22. az irodalomtörténet szerkesztőjeként: a folyóiratról, örömmel közlik Kristóf dolgozatait, az *Eötvös és Madách*-ot is, ha egészen új eredményekről számol be; 1915. VIII. 4. visszaküldi a Bodnár Zsigmond elméletéről írt cikket, az irodalomtörténeti dolgozatoknak is alig t[illegible]nak helyet szorítani.

Baros Gyulané, 1944. VIII. 1. (németül) megkapta Kristófnak a kolozsvári egyetem Magyar Irodalomtörténeti Intézetének Könyvtáráról írt művét, érdeklődéssel olvasta, hogy mi lett férje könyvtárával, küldi férje egy fényképét.

Barthos Andor, 1908. II. 24. a Hunyad megyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyveiről, szerkesztésükről, a legutóbbi füzet hozza Kristóf felolvasását.

Bănescu, Nicolae, 1923. X. 22. mint a kolozsvári egyetem rektora: ír a lakáshivatalnak, hogy Kristóf nyolctagú családjának biztosítsanak otthont.

Bărbat, Virgil, 1925. VI. 23. Al. Lapedatu azt telefonálta, hogy Agapián várják Kristófot; 1925. VIII. 17. (nevjegykártya) köszöni a könyvet [valószínűleg a román Jókai-monográfiát]; 1928. X. 15. az Extensiunea Universitară elnökeként kéri Kristófot, hogy tegye meg előadási javaslatait a következő tanévre: hol, mikor, miről adna elő (vö. Fl. Ştefănescu-Goangă).

Benda Kálmán, 1948. III. 21. mint a Revue d'Histoire Comparée főszerkesztője átvette Kosáry Domokostól Kristóf levelét. *A kolozsvári egyetem és Petőfi* című dolgozatát csak 1949-ben tudná közölni bibliográfia nélkül, a budapesti folyóiratokról; 1948. V. 26. a Bolyai-kultuszról írt dolgozatot szívesen közölné, de a folyóirat terjedelme csökkent, Kristóf is rövidítse a szöveget.

Bene Ferenc, 1932. X. 26. dési ügyvédet és szerkesztőt Kristóf a Károlyi Gáspár társaság beköszöntő estjére hívta meg, de ő beteg, felolvasást nem vállal.

Benedek Elek, 1924. V. 8. a Farkas Gyula szorgalmazta erdélyi novella-antológiához legépeltette és küldi egy novelláját, ő az Athenaeumnál, Gyallay talán a Studiumnál ad ki egy-egy hasonló antológiát, az eladás esélyei; 1925. III. 21. cikket kér Jókairól a Cimborába. Kristóf másik cikkét a húsvét előtti számban (1925. IV. 5.) hozza; 1925. IV. 3. „én már csak tőled akarom a Jókai-cikket, s szívesen várok rá" (Cimbora, 1925. V. 10.)

Benedek Marcell, 1923. X. 13. Kristóf megköszönte neki a könyvéről írott tárcát (Keleti Újság, 1923. X. 6.), miért nem tud hasonlót Budapesten is elhelyezni, a kritika helyzete a fővárosi lapoknál.

Benkő Loránd, 1945. VI. 12. vallomást tesz, mennyire szereti Erdélyt, tanácsot kér professzorától, térjen-e vissza, tudná-e ott folytatni tanulmányait.

Berczik Árpád, 1943. II. 10. küldi munkái egy példányát, magántanári vizsgát szeretne tenni Kristófnál, sok jót hallott róla, ismeri az 1939-es Emlékkönyvet; 1943. XI. 25. készül a magántanárságra, tanársegédje, Darkó István Kazinczyból szeretne doktorálni, Kristóf támogatását kéri, az újvidéki főiskola Délkelet címmel folyóiratot indít, írjon bele Kristóf; 1943. részletes önéletrajza, megjelent munkái, 1944. VIII. 3. 50 darab különnyomatot küldenek Kristóf cikkéből, olvasta az Irodalomtörténeti Intézet könyvtáráról írt dolgozatot, ő is részt vett Császár Elemér könyvtárának katalogizálásában; 1944. IX. 20. örvend, hogy tetszenek a különnyomatok, két példányt küld a Délkelet első számából.

Bérczy Lajos, 1925. IV. 30. aradi tanár: Török Gábor unokája, Géza Nagytamándon él, birtokos, biztosan válaszolni fog a Jókaival kapcsolatos kérdésekre.

Berde Károly, 1908. XII. 2. a Bethlen Kollégium Ifjúsági Köre alapításának 50. évfordulójára emlékkönyvet adnak ki, írjon bele Kristóf, rendel-e példányt?; 1965. XI. 6. részvét, Kristóf enyedi barátja volt, öccsének, Sándornak pedig egykori szobafőnöke és priváttanítója.

Berde Mária, 1930. V. 15. a románra fordított magyar munkák jegyzékét kéri, olvasta Kristóf legújabb kötetét; 1933. II. 25. Magyar élet román tükörben címmel ír tanulmányt, s ehhez anyagot kér Kristóftól, köszöni a megküldött műveket; 1942. IX. 14. köszöni Kristóf sorait, s hogy egyetért vele.

Bernáth Lajos, 1910–1911. Kristóf néhány szép írását olvasta a Protestáns Szemlében, ismertetésre küldi művét (Protestáns Szemle, 1911. 546–7.).

Berzeviczy Albert, dátum nélkül, (névjegykártya) köszönetet mond a becses és érdekes füzetért.

Bethlen Bálintné, özv. gr., 1933. II. 17. az aranyosgyéresi református nőszövetség műkedvelő versenyt rendez, meghívják Kristófot a zsűribe.

Bethlen György, 1934. III. 14. mint az Országos Magyar Párt elnöke gratulál Kristófnak a Petőfi Társaságba való megválasztása alkalmából.

Bethlen Györgyné, 1940. VIII. 28. gratulál Kristóf Elly leánya esküvőjéhez; 1940. X. 25. gratulál Kristóf többrendbeli kitüntetéséhez, állást kér az egyetemnél szolgája, Sólyom Sándor számára.

Bíró István, 1940. XI. 4. gratulál Kristóf kitüntetéséhez, Erdővidéki nyelvjárás című dolgozatát be szeretné nyújtani doktori értekezésként.

Bíró Vencel, 1924. VIII. 21. nem tud a Culturába írni, most Erdély hadtörténetével foglalkozik; 1930. I. 30. köszöni tanulmányáról a Keleti Újságban (1930. I. 26.) közölt értekezést; 1934. III. 19. gratulál a Petőfi társasági tagsághoz.

Bitay Árpád, 1923. VIII. 21. hogyan hívták meg Vâlenii de Muntéba, miről tartott szabadegyetemi előadást, óriási sikere, írjanak róla a Pásztortűzbe; 1924. V. 28. hogyan lehetne szeptemberig az egyetem magyar tanszékén való alkalmaztatását dűlőre vinni; 1924. VI. (?) egy cikk kézirata a Liga Culturală Suceaván tartott gyűléséről; 1924. VII. 28. a lektori állás ügye,

Buday Árpád augusztus 15. táján indul, megkapja-e Kristóf a lakását, bibliográfiát kér Kerekes Ábelről; 1924. X. 4. Al. Lapedatu megígérte neki, hogy amikor a lektori állás betöltésének ügye Bukarestbe kerül, beszél Angelescu miniszterrel; 1931. VI. 22. Kristófék balesetéről, a vizsga-ügyben még ír részletesebben.

Blédy Géza, 1931. IV. 18. Párizsban ösztöndíjas, mivel tölti napjait, írja doktori értekezését, jövőre a Keleti Nyelvek Akadémiáján lesz magyar tanszék; 1932. I. 2. újra megkapta a francia kormány ösztöndíját, az ottani életkörülményekről, a magyar nyelv latin és neolatin elemeivel szeretne foglalkozni; 1932. III. 30. a magyar tanszéket Aurelian Sauvageot-val töltötték be, életpályája és előadásai részletes jellemzése, Ady szellemében megalakult a Párizsi Magyar Akadémia, Ady-szobrot akarnak felállítani,. honvágyáról; 1939. XII. 22. Újaradról, örül, hogy írhatott a Kristóf-emlékkönyvbe, doktorátusa foglalkoztatja; 1940. V. 8. örvend az Emlékkönyv sikerének, júniusban be szeretné adni az értekezést, Kristóf tartotta benne a lelket a tudományos kutatáshoz; 1940. VI. 25. kéri a dolgozattal kapcsolatos észrevételeket; 1940. XII. 30. az egyetem Szebenbe költözésekor elvesztek dolgozata példányai, kéri a Kristófnál lévő példányt; 1941. VI. 3. a doktorátusi bizottság tagjai (Daicoviciu, Petrovici, Giuglea, Procopovici és Auger) a régi megértéssel fogadták, az egyetem szebeni elhelyezése; 1942. XII. 10. a doktori oklevelet is megkapta, művéről Petrovici írt a Transilvaniába, egyelőre nem pályázhatik a magyar lektori állásra, mert nincs elég szolgálati ideje, a „capacitate" vizsgára készül.

Bleyer Jakab, 1914. I. 8. mint az Egyetemes Philologiai Közlöny szerkesztője: küldi Lakatos Vince válaszát tanulmányának Kristóf írta bírálatára (1914. 65–6.), ha ezt Lakatos nem vonja vissza, írjon rá enyhe feleletet; 1914. I. 11. Lakatos elállt a közléstől, most jelenik meg Böhm Károly munkáinak V. kötete, írjon róla Kristóf; 1914. X. 29. bírálatot kér Benedetto Croce Kiss Ernő fordította esztétikájáról (1915. 406–8.); 1915. X. 16. küldi Trócsányi kiadványát, két évnél nem régebbi könyvekről szívesen közöl bírálatot; 1916. I. 5. Csaki Richard könyvéről írt bírálatát Kristóf túlzottan kiélezte; 1916. I. 11. a szász irodalmat ért idegen hatásokról Csaki könyve kapcsán, szerkesztői megjegyzéssel közli a bírálatot (1916. 249–52.); 1917. I. 29. elküldette B. Croce *Az aesthetica alapelemei* című könyve magyar fordítását, kéri ismertetését (1917. 301–2.).

Boa Pál, 1941. IV. 24. a budapesti Magyar Irodalomtörténeti Intézet 13 fiú és 23 leány hallgatója Alszeghy és Kerecsényi tanárok vezetésével május 2-án Kolozsvárra látogat, Kristóf állítson össze nekik két és fél napra programot.

Bocuţa, Emanoil, 1929. X. 25. minisztériumi vezérigazgató Kolozsváron személyesen fogja a monográfia (*Transilvania, Banatul, Crişana, Maramureşul 1918–1928*) mindhárom kötetét Kristófnak átnyújtani.

Bodrogi János, 1909. I. 21. adatokat kér a Kun Kollégium történetéről; 1923. IV. 13. gratulál egyetemi kinevezéséhez, a rá háruló felelősség az adott helyzetben; 1925. III. 12. adatokat és képeket küld Enyedről, a kollégiumról és tanárairól; 1925. VI. 20. az enyedi diákok (köztük Bodrogi fia is) Balázsfalván fognak érettségizni, Kristóf beszéljen Călugăreanu professzorral, az elnökkel; 1929. I. 24. véletlenül ráakadt a Kristóf kérte fuzetre, küldi; 1930. II. 14. a kollégium régiségtára és képtára 1848-ban teljesen elpusztult, így a Bethlen Gáborra vonatkozó anyag hiányzik; 1935. II. 1. gratulál a Petőfi társasági tagsághoz, Kristóf egyetemi munkásságának jelentősége; 1940. V.23. köszöni a legutóbb küldött értekezéseket, elolvasta az Emlékkönyvet, dicséri Kristóf szorgalmát; 1946. VI. 2. mint egykori tanára, visszaemlékszik Kristóf diákkorára, tudásvágyára.

Bologa, Valeriu, 1924. IX. 9. Kristóf gondoskodjék a Cultura 5–6. számának anyagáról, eddig csak egy cikk jött be Gyarmathiról, kellene egy magyar–román fordítás (Blagától); 1924. XI. 5. kérdéses, hogy lesz-e pénz 1925-ben a Cultura kiadására; 1925. V. 18. küldi a Cultura 5–6. számába szánt magyar cikkeket, már ez a szám sem jelenik meg; 1965. X. 25.* részvét, értékelő sorok Kristóf munkásságáról.

Boros György, 1926. VIII. 1. helyesli Kristófnak a Pásztortűzben megjelent cikkét a *Szabad kritikáról* (1926. 348–51), készülő Brassai-monográfiájáról; 1939. XI. 15. fájós lábai miatt nem tudja Kristófot felkeresni, életpályájára emlékezik.

Borza, Alexandru és felesége, Veturia, 1965. X. 25.* részvét Kristóf halálakor.

Böhm Dezső, 1922. V. 6. budapesti iskolaigazgató, a filozófus fia, kéri Kristófot, járjon közben apjának az egyetemen maradt könyvtára visszaszerzéséért.

Brisits Frigyes, 1941. IX. 28. a Magyar Irodalomtörténeti Társaság titkára: felkéri Kristófot, hogy október 11-én a felolvasó ülésen tartson egy előadást.

Brüll Emánuel, 1945. III. 24. köszöni a kollégiumi könyvtárnak küldött dolgozatot.

Buday [Budai] Árpád, 1902. VIII. 21. a Mátyás király-szobor építéséről, leleplezési elökészületeiről; 1904. VI. 14. még 109. napja van a katonaságból, jövöre németországi tanulmányútra készül; 1904. VII. 31. nem érti, hogy bár megválasztották, Kristóf miért nem fogadta el a sárospataki állást; 1904. XII. 4. Bécsből, azt remélte, hogy összel Kristófot rendes tanárrá választják, tanulmányairól; 1905. II. 7. hogyan tanul, Kristóf, amíg meg nem választják, ne személyeskedjék cikkeiben; 1905. II. 15. hogyan tanulja Bécsben az epigráfiát Pósta utasításai szerint, Kristóf doktorátusáról; 1905. IV. 11. Budai júliusban katonának megy, összel házasodik, Kristóf állás-pályázata; 1905. VI. 2. örvend Kristóf megválasztásának, a református tanárok sorsáról, a Kolozsvárt építendö új múzeumról, melyben Budainak is lesz lakása; 1905. VIII. (?) édesanyja halálos ágyához jött haza, Kristóf székfoglalója tárgyának igen örvend, Kristóf öccsének nem tud állást keríteni; 1921. VII. 8. a Református tanárképzö sorsáról, az Ellenzék és a Pásztortüz jellemzése, a román egyetem magyar tanszékének betöltéséről; 1921. IX. 8. a kolozsvári román lapok jellemzése, a marosvásárhelyi magyar egyetem esélyei, a kolozsvári tanszék elnyerése; 1921. X. 24. habár a Magyar Szövetség szászvárosi elnökének választották, Kristóf pályázhatik az egyetemi tanszékre, Vásárhelyi János közvetítö szerepet vállalhatott, mi az ő véleménye Kristóf kilépéséről; 1924. X. 3. Buday utazása Szegedig, az ottani viszonyok, megkapta-e Kristóf Buday kolozsvári lakását, a Cultura és az Ellenzék viszonya; 1924. XI. 18. (nejével együtt) a szegedi élet, az egyetem régészeti intézete, szerzett Kristóf könyvére elöfizetöket; 1925. I. 10. Kristóf betegségéről, megkapta-e a küldött könyveket; 1925. I. 13. meg szeretné kapni a Cultura egész évfolyamát; 1925. II. 9. új lakásba költöztek, Görög Ferenc magántanársága, Bartók György ír Kristóf könyvéről a Protestáns Szemlébe (1925. 326–9.), a kötetben túl erösen megbírálta Borbély irodalomtörténetét, vissza fog ütni; 1925. II. 11. Kristóf könyvének 100 példányát elhelyezte; 1925. II. 13. a befolyt összeget átutalta a Minervának; 1925. II. 16. részvétnyilvánítás Kristóf édesanyjának halála miatt, Görög magántanársága; 1925. IV. 9. a régészeti intézetről, ottani árviszonyok, olvassa, hogy mit csinálnak Kristófék Erdélyben; 1925. V. 12. (nejével együtt) csodálja Kristóf munkabírását, a szegedi élet, Buday publicisztikai írásaiból egy kötetet szeretne kiadni; 1925. VI. 22. Zolnait kinevezték a francia tanszékre, a szegedi egyetemről, Görög magántanársága; 1925. VII. 11. egy iskolában, egy levegön nött Kristóffal, saját pályájának áttekintése berlini kitüntetése alkalmából, köszöni erről a híradást az Ellenzékben; 1925. IX. 20. (nejével együtt) a román nyelvü Jókai-monográfia jó munka, a szegedi régészeti intézet új helyiségbe költözése, Buday Erdélyben sajtó alá kerülö kötete; 1925. X. 30. a *Mauriciu Jókai*-kötetről; 1925. XI. 4. Buday ismerteti a *Mauriciu Jókait* a Protestáns Szemlében (1925. 739–42.), küldi Gulyás Sándor bírálatát Kristóf köteteiről (uo. 1925. 583–7.); 1925. XI. 6. kötetéhez Kristóf vagy Kelemen Lajos írjon elöszót, nyomdai problémák; 1925. XI. 12. a *Mauriciu Jókai* c. kötetről; 1925. XI. 18. Hatvany Lajos erdélyi szerepléséről, Buday kötetéről, Görög Ferenc jelentkezik a magántanári vizsgára; 1925. XII. 7. küldi a Protestáns Szemléből kimásolt cikkét; 1925. XII. 20. (nejével együtt) küldi 22 íves kötetének kéziratát, kinek lehet elöfizetési ívet küldeni, Hornyánszkyt Pestre nevezték ki, ö helyettesíti; 1925. XII. 31. körlevél, mely a Csengery János 70. születésnapjára készülö emlékkönyvbe kér írást; 1926. I. 7. köszöni, hogy Kristóf foglalkozik készülö kötetével, még kinek küldjenek elöfizetési ívet, a fizetésemelésekről; 1926. I. 19. a gyüjtöíveket megkapta és szétküldte; 1926. II. 20. az elöfizetések megsürgetéséről; 1926. III. 7. könyve kiadási esélyei, az erdélyi püspöki szék betöltése, a jelöltek jellemzése, nyári tervei; 1926. III. 19. elöfizetök híján Buda, *Tiszavirágok* c. kötete nem fog megjelenni, részvét Kristóf apjának halála alkalmából; 1926. III. 27. megkapta és köszöni a Kristóf írta elöszó-tervet, az egyetem új épületeiről;

1926. V. 2. a Csengery-emlékkönyvet nyomják, az ókori tanszékre pályázatot írnak ki; 1926. VI. 13. gratulál a ny. rendes tanári előléptetéshez, tolmácsolta Csengerynek Kristóf üdvözletét; 1929. VI. 4. nem kapta meg a 30 éves érettségi találkozó után írt lapot, sem a küldött füzetet, nem tartja ajánlatosnak leutazni, így Ausztriában fognak nyaralni, családjáról, a felekezetek közti viszony Szegeden.

Buday Árpádné, 1938. IX. 28. kezébe kerültek férje enyedi emlékei, köszöni a 40 éves érettségi találkozóról küldött sorokat, a családról, küldi férje fényképét [a fénykép a hagyatékban]; 1938. XI 20. több példányt küld férje arcképeiből, kéri Kristófot, hogy juttassa el azokat régi barátaikhoz.

Buza László, 1948. IX. 9. utazása Kolozsvártól Budapestig, onnan Sárospatakra, várja szegedi kinevezését; 1948. XI. 2. köszöni a kolozsvári beszámolót, október 18-tól kari megbízás alapján nemzetközi jogot ad elő, a kivándorolt kolozsvári egyetemi tanárok helyzete; 1948. XII. 11. örvend minden híradásnak, gratulál Kristóf leánya férjhezmeneteléhez, a szegedi egyetemi élet, politika; 1949. II. 23. hiányoznak az egykori heti találkozók, az egyetem és az MTA átszervezéséről, a régi tanártársak közül kit tartanak meg, Sulica Sz. halála; 1949. V. 5. örvend, hogy Kristóf nyugdíja rendeződött, a volt kolozsvári professzorok helyzete, sikerült lakást kapnia; 1949. VI. 6. mi van György Lajossal? – a jövő tanévre őt a jogi, Mészölyt a bölcsészeti karon dékánná, Waldapfel Imrét rektorrá választották, a debreceni jogi kar belolvad a szegedibe, Roska Márton helyzete; 1949. IX. 26. az új tanév megnyitása, felvételik, egyetemi hírek; 1949. XII. 8. az MTA átszervezéséről, dékáni teendői, Roska kiszabadult; 1950. IV. 4. a megújuló egyetemi élet, jegyzetkészítés, új fizetések, nyugdíjazások, Sárospatakon Comenius-évfordulót rendeznek; 1950. VI. 3. várják a felsőoktatás reformját, nincsenek új rektorok, a sárospataki ünnepségek, lillafüredi üdülése; 1950. XI. 7. az új egyetemi rend, órabeosztás, kiket nyugdíjaznak, a volt szerzetes-tanárokról, várja a leveleket Kristóftól; 1965. X. 28. (Budapestről) részvétnyilvánítás.

Caliani, Augustin, 1940. III. 2. (magyarul) elismerés az Emlékkönyv tükrözte tevékenység iránt, utólagos gratuláció a születésnapra.

Chinezu, Ioan, 1940. X. (?) mint kolozsvári román konzul: nagyon sajnálja, hogy nem volt hivatalában, mikor Kristóf kereste, a kérést azonnal elintézi.

Cholnoky Jenő, 1911. X. 30. Szászvároson szívesen tart előadást, az időpontot később állapítják meg; 1912. I. 10. február 10-én érkezik, örvend, hogy Szászvároson van jó vetítőgép, s így fényképeket is bemutathat.

Ciura, Alexandru, 1928. VIII. 31. cikket írt Kristóf Jókai-könyvéről a Societatea de Mîine-be (1928. 622–3.), elvállalná a *Szegény gazdagok* lefordítását.

Crainic, Nechifor, 1925. III. 31. mivel még csak tíz magyar könyvet küldtek be, Kristóf kívánságát, hogy a firenzei kiállításon a romániai magyar könyvkiadást is szerepeltessék, nem teljesíthetik.

Crăciun, Ioachim, 1942. III. 11. Heltai Gáspár Krónikáját kéri kölcsön, egy előadás megírásához van rá szüksége.

Cultura-körlevél, 1923 ősze, (nyomtatvány) a lap céljai, rovatai, tartalma stb.

Csapláros István, 1941. I. 28. megtudta, hogy Kristóf ajánlkozását elfogadta, önéletrajzi adatai, kéri, számítsák be eddigi szolgálati idejét; 1941. II. 4. ösztönös rokonszenve Kristóf iránt az Emlékkönyv alapján, Kolozsvárnak a miniszter most mindent megad; 1941. II. 11. sajnálja, hogy Kristóf mellett nem kaphat megfelelő beosztást, elfogadja az ajánlatot, jelentkezik Tamás professzornál.

Császár Elemér, 1908. III. 22. mint az Egyetemes Philologiai Szemle szerkesztője: Császár Ányos-kötetéről, Kristóf ismertetését Császár saját lapjában nem közölheti, Ányos-problémák; 1908. VI. 19. *A világirodalom alakjai* c. tanulmány túl esszészerű, közölje más lapban (vö. Erdélyi Muzeum, 1909. 399.), köszöni az Irodalomtörténeti Közleményekben megjelent Ányos-bíralatot (1908. 249–50.); 1908. VIII. 8. a Horváth János értekezéséről írt bírálatot hozza (1909. 304–6.), a Vadászéról írtat rövidítse meg (1909. 151–2.); 1908. IX. 27. a Neumann-kötet biralata elveszett, új példányt kér (1908. 706–8.), a Philologiai Társaság rendes tagjául ajánlja Kristófot; 1908. XII. 25. a küldött bírálatot vette, jókívánságok; 1912. I. 29. a *Madách es Aristophanes* c. dolgozatot a nyomdába küldte (1912. 229–34.), a februári számban Kristóf

Barcsayjáról is szó lesz (1912. 192.); 1912. II. 3. Madách Civilizátoráról írt dolgozata érdekes, de vonja jobban össze, Kristóf Barcsay-kiadását az Akadémia részéről ő fogja elbírálni, mellette lesz, a kötet szerkezetéről; 1914. III. 8. Szilády Áron és Császár kapcsolata az Irodalomtörténeti Közlemények szekesztésében, a Döbrentei-levelekről; 1914. IX. 18. Szilády jellemzése, betegsége, szerkesztői munkája; 1914. XII. (?) (névjegykártya) Kristóf Barcsay-tanulmányáról, jókívánságok; 1915. I 16. a Kazinczy-leveleket megkapta, az ismertetést hozza, 1915. VI: 15. mint az Irodalomtörténeti Közlemények szerkesztője: a Kazinczy-leveleket közli (1915. 466–71.), a Barcsay-dolgozatról, a Barcsay-kötet beosztása, megjelentetésének valószínűsége; 1915. VIII. 26. a Kisfaludy Társaságban a munkát (?) Beöthy és Angyal bírálták; 1915. IX. 19. a Knight-Jánosi esztétika-történet bírálatát kéri (1916. 118–9.), a Kerekes- és Thewrek-levelek, a Helmeczy-levél érdekes, közli (1916. 356–7.), esetleg a Thewrewk-leveleket is, bár sok bennük a fecsegés (1917. 352–8.), a Gyóni-Varga-méltatást (*Két új verskötet*. Különnyomat.) köszöni, Gyóniról túl lelkesen írt; 1916. I. 19. a Barcsay-kötet helyesírása, Császár küldi saját Barcsay-tanulmányát; 1916. III. 5. kéri Kristóf észrevételeit Barcsay-tanulmányáról; 1916. III. 10. Barcsay esküvőjének idejéről; 1916. IX. 22. Kristóf Sárika leánya Császáréknál van, beíratták az iskolába; 1917. I. 18. köszöni a gratulációt pozsonyi egyetemi tanári kinevezéséhez, Sárikáról; 1917.IV. 27. a P. Thewrewk-levelekről; 1917. VII. 15. a Balaton mellett nyaral, Beöthy beteg; 1917. IX: 29. azt remélte, hogy Kristóf Kolozsvárra került a gyakorló középiskolába igazgatónak, Beöthy olyan beteg, hogy nem fog előadni; 1918. IX. 12. egyelőre nem költözik Pozsonyba, hetenkint utazik, megünnepelték Beöthy 70. születésnapját; 1921. VII. 17. saját munkájáról, nem ajánlja Kristófnak, hogy kivándoroljon, mert ott szinte lehetetlen állást kapni; 1922. IV. 5. köszöni a könyvéről írt bírálatot (Pásztortűz. 1922. I. köt. 117–20.), helyesen teszi Kristóf, ha a kolozsvári egyetemi tanszéket elfoglalja, Borbély az MTA nyilatkozatát kérte, hogy alkalmas a kolozsvári tanszékre, nem adták meg; 1922. IV. 15. ott mindenki helyesli, hogy Kristóf maradt, elvállalta a tanszéket, a kultúrkapcsolatok felvételéről; 1923. I. 5. Kristóf véglegesítése januárban dől el, a Császáré már eldőlt, a kar 26 szavazattal elsőként jelölte a budapesti tanszékre, Dézsi 8 szavazatot kapott, nagyon elfoglalja a Petőfi-jubileum szervezése, Kristóf cikkeinek elhelyezéséről; 1924. IV. 7. megkapta a Culturát, rossz benyomást keltett, a legújabb szakkönyvek beszerzéséről; 1925. II. 25. köszöni Kristóf legújabb könyvét, írat róla ismertetést (1925. 266–7.), sokat dolgozik, hogyan juttassák el az Irodalomtörténeti Közlemények és az Egyetemes Philologiai Közlöny legutóbbi évfolyamait; 1930. I. 10. Gyallay megválasztása a Kisfaludy Társaságban biztosnak tűnik, Benedek apó újabban svindlerré lett, a Petőfi Társaságban előterjeszti Kristófnak Gulácsyra vonatkozó javaslatát – nem sok eséllyel; 1930. VIII. 4. az Eötvös-dolgozat inkább történeti jellegű, más lapba ajánlja; 1930. IX. 17. Kristóf könyvének ismertetéséről; 1931. I. 2. Domanovszky elfogadta Kristóf dolgozatát (?) a Századok részére, ősszel hozza; 1931. III. 2. a Hegedüs Loránddal folytatott [Ady-]polémiával kapcsolatos levelet köszöni, szerencsére Hegedüst nem veszik komolyan, mivel a baloldal képviselője, az MTA pénzhiánya, ezért a *Hetven év az erdélyi magyarság szellemi életből* c. dolgozatot sem tudják kiadi, a Közlemények terjedelmét is csökkenteni kell; 1931. VII. 11. rövidítse meg a Századoknak szánt cikkét; 1932. IV. 4. Kocsis Lénárddal írat Kristóf könyvéről (1932. 213–5.), köszöni a Petőfi Társaság nevében a Szendrey Júlia-levelet (Napkelet, 1932. 813–7.); 1933. I. 24. Kristóf akadémiai tagságának kérdése, Pintér ajánlja, Császár csak ötödszörre szavazhatna rá; 1933. I. 31. Kristóf jelöltségét nem fogadtak kedvezően, így Pintér elállt a javaslástól; 1933. II 3. az Akadémia munkásságával nem volt elégedett, felvetették Kristóf magyarságának is az ügyét, Ravasz megvédte; 1933. VIII. 13. Visegrádon nyaralnak; 1934. IX. 29. a *Péterfi Károly esztétikáját* közli (1934. 337–55.) Mitrovics Gyula Esztétikai Társaságában Kristóf fel is olvashatja, köszöni a 60. születésnapjára küldött jókívánságokat, „Szerb Antal könyve, s az, hogy megjutalmazták, borzasztó dolog"; 1935. II. 4. le van kötelezve Mitrovicsnak és Gálosnak, így nem támogathatja az Akadémiánál Kristóf jelöltségét; 1940. II. 12. most jobban van, az orvosa a Balatonra küldi, az Emlékkönyvet megkapta, gratulál hozzá.

Császár Elemérné, 1916. X. 26. Kristóf náluk lakó Sarika lányáról ír.

Császár Erzsébet, Hochenburgerné, 1941. V. 15. küldik Kristofnak a honoráriumot, 1942. I. 10. Császár könyvtárának csomagolása, szállítása Kolozsvárra, küldik a két katalogust is; 1942. IX. 3. sikerült-e a könyvtárat jól elhelyezni? küldi édesapja fényképét, üdvözletek.

Császár Károly, 1925. XII. 1. szívesen írna Kristóf könyvéről, de egyelőre az iskolai ügyek nagyon elfoglalják, legfeljebb december végére készül el a cikk (*Jókai napjai Erdélyben*. Ellenzék, 1926. II. 7.).

Csefó Sándor, 1930. VII. 7. mint a nagyenyedi ref. tanítóképző igazgatója: egy továbbképző tanfolyamot szerveznek a magyar tanítóknak, ezen kellene Kristóf az új és legújabb irodalmat előadja, a regi irodalmat Elekes V. ismerteti; 1936. X. 12. Andrási Gusztáv kollegájuk diplomaügye, ki helyettesíthetné.

Csekme Ferenc, 1932. X. 31. adatok Szabolcska Mihály első házasságáról, válásáról, Csekme írásai Szabolcskáról; 1933. VIII. (?) Szabolcskáról írt versét és egy Szabolcska-verset küld.

Csuka Zoltán, 1941. VIII: 20. mint a Láthatár szerkesztője: a román nemzetről kialakult magyar vélemények, Kristóf helyes állásfoglalása, a Keleti Újságban közölt cikkét (*Román vagy oláh?* 1940. XII. 8.) átveszi lapja (1941. 240–3.).

Csutak Vilmos, 1908. II. 8. Kristóf beszéljen Csekmével, Elekessel stb., hogy ne Nagy Károly, hanem Bodor János (Kristóf apósa) legyen az új főjegyző; 1915. XI. 4. tudja meg Kristóf, hol lehet a Naláczy család levéltára, háborús hírek; 1922. III. 24. az újságból értesült Kristóf egyetemi karrierjéről, jókívánságok; 1924. XII. 10. Szász Béla kollegájuk 1898–1901 közötti egyetemi tanulmányait igazoló iratot kér; 1925. I. 2. felkéri Kristófot, hogy a Székely Nemzeti Múzeum február 18-i Jókai-ünnepélyén mondjon beszédet, a Múzeum jogi bejegyzéséről; 1925. I. 29. sajnálják, hogy nem tud lemenni, helyette Dániel Viktor tanár fog előadni; 1925. V. 4. küldi Jókai háromszéki beszédeit, László Dezső teológussal juttassa majd vissza, miből áll egy egyetemi latin vizsga?; 1925. IX 23. egyik kiváló tanítványukat Kolozsváron fogják egyetemre járatni, Kristóf támogatását kérik, a Múzeum ősszel Apáczai-ünnepélyt szeretne rendezni: 1925. X. 7. küldik Dereczeni Sándort, hogy francia–román szakot végezzen, mivel a kollégium költségén tanul, Kristóf minél olcsóbban helyezze el; 1926. IX. 22. László Ferenc kollegájuk József fiát is Kolozsvárra irányítják a „burján"-szakra, Kristóf támogatását kérik, a leányiskola építéséről; 1926. XI. 24. próbáljon Andrási Tivadar h. tanáruknak rendkívüli vizsgáztatási engedélyt kijárni; 1929. XII. 2. le tudna-e utazni a december 12-i Bethlen-ünnepélyükre előadást tartani, a műsorról; 1929. XII. 31. köszöni a különnyomatot, küldi a Székely Nép számát (XII. 19.), amely beszámol Kristóf előadásáról; 1931. I. 14. januárban vagy februárban menjen le Kristóf előadást tartani, miről beszéljen; 1931. I. 20. február 21-én lesz a múzeumi estély, Kristóf a legújabb erdélyi regényirodalmunk címmel fog előadást tartani, 22-én az előadást megismétli Brassóban; 1931. III. 4. Kristóf előadásától mindenki el van ragadtatva, küldi a Székely Nép beszámoló cikkét (III. 1.); 1931. V. 1. Kristóf leányát csak akkor helyezhetnék el, ha román–francia szakos volna, a kollégium helyzete, szeptemberben Székely Múzeum címmel negyedévi folyóiratot szeretnének indítani; 1931. X. 11. köszöni a különnyomatot, szeretné, ha Kristóf és Tavaszy az idén is tartana náluk ismeretterjesztő előadást.

Csűry Bálint, 1933. VI. 7. adatokat küld Szabolcska debreceni diákéveiről; 1935. I. 20. sajnálja, hogy Kristóf nem találta otthon, köszöni a különnyomatokat.

Daicoviciu, Constantin, 1925. VIII. 15. képeslapon üdvözletét küldi a szarmizegetuzai ásatásokról; 1942. VII. 11. a Lupaş-emlékkönyv még nem jelent meg, nem hiszi, hogy kivegyék belőle Kristóf cikkét, családja jól van, Blédy kitűnően doktorált; 1943. I. 6. köszöni és viszonozza az üdvözleteket, örvend, hogy Kristóf a változások dacára is barátja marad; 1965. XI. 8.* hazatérve értesült kedves barátja haláláról, részvétnyilvánítás; 1966. II. 26.* biztosítja Kristóf feleséget, hogy mindent megtesz nyugdíjügye rendezése érdekében.

Deak Gyula, 1925. VII. 23. mint az Erdélyi Magyar Párt főtitkára, az érettségi vizsgák katasztrofális eredményeinek okairól érdeklődik (vö. Váradi Aurél); 1926. a Magyar Párt helyi szervezeteit nevezhetik-e „tagozat"-nak, vgy Kristóf más szót ajánl; 1926. XI. 10. több magyar egyetemi

hallgató kért a tandíjfizetéshez segítséget a Magyar Párttól, bizottságot alakítottak, elnöke Sándor József, tagja Kristóf is, tanácskozzák meg a segítés módját (vö. Inczédy-Joksman Ödön és Ugron István).

Debreczy Sándor, 1936. X. 12. a doktorátusra vonatkozó szabályokról, románul is kérik a dolgozatát, fordítsa-e le? 1936. X. 16. dolgozatát magyarul a múzeum kiadná, Kristóf járjon közbe, hogy legyen elegendő a magyar szöveg; 1938. VI. 29. megköszöni Kristóf jóindulatát, segítőkészségét, felkéri, hogy legyen násznagya; 1939. XI. 2. (nejével együtt) gratulál 60. születésnapjára; 1965. X. 21. (családjával együtt) részvéttávirat.

Dékáni Kálmán, 1923. XII. 11. a Kemény Zsigmond Társaság december 26-i emlékünnepélyére hívják meg, tartson előadást Petőfiről; 1923. XII. 16. ha az időpont nem felel meg, elhalasztják az ünnepélyt december 29-re, még ki szerepelne:1925. I. 19. a Petőfi-ünnepély szomorú elmaradása után most a Társaság Jókai-ünnepélyt tervez, 30-35 perces beszédet kérnek; 1925. II. 14. február 22-én este lesz a Jókai-ünnepély, részletes műsor, Kristóf beszéde székfoglaló is.

Dézsi Lajos, 1907. III. 10. köszöni az értekezést, a Történeti Életrajzok sorozat le van foglalva 1910-ig, a Kristófé különben is a második Barcsay-életrajz lenne; 1909. IV. 30. Elster egy művét adja kölcsön Kristófnak; 1913. III. 9. figyelemmel kíséri Kristóf munkásságát, szeretne minél több magántanárt maga körül, de nem meri biztatni, mert Barabás Ábel ügye évek óta húzódik, Kiss Ernő és Janovics is szeretne habilitálni, Kristóf tájékozódjék Kolozsvárt.

Diénes Jenő, Ikafalvi, 1924. VIII. 18. a *Nagyenyedi diákélet a milleneum előtt* c. könyvéről írt bírálatra (Pásztortűz, 1924. II. köt. 118.) válaszol.

Domanovszky Sándor, 1930. IV. 15. az ügy (?) nem intézhető el úgy, ahogy Kristóf gondolja.

Dózsa Endre, 1921. V. 14. mint az EIT elnöke, l. Kiss Ernő.

Drăganu Miklós, (Nicolae), 192. III. 14. (magyarul) mikor kezdheti Kristóf az előadásokat, a szemináriumi könyvtár ügye, lakás stb.; 1924. V. 27. három kötet könyvet kér kölcsön tőle a szászvárosi kollégium könyvtárából.

Eckhardt Sándor, 1948. II. 20. elvileg ő szerkeszti az Irodalomtörténeti Közleményeket, de pénzhiány miatt nem tudják megjelentetni, úgyhogy Kristóf Petőfi-tanulmányát sem tudják egyelőre közölni; 1948. VI. 4. Kristóf és társai azért estek ki (a Magyar Irodalomtörténeti Társaság?) választmány(á)ból, mert idegen állampolgárságúak, a Közlemények még vajúdik; 1948. VIII. 18. a Petőfi-tanulmány igen terjedelmes, a Közlemények majd csak részleteit hozhatja, Horváth Jánosról és György Lajosról, könyvújdonságok; 1949. VII. 26. az Irodalomtörténeti Közlemények mint „fölösleges" folyóirat megszűnt, mit csináljon a nála lévő kézirattal, sajnálja György Lajost, a Balassi kritikai kiadáson dolgozik, ezzel kapcsolatos problémák; 1949. VIII. 31. Alszeghy és Horváth János nyugdíjaztatása, az utóbbi jellemzése és munkássága, helyét Waldapfel József foglalta el, modern irodalmat Bisztray Gyula és Komlós Aladár tanít, köszöni Kristóf segítségét, a Balassi-kiadás végre elkészült, ennek erdélyi vonatkozásai; 1949. X. 25. köszöni a Balassira vonatkozó adatokat, újabbakat kér, az Irodalomtörténet megindult; 1949. XI. 14. köszöni az újabb adatokat, az Akadémián vagy az Egyetemi könyvtárban deponálja Kristóf kéziratát, változások, új tagok az MTA-ban; 1949. XI. 23. köszöni a pontos másolatot, Balassi-poroblémák; 1949. XII. 10. a kéziratot letéteményezte az Akadémia kézirattárába, Balassi-problémák, a Sennyei-levéltár sorsa stb.; 1949. XII. 26. a Kádár-énekeskönyvből volna szüksége adatokra, a Balassi-kiadásról; 1950. I. 11. örvend, hogy megkerült a Kádár-énekeskönyv, a Balassi-kiadással kapcsolatos kérdések, az egyetem átszervezése, kik mentek nyugdíjba, a Századok és az Irodalomtörténet megjelenése.

Elekes Viktor, 1903. VIII. 15. üdvözlet (vö. Molnár János); 1928. XI. (?). sajnálja, hogy Kristóf nem vett részt az október 31-i 30 éves érettségi találkozón, ennek részletes leírása; 1929. IX. 13. anyagi helyzete, a kollégium szőlőjéről, segítséget kér fiának; 1930. IV. 22. fognak nyomtatni kétnyelvű nyugtákat, amint Kristóf kérte (vö. Dóczy Ferenc); 1935. II. 11. köszönik a küldött különnyomatokat, gratulálnak a Kisfaludy Társaságban történt taggá választásához (!); 1938. VIII. 24. mint a Bethlen Kollégium rektora, Kristófot kérik fel, hogy a 40 éves érettségi találkozón a Bethlen-serleggel köszöntse az intézetet és diákságát; 1938. VIII. 24. (gépelt körlevél) a szeptember 18-i véndiáktalálkozó részletes műsora; 1938. IX. 9. felkérik, hogy a

kollégium disztermében a díszgyülésen a véndiákok nevében köszöntse a kollégiumot (vö. Szabó Mihály rendező bizottsági titkár).

Farnos Dezső. 1944. III. 14. Kristóf jogász fiának áthelyezéséről, felkérik Kristófot, hogy a Bethlen Kollégium volt diákjainak Egyesülete áprilisi választmányi ülésén mondjon 10–15 perces emlékbeszédet Bethlen Gáborról.

Farkas Gyula, 1924. II. 12. a Berlini Egyetem Magyar Intézetének lektoraként bemutatkozik, magyar könyvkiadóvállalatot alapított, eddigi kiadványaik, szeretnék megkapni a Culturát; 1924. III. 15. az Intézet részletes leírása, céljaik, küldik az Ungarische Jahrbüchert, kikkel leveleznek Erdélyből, milyen erdélyi folyóiratokat kapnak rendszeresen, szeretne egy Nyirő-kötetet kiadni; 1924. IV. 7. a Cultura nagyon tetszik, vállalná-e Kristóf egy erdélyi novella-antológia összeállítását, Reményik-, Walter- és Gyallay-kötetek terve; 1924. IV. 23. köszöni, hogy Kristóf vállalta az antológia összeállítását, csodálja és értékeli Kristóf munkásságát; 1924. V. 6. elküldte a Napkeletnek a Culturáról írt ismertetést (1924. 87–8.), Reményik nem vállalja egy lírai antológia összeállítását, kit kérjen fel?; 1924. V. 27. köszöni a novella-antológia kéziratát, másnap küldi a pozsonyi nyomdába, az előszó nagyon jó, mi legyen a kötet főcíme, a Culturáról; 1924. VI. 15. az *Erdély lelke* jó-e főcímnek, kiket ajánlott Reményik egy lírai antológiába, mi a véleménye róluk Kristófnak?; 1924. VII. 2. az Intézet könyvkiadásáról, együttműködése főnökével, Gragger professzorral, miért olyan közömbös az erdélyi olvasóközönség, a lírai antológiáról; 1924. VII. 19. a lírai antológiáról, a Minerva nem vállalja kiadványaik terjesztését, mert azokat elkobozzák; 1924. X. 6. köszöni Kristóf fáradozásait az *Erdély lelke* körül, sok dicséretet kapott a kötet, a lírai antológiát nyomják, cikket ír az erdélyi irodalomtudományról az egyetemes Philologiai Közlönybe (1924. 61–3.); 1925. I. 10. veszik-e az *Erdély lelkét*?, ír Kristóf legújabb könyvéről (uo. 1925. 44–5.); 1925. II. 27. miért nem jön a Cultura: 1925. VII. 3. csodálja Kristóf munkabírását, ismertetést ír a Jókaival kapcsolatos kötetekről, sajnálja az Erdélyi Irodalmi Szemle hanyatlását és a Cultura megszűnését; 1925. VIII. 13. a román Jókai-monográfiát köszöni, ismertetéséről gondoskodik, könyveiktől megvonták az erdlyi terjesztési jogot; 1925. XI. 7. megvette az Egyetemes Philologiai Közlöny összes évfolyamait 1919-től, hogyan juttassa el Kristófnak?; 1925. XI: 22. meghívták Horváth János helyébe az Eötvös-kollégiumba, várja kinevezését, nehéz Berlintől megválni, építik a 60 férőhelyes Collegium Hungaricumot; 1929. V. 23. írjon Kristóf az Ungarische Jahrbücherbe, a művét (*Hetven év...?*) kiadnák, ha a Studium átvenne belőle 300 példányt; 1930. II. 24. Kristóf lányát és fiát szívesen látná Berlinben, szívesen közölne Kristóftól egy Bethlen-tanulmányt; 1930. III. 6. a Collegium Hungaricum és a Berlini Magyar Intézet közötti kapcsolat; 1930. XI. 8. a tanulmányt kéri, köszöni a házasságához való jókívánságokat, hívja Kristófot Berlinbe; 1930. XI. 20. köszöni a Bethlen-tanulmányt, csak a német vonatkozásokat fordítják le az Ungarische Jahrbücher részére (1931. 98–112.); 1941. küldi a két hiányzó évfolyamot (Ungarische Jahrbücher?), üdvözletek.

Farkas Pál, 1911. VI. 16. mint szászvárosi országgyűlési képviselő: egy igazgatói állás betöltéséről; 1913. V. 6. szászvárosi óvodaügyben; 1913. X. 30. örömmel hallja, hogy Kristóf a szászvárosi Magyar Párt alelnöke lett, reméli, hogy jól fognak együttműködni; 1913. XI. 11. a szász–magyar viszony Szászvároson; 1913. XI. 21. örül, hogy a szavazatok kedvezőek; 1913. XI. 25. Kristóf cikkét örömmel közli; 1913. XI. 28. örvend a magyar–szász közeledésnek, további információkat kér Kristóftól; 1913. XII. 2. a februári számban közlik Kristóf tanulmányát (Magyar Figyelő, 1914. I. köt. 446–59.); 1913. XII. 16. szászvárosi politika; 1914. I. 9. küldi a szabadlíceumi előadások ügyében kapott választ, Balogh táblabíró kitüntetéséért közbenjár (vö. Jancsó Bendek); 1914. II. 9. az előbbiekről; 1914. II. 23. az új választói kerület beosztásáról, Szászváros vagy Vajdahunyad legyen a székhely; 1914. II. 23. a választási hadjarat megszervezéséről; 1914. II. 27. Kristóf leveléből erőt merít, vállalja a képviselőséget, bar a főispán Sopkez Sándort fogja támogatni; 1914. III. 4. egy áthelyezésről; 1914. III. 9. közoljék a Balogh-bankett napját, hogy leutazhasson, képviselőházi beszédjét Apponyi is megdicsérte; 1914. III. 23, IV. 22., V. 2., V. 5., V. 19., V. 22., V. 29., VI. 8., VI. 23. a választásokkal, a magyar–szász paktummal kapcsolatos kérdések; 1915. IV. 13. a Képviselőház ülésszakára hazatért, újabb információkat kér.

Felszeghy István, 1936. VI. 24. az országos Magyar Párt gyűlést tart Sepsiszentgyörgyön, ennek előestéjén a vendégeknek a Székely Nemzeti Múzeum ismeretterjesztő előadást rendezne, vállalkozzék megtartására Kristóf.

Ferenczi Zoltán, 1908. II. 14. a Költők és Írók életrajz-sorozatba jelentkezik Kristóf egy Kölcsey-életrajzzal, de már mind a tíz kötet foglalt, próbálja beadni művét a Kisfaludy Társaság pályázatára; 1910. V. 9. még nem lehet tudni, hogy lesz-e a sorozatnak folytatása.

Ferenczy Sándor, 1912. IX. 20. elnézést kér, hogy betör Kristóf területére, 5–6 évig szeretne Barcsayval foglalkozni; 1912. IX. 24. Barcsay-problémák, hosszabb dolgozatot fog írni; 1912. IX. 25. kéri Barcsay-tanulmányát, megtalálta Barcsayné gyászjelentését; 1912. IX. 30. köszöni a tanulmányt; 1923. XII. 5. jelentkezik a Cultura munkatársai közé, egyelőre nincs kész dolgozata.

Fitz József, 1938. II. 12. mint a Széchényi Könyvtár igazgatója: engedélyt kér, hogy Kristófnak *Az erdélyi magyar sajtó 1867–1919. évi története* c. munkájából a Magyar Sajtótörténeti Társaságban részleteket olvashasanak fel.

Földessy Gyula, 1941. VIII. 22. Gellért Sándor 25 éves mikolai lakos, tehetséges költő érdekében kéri Kristóf közbenjárását az egyetemi felvételnél; 1941. IX. 11. köszöni a közbenjárást, hol jelennek meg Gellért versei.

Frydecki Z., 1940. VI. 14. (magyarbarát lengyel Petrikau–Piotrkowból, németül) érdeklődik az erdélyi magyar irodalomról, Reményikről, Nyírőről.

Gál János, 1925. IV. 21. a berlini Collegium Hungaricum titkára, könyvet írt Jókairól, közli a fordítások bibliográfiáját, kéri a román fordítások jegyzékét; 1925. V. 5. sajnálja, hogy egyetlen nagyobb Jókai-regénynek sincs még fordítása.

Gáldi László, 1935. V. 25. olvasta Kristóf írását Eminescuról az Erdélyi Múzeumban (1935. 13–31.), egyetért vele, Kristóf a magyar–román irodalmi kapcsolatok legjobb szakembere, elemzi a román nyelvű irodalomtörténetet, rámutat egyes hibáira, saját terveiről; 1935. VI. 4. köszöni Kristóf tanácsait, Eminescu és Magyarország című tanulmányát írja, megállapításai; 1940. IV. 18. gratulál az Emlékkönyvhöz, az Árgirus-dolgozatával kapcsolatos észrevételeire válaszol négy pontban, Kristóf közölhetne egy adalékot Gáldi munkájához.

Gálos Rezső, 1911. XII. 31. köszöni az Erdélyi Múzeumban megjelent írás (1911. 249–68.) különnyomatát; 1923. I. 16. magyarországi irodalmi hírek, legújabb kötetek, a pozitivizmus harca a szellemtörténettel, küldi egy bírálata kéziratát, Kisfaludy Sándor életrajzán dolgozik; 1941. IV. 28. budapesti hírek, Brisits és Kerecsényi habilitál, hogy áll Kristóf a Barcsay-életrajzzal?; 1941. V.27. Szinnyei Ferencet ünnepelték mint az Akadémia nagydíjának kitüntetettjét, Kristófot az MTA irodalmi bizottsága meghívott taggá választotta; 1944. V. 16. jól esett Krisóf írása nyomán visszaemlékezni a kolozsvári diákévekre.

Gáspár Jenő, 1934. II. 5. mint a Petőfi Társaság főtitkára: küldi Móra Ferenc *Koltói cigánylány* című versét, Móra végzetes betegségéről, a Társaságban hivatalosan jelölték Kristófot (Pintér és Császár ajánlatára), Gyallait és Gyaluit, mivel külföldiek, csak levelező tagok lehetnek; 1943. XI. 18. a tagjavaslások módja, Kristóf Berdét csak nőíró helyére javasolhatja; 1944. II. 25. a következő felolvasó gyűlés már foglalt, de márciusban vagy áprilisban Kristóf felolvashat Petőfi házigazdájáról (vö. Irodalomtudományi Közlemények, 1944. 21–43.).

Gönczy Lajos, 1932. VII. 16. mint a Károlyi Gáspár Református Irodalmi Társaság szakosztályi előadója: körlevélben érdeklődik a szakosztály tagjainak készülő és meglévő munkáiról (vö. Kristóf György); 1934. III. 14. gratulál taggá választásához a Petőfi Társaságban; 1935. III. 23. (a Károlyi Gáspár Társaság teljes tisztikarát felsoroló fejléccel) köszöni Kristóf új tanulmányát.

Gragger Róbert, 1924. V. 1. mint a Berlini Magyar Tudományos Intézet igazgatója: gratulál a Culturához, köszöni az erdélyi folyóiratokat, bízik a sikeres együttműködésben; 1924. V. 27. sajnálja, hogy levele elveszett, meleg üdvözlet; 1925. XI. 4. pótlásokat kér a Bibliographia Hungariae 3. kötetéhez a román fordításokról; 1926. VI. 15. néhány könyv megküldését kéri; 1926. VII. 22. milyen lapokkal áll kapcsolatban az Ungarische Jahrbücher.

Grințescu, Ioan, 1934. XI. 30. Kristóf könyve (a román nyelvű magyar irodalomtörténet) hézagpótló munka, megküldését igen köszöni.

Gulácsy Irén. Pálffyné. 1924. V. 4. a Berlini Magyar Intézet antológiája számára küldi a kéziratot és az életrajzi adatokat; 1924. V. 16. reméli, hogy az elbeszélés megfelel, a Culturát Nagyváradon egyáltalán nem ismerik; 1924. XI. 29. megírta és miről szól a *Hamueső*, az *Erdély lelké*t megkapta, írat róla ismertetést, ír Kristóf készülő kötetéről; 1924. XII. 15. egy cikket küld; 1925. I. 4. Kristóf küldeményét megkapta, a könyveket ismertetni fogja; 1925. III. 9. egy hét múlva mutatjk be darabját a kolozsvári színházban, reméli, találkozik Kristóffal, *Az erdélyi irodalom múltja és jövőjé*ről írt ismertetését rövidesen közlik; 1925. III. 31. a *Valuta* bemutatójáról, bukásáról, Imre Sándor teljesen átírta a darabot, köszöni Kristóf elismerő cikkét (Pásztortűz, 1925. 130); 1931. I. 14. köszöni Kristóf dicsérő ismertetését a *Pax Vobis*ról (Keleti Újság, 1931. I. 11.), a kritika neveli az írókat; 1931. II. 3. az előző levélben az írókra és a kritikára vonatkozó részt Kristóf külön közölheti a Pásztortűzben (1931. 93.); 1932. III. 6. hogyan lehetne megszerezni Korbuly professzornak az egyetemen lévő festett arcképét fia számára; 1934. VI. 16. most küldte el Kristóf arcképét az Új Idők szerkesztőjének (1934. II. köt. 56.); 1940. III. 16. köszöni Kristóf jóindulatát, élete Budapesten nem könnyű, nagy a tülekedés; 1940. V. 25. köszöni a könyvet (Erdélyi Ritkaságok 2. ?) és annak meleg dedikációját; 1941. VI. 17. kolozsvári találkozásuk kedves élményei, Kristóf semmit sem változott, lírai mondatok, az első erdélyi könyvnapok nem sikerültek; 1941. VII. 21. végre kiprovokálta Kristóf „líráját", hosszú önelemzés és önvallomás Gulácsy életéről, gondolatairól; 1941. VIII. 6. karácsonyra befejezi a Jezabelt, Kristóf levelére élőszóval fog válaszolni; 1941. XII. 27. a Jezabel III. részét ezután fogja megírni, Voinovich alighanem megint belemar; 1942. VI. 8. sajnálja, hogy hajszolt programuk miatt nem tudtak hosszasabban együtt lenni.

Gunda Béla, 1945. II. 4. bánkódik, hogy eljött Kolozsvárról, a Néprajzi Múzeumban él, a volt kolozsvári professzorok sorsa, 1945. II. 12. beszámoló az Erdélyből távozott egyetemi tanárokról, nagyon megbánták, hogy elmentek, készülnek vissza; 1945. II. 22. készülnek hazatérni, az erdélyi tanárokról és írókról, az egyetemi holmik és a sepsiszentgyörgyi múzeum anyag Keszthelyen van.

Gyallay Domokos, 1941. II. 12. az erdélyi tagok nevében beszédet kell mondania a Petőfi Társaság közgyűlésén, vezérfonalat kér Kristóftól (Erdély és Petőfi).

Gyallay-Pap Domokos, 1948. V. 21. magyar követ: adminisztratív ügyek, a Petőfi-tanulmányt feljuttatja Budapestre; 1948. VI. 14. a kéziratot megkapta, továbbítja.

Gyalui Farkas, 1932. VI. 5. részletes önéletrajza Kristóf előkerült cikke kapcsán (Pásztortűz, 192. II. köt. 754–5.), az EIT-ről; 1932. VI: 7. Gyalui Farkas 50 esztendős író jubileumáról, dedikált fényképet küld; 1935. XII. 10. irodalmi és hírlapírói tevékenységének részletes lírása, harcai, eredményei, Ferenczi Zoltánról; 1938. XI. 15. az EIT történetét írja, adatok, források, Kristóf segítségét kéri; 1942. IX. 2. szeretne Janovicsról elbeszélgetni Kristóffal.

Gyárfás Elemér, 1923. XII. 26. a Cultura előfizetőjéül jelentkezik a felszólításra.

Györffy István, 1940. XII. (?) mint a botanika professzora: köszöni a 60. születésnapjára küldött jókívánságokat; 1941. IV. 20. egyetért Kristófnak az EME-ről a Keleti Újságban közölt cikkével (1941. IV. 20., IV. 27., V. 4.); 1943 őszén kéri Kristófot, hogy dedikálja *Fadrusz Mátyás királya és Vörösmarty Szép Ilonkája* c. tanulmányát, megemlékezés Kristóf két világháború közötti szerepéről, munkásságáról.

György Lajos, 1924. VII. 6. a Pásztortűz szerkesztéséről, ismertetést kér Ravasz könyvéről (1924. II. köt. 98.), az Ady-ünnepély problémája, előtte vagy utána írjanak; 1924. VII. 6. meg kell előzni az Ady-ünnepélyt, amely ellenük irányul, hogy magát a műsort elhallgattassák, Kristóf írjon egy tárgyilagos cikket; 1924. VII. 20. az Ady-cikknek (1924. II. köt. 62–4.) még nincs visszhangja, az illető szám 50 példányát elküldte az emléktábla költségei fedezésére; 1924. VIII: 2. írjon I. Diénes Jenő *Nagyenyedi diákélet* című könyvéről (1924. II. 118.), az Ady-cikk ellen semmi kifogást nem hallott; 1924. XII. 22. (nejével együtt) ajándékot küld, töltsék együtt a szilvesztert; 1925. IV. 21. Budapestről a Pásztortűz következő számának szerkesztésére ad utasítást; 1925. XII. 28. a Magyarság 1925. XII. 13-i számának edélyi irodalomról szóló cikkét küldi, a Pásztortűz-t meg sem említi!; 1926. III. 25. délután 6-ra Szabó Mária jön hozzájuk,

Kristófékat is várják; 1926. IX. 14. Budapestről, a Pásztortűz szerkesztése körüli ügyek; 1930. II. 25. mint az Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Szemináriuma tanulmányi igazgatója felkéri Kristófot, hogy vegyen részt a felügyelő bizottság munkájában (vö. Balázs András). 1934. II. 6. Kristóf megválasztása a Petőfi Társaságban egészen bizonyos; 1937. XI. 15. beszámol a Petőfi Társaság üléséről, amelyen Havas István titkár visszautasította a Pila Anikó-kalandot s kiemelte Kristóf Erdélyi Múzeumbeli cikkét (1937. 201–27.), felkérik Kristófot, hogy a Társaság nevében üdvözölje Jánossy Bélát írói jubilumán; 1939. XII. 25. elolvasták az Emlékkönyvet, gratulálnak, jókívánságok; 1940. II. 3. a Császár Elemér küldte korrektúrát juttatja el Kristófhoz, a *Petőfi Erdélyben* most megy nyomdába (Irodalomtörténeti Közlemények, 1940. 17–30, 121–34.); 1940. II. 3. (nyomtatvány) Gulyás Pál: *Magyar Írók Élete és Munkái* számára kéri Kristóf adatait; 1944. VIII: 15. mentegetőzik azért, hogy M. (?) kérését teljesítette, lojalitásáról biztosítja Kristófot; 1945. IV. 18. Kristóf Ilona tandíjkedvezményéről; 1946. X. 25. mint a Bolyai Tudományegyetem Erdélyi Tudományos Intézetének igazgatója: a tagok tudomására hozza, hogy minden szerda du. 5-kor megbeszélést tartanak; 1946. XII. 20. Az ETI és az EME Kelemen Lajos 70. születésnapjára emlékkönyvet akar kiadni, kérik Kristóf közreműködését (vö. Szabó T. Attila); 1947. V. 27. felkéri az ETI tagjait, hogy közöljék terveiket és igényeiket az év hátralévő részére;1947. VI. 17. az EME Bölcsészeti, Nyelv- és Irodalomtudományi Szakosztályának elnökeként: meghívó a május 21-i szakosztályi ülésre, melyen Kristóf ad elő: *A kolozsvári egyetem címe és Bolyai kultusza* (vö. Jakó Zsigmond); 1948. II. 7. nem tud kijárni, így nem mehet el Kristófékhoz, de kéri, hogy a következő kedden nála találkozzanak; 1951. I. 2. gyászjelentés (meghalt 1950. XII. 31-én, 61 éves korában).

Hajdu István, 1921. II. 26. a Zord Idő és a Székelyföld szerkesztője? az Ady-pártiak és az Ady-ellenesek vitája, a Holnaposokról, Kristóf egy cikkéről.

Hajnal István, 1931. VII. 5. mint a Századok levelezésének vezetője közli, hogy az Eötvös erdélyi útjáról szóló cikk túl hosszú, nem közölhetik.

Halmágyi Samu, 1915. XI. 4. (Dicsőszentmárton) háborús versei egy füzetét küldi; 1923. VII. 10. (Székelyudvarhely) vegyész szeretett volna lenni, de most matematikát tanít, küldi harmadik kötet versét Kristófnak elbírálásra.

Haneş, Petre V., 1934. X. 9. Párizsból, megkapta és nagy elismeréssel olvassa Kristóf román nyelvű magyar irodalomtörténetét.

Hankiss János, 1927. XI. 30. köszöni a Kristóf küldte könyveket, különösen a Jókairól szóló érdekes, ő Párizsban fog 8 előadást tartani a magyar irodalomról.

Haraszti Gyula, 1907. III. 11. Szádeczky Lajos biztatására fordul Kristófhoz, küldjön neki anyagot az 1580 táján Szászvároson nyomtatott román bibliáról; 1907. III. 21. köszöni az adatokat, különösen Bunea könyvéből sokat merített.

Havas István, 1934. XI. 20. mint a Petőfi Társaság titkára: közli, hogy Kristóf december 9-én fogja székfoglalóját megtartani, küldje el adatait Pekárnak, hogy jellemzését elkészíthesse; 1934. XI. 25. december 8-án a Pilvaxban találkoznak, a 9-i felolvasás nem tarthat 35 percnél tovább; 1935. I. 5. a meghívóba bevette Kristóf felolvasását is; 1935. I. 18. megkapta a fogadóbeszéd másolatát és Kristóf két neki dedikált munkáját, köszöni, üdvözli Gyallayt, Gyaluit és György Lajost, s kéri, olvassanak fel a Társaságban; 1935. I. 31. Lázár Bélának átadta a küldött könyveket, köszöni; 1937. X. 15.megkapta és köszöni a *Szeptember végén múzsája?* (Erdélyi Múzeum, 1937. 201–27.) c. tanulmányt, egyetért vele, a nov. 14-i ülésen megemlékeznek róla, Pekár utódjául Császár Elemért szeretnék az elnöki székbe; 1937. XI. 4. felkéri a Társaság és Császár nevében, hogy Jánossy Bélát üdvözölje jubileumán; 1939. IX 27. székfoglalója szövegét Kristóf küldje el Gáspár Jenő címére, s ahogy tudják, közlik a Koszorúban; 1942. VIII. 13. köszöni Kristóf értékes könyvét, küldjön róla vallomásfélét a Koszorúnak (1942. 30–2.), küld egy példányt *Összes verseiből*.

Haynal Imre, 1946. VII. 16. gyakran gondol Kolozsvárra, Kristóf lányát szeptemberre várja a klinikára; 1950. III. 27. őt Klimkó most operálta meg sérvkizáródással, Marosvásárhelyről és Kolozsvárról ritkán hall hírt, Kristóf leánya megbízható orvos; 1950. XII: 8. örvend, hogy

Kristóf leánya jól elhelyezkedett most ünneplik az Akadémia fennállásának 125. évfordulóját, üdvözli régi tanártársait; 1965. XI. 6. megemlékező sorok, részvétnyilvánítás.

Heinrich Gusztáv, 1911. III. 22. a Barcsay kötetre vonatkozó ajánlatát szívesen fogadja, küldje el a kiadást az életrajzzal együtt az MTA címére, a végleges döntést az Irodalomtörténeti bizottság hozza meg.

Horváth János, 1912. III. 29. a különnyomatot köszöni, a megküldott tanulmányt felolvasásra elfogadja (Magyar Irodalomtörténeti Társaság), a folyóiratban való közlés Pintértől függ (vö. Pintér Jenő); 1912. X. 25. a *Széchenyi és Madách* c. dolgozatot november 2-án rövidítés nélkül olvashatja fel; 1925. III. 5. köszöni Kristóf szép kötetét, Borbély irodalomtörténetét a Napkelet nem kapta meg, pedig írnának róla; 1935. IX. 6. Horváth Ákos nevű unokaöccse megbukott fizikából, járjon közben Kristóf Dima professzornál; 1935. IX. 16. köszönet; 1935. IX. 30. a vizsga dátuma október 7–8., újabb köszönet; 1939. V. 6. a tanulmányt megkapta, köszöni, Császár gyógyul, de ebben a félévben nem tanít; 1940. IX. 13. az új tanév alkalmából üdvözli, további munkaerőt kíván; 1941. IV. 10. az Intézet nevében köszöni, hogy Kristófék fogadják diákjaikat, ő nem mehet, Alszeghy kíséri őket; 1941. V. 8. köszöni a képeslapot, s azt, hogy Intézete ifjúságát olyan lelkesedéssel fogadták, viszonozzák a látogatást; 1942. II. 13. az Akadémia 4 megürült helyének egyikére Horváth javasolta Kristófot, de javaslatát nem fogadták kedvezően, hátha legközelebb sikerül; 1944. VII. 20. Kristófnak saját Intézete könyvtáráról írt ismertetését megkapta, várja, mit hoz a jövő; 1944. VIII. 30. *Az egyetem hivatása* c. nyomtatott előadást megkapta, egyetért vele, véleménye, a Petrovay-énekeskönyvből kér adatot; 1944. IX. 12. köszöni Kristóf segítségét, a jövő héten Pestre kell mennie vizsgáztatni.

Imre Kálmán, 1932. IV. 13. a Studium Rt. hogyan osztja el Magyarországon Kristóf *Kritikai szempontok*... c. kötetének tíz tiszteletpéldányát.

Imre Lajos, 1934. VI. 6. kivonat a kolozsvári Református Theologiai Fakultás tanári kara gyűlésén felvett jegyzőkönyvből: köszöni Kristóf könyvének tíz példányát (vö. Maksay Albert); 1934. VI. 7. mellékelten küldik az előbbi kivonatot.

Imre Sándor, 1907. XII. 8. a tanári körben tartott előadása nem jelent meg, a pécsi kongresszusról véleményét összegzi az Erdélyi Múzeum 5. számában; 1944. V. 2. igen érdekesen emlékezik nagyapja kolozsvári egyetemi tanári munkásságára és kiegészítéseket fűz Kristófnak az Irodalomtörténeti Intézet Könyvtáráról írt dolgozatához; 1944. VIII. 22. köszöni Kristóf előadását *Az egyetem hivatásá*ról, egyetért fejtegetéseivel.

Iorga, Ecaterina, 1924. VI. 29. Sextil Puşcariu érdeklődő levele nyomán értesíti Kristófot, hogy leánya ingyenes helyet kap Vălenii de Muntén a nyári tanfolyamra; 1924. VII. 6. minden hallgatónő saját fehérneművel kell hogy rendelkezzék; 1924. IX. 13. (magyarul) igen elégedett Kristóf leányának előrehaladásával.

Iorga, Nicolae, 1924. XII. 10. kifejezi meggyőződését, hogy a román és a magyar nép között lehet kulturális együttműködés, a közös múltról; 1925. I. 14. (névjegykártya) köszöni a jókívánságokat, „a miniszter nem kaphat elismerést".

Isac, Emil, 1923. XI. 27. (magyarul) sajnálja, hogy Kristóf nem találta otthon, szombaton várja, s akkor megbeszélik Révai Károly verseinek kiadását, Révai özvegyének nyugdíjügyét.

Jakabffy Elemér, 1925. V. 24. mint a Magyar Kisebbség szerkesztője: közli, hogy Kristóf cikkét (*Magyar tanszékek egyetemeinken*) júniusban (450–9.) közli, majd a Glasul Minorităţilorban románul is hozzák (7–9. sz. 7–17.); 1925. VI. 22. a Jókai-tanulmányt nem közli, mert nem a roman–magyar viszonyra vonatkozik, esetleg román fordításban hozná; 1925. VIII. 17. a cikket (*Kiki a maga mesterségét folytassa!*) eredeti névaláírással szeretné közölni, mert az Apor Peter álnévnek nincs kellő súlya (1925. 630–6.); 1926. VI. 30. reméli, hogy a Glasul minorităţilort Kristóf megkapta; 1941. I. 18. megtisztelő, munkásságát elismerő sorait köszöni, továbbra is megjelenhetnek, művészet most szerkeszteni.

Jakó Zsigmond, 1947. V. 14. mint az EME Bölcsészeti stb. Szakosztályának titkára: kérdi, hogy a Bolyai-eloadás időpontjának megfelel-e 21-e du. 6 óra; 1947. V. 17. Meghívó (vö. György Lajos).

Jakubovich Emil, 1933. I. 14. a Széchényi Könyvtár igazgatója egy Kolozsváron 1909-ben megjelent mű megszerzését kéri Kristóftól; 1933. I. 31. köszönet, a Magyar Könyvszemle milyen évfolyamait küldjék Kolozsvárra.

Jancsó Béla, 1923. VI. 11. a frissen megjelent antológia (*Versek, elbeszélések, tanulmányok TIZENEGY fiatal erdélyi írótól* ...) elbírálására kéri fel Kristófot.

Jancsó Benedek, 1914. I. 9. (Farkas Pál közvetítésével) az Országos Szabadoktatási Tanács a szászvárosi előadásokat honorálni fogja; 1926. IX. 14. kéri, hogy segítsen dr. Búzás orvosnak budapesti diplomája nosztrifikálásában.

Jánossy Béla, 1940. XI. 2. Fanta István egyetemi fényképészkénti alkalmatatása egyében ker protekciót, mellékelve Fanta életrajzát.

Járosi Andor 1944. VIII. 23. köszöni a Reményik-tanulmány (Erdélyi Múzeum, 1944. 21–32.) különnyomatát, a tanulmány értékelése, dicsérete.

Jékely Lajos l. Áprily Lajos.

Kántor Lajos, 1934. II. 5. mint az EME titkára: sajnálattal közli, hogy megvitatták s anyagi alap híján nem vállalhatják Kristóf művének (*Hetven év* ...) kiadását (vö. Róth Hugó).

Karácsonyi János, 1923. XI. 27. felsorolja azokat a személyeket, akik Nagyváradról közreműködhetnek a Culturában.

Kéky Lajos, 1929. VI. 10. mint a Budapesti Szemle szerkesztője, Voinovich köszöni Kristóf cikkét, júliusban hozzák (214. köt. 141–9.), hogyan juttassák el a honoráriumot; 1929. VII. 4. köszöni a különnyomatot, a honorárium összegéről; 1929. VII. 17 a cikket (?) szedésre küldte, de Voinovichtól függ, hogy közlik-e, kellemes nyaralást; 1929. VIII. 14. Kristóf levelét továbbította Voinovichnak, ő dönt, hogy kell-e a cikk (*Bethlen Gábor és a magyar irodalom* ?); 1932. V. 24. hogyan szerezhetné meg Borbély irodalomtörténetét, nem tudja, közlik-e Kristóf tanulmányát, a Szemle ugyanis foleg esszéket közöl, Kristóf bírálatát júniusban szignóval hozza (225. köt. 474–7.); 1935. III. 14. Voinovich nem hajlandó közölni sem a *Petőfi Erdélyben*t, sem az *Erdélyismeret*et, más lapokba ajánlják, a román nyelvű magyar irodalomtörténetet kiadták Tamás Lajosnak bírálatra; 1935. VII. 28. Kristóf újabb tanulmányát, mint adathalmazt, elutasította Voinovich, biztosan valaki beteketitette Kristófot Voinovich előtt, hogy ennyire vonakodik dolgozatai közlésétől; 1943. XII 7. cikkét jövőre közlik (266. köt. 51–4.).

Kelemen Lajos, 1911. VIII. 22. mint az EME titkára felkéri Kristófot, hogy a vajdahunyadi vándorgyűlés előtt a piski emlékműnél tartson előadást; 1911. IX. 18. az EME koszorúját is ő helyezze el a honvédemlékművön, szívesen látják a kollégiumi ifjúságot is; 1911. XII. 15. miért késik a vajdahunyadi vándorgyűlés Emlékkönyvének nyomtatása, Kolozsvárt tífusz- és himlőjárvány van, az iskolát bezárták; 1912. III. 19. az Emlékkönyvről, saját betegsége, visszatekintés eddigi életére, Barcsayné levelei, a Naláczy-levéltárról, Újfalvy Sándor emlékiratai a nyomdában vannak, ismertesse a kötetet Kristóf; 1918. IV. 9. köszöni Kristóf jókívánságait levéltári kinevezése alkalmából, felhívja Kristóf figyelmét a levéltárban található, feldolgozásra váró értékes anyagra; 1921. XII. 27. az EME újjászervezése, jelenlegi helyzete, az egyetem és az EME viszonya, egy professzor érdeklődött Kristófról, ő kedvezően nyilatkozott, egyetemi alkalmazása, úgy látszik, jó úton halad; 1924. I. 3. most a román nyelvvizsgára készül, ezért nem írhat a Culturába, népművészeti cikk írására kérje fel Kós Károlyt – bár pontatlan a dátumok tekintetében, az EIT választó gyűlése.

Keller Imre, 1912. X. 23. a besztercebányai Madách Társaság igazgatójaként felkéri Kristófot, hogy írjon a készülő Böhm-emlékkönyvbe *Böhm és Madách* címmel tanulmányt; 1913. I. 10. köszöni a kitűnő cikket; 1913. V. 25. a köszöneten kívül csak egy tiszteletpéldányt tud majd küldeni; 1913. XII. 17. küldi a Böhm-emlékalbumot, s kéri, hogy ismertesse azt Kristóf; 1924. XI. 29. a Kassai Ujság szerksztője lett, kér az erdélyi irodalom termékeiből, meg szeretné azt ismerni; 1924. XII. 20. „majd hanyattvágódott", mikor elolvasta, hogy hány száz kötet jelent meg Erdélyben, szívesen terjeszti Kristóf könyveit, hívja Kassára előadást tartani a Kazinczy Társaságba.

Kéry Gyula, 1911. V. 22. mint a Petőfi Társaság titkára: megköszöni, hogy Kristóf felhívta a figyelmet egy szászvárosi Petőfi-ereklyére, most nincs helyük.

Kisch Gusztáv, 1921. XI. 20. (névjegykártya) várja Kristóf látogatását és kéri életrajzát; 192. I. 1. Kristóf ügye jól áll, a bizottság teljesíteni fogja kívánságát, írja meg, mit fog a II. félévben előadni, az egyháztól csak szabadságot kérjen; 1922. I. 16. az előadás címét magyarul kell meghirdetni; 1922. III. 12. a miniszter jóváhagyta a helyettes tanárságra vonatkozó határozatot, meg dr. Borbély és Dr. Kovács kolozsvári tanárok pályáztak.

Kiss Ernő, 1910. I.3. mint az Erdélyi Lapok szerkesztője: küldi a lap az évi 1. számát, Kristóf terjessze a lapot, és írjon bele; 1910. II. 1. a cikket megkapta, rövidesen közli (1910. 224–6.); 1910. X. 20. köszöni a megküldött művet, szívesen átvenne egy klisét a Kun-szoborról, s cikket kér hozzá Kristóftól a kollégiumról; 1911. X. 20. Kristóf az EIT tagja szeretne lenni, Kiss erre vonatkozó ajánlatát szívesen fgadták, de az idén Kristófnak nincs sok esélye, jövőre kedvezőbb lesz a helyzet, az EIT-ről; 1914. XII. 10. köszöni a Croce-fordításról írt elismerő sorokat, a kötetet alig veszik; 1914. XII. 22. köszöni az előbbi kötetről az Egyetemes Philologiai Közlönybe írt ismertetést (1915. 406–8.), az EIT. könyvkiadási terveiről; 1921. V. 14. mint az EIT titkára: értesítik Kristófot, hogy az EIT rendes tagjává választották (vö. Dózsa Endre); 1921. V. 20. Kristóf életrajzát, pontos címét kéri; 1921. XI. 8. az EIT helyzetéről, Kristóf székfoglalójáról; 1922. VI. 9. nagyon jó Kristóf terve a Petőfi-centenárium megünneplésére, egészében el fogják fogadni, a Kiss szerkesztette Petőfi-kötet költségeinek fedezéséről.

Kiss István, R., 1929. XII. 9. a Szekfű művét bíráló Bethlen Gáborral kapcsolatos könyve visszhangjáról, fanatikus hívei vannak, művéből küld Kristófnak, kéri, hogy ismertesse (Református Szemle, 1930. 2–4.).

Klein, Karl Kurt, 1942. IX. 30. köszöni Kristóf legújabb könyvét, ír róla.

Kleinné, Ernestine Klein, 1940. IX. 13. férje írt Romániából, szeretnének Kolozsvárt maradni, itt van a házuk is.

Kós Károly, 1935. II. 16. válaszol Kristóf levelére, hogy miért nem ismertették mindeddig a román nyelvű magyar irodalomtörténetét az Erdélyi Helikonban, nincs ember, aki írjon róla, vallomás a kultúrviszonyokról.

Kovács György, 1934. V. 10. novellát küld közlésre, Tamási egy hétig Brassóban volt, kellemesen töltötték az időt.

Kovács László, 1943. XI. 27. mint az Erdélyi Helikon szerkesztője: a Kristóf beküldte versek szerzője inkább prózaírónak tűnik, köszönik a közbenjárást.

Kozocsa Sándor, 1932. XII. 6. Schmidt Frigyes Rákosi Jenőről szóló, 1910-ben megjelent disszertációját szeretné megkapni; 1937. IX. 3. a Könyvszemle és az Irodalomtörténeti Közlemények kért számait küldi, az Unitárius Kollégium könyvtárából szeretné kölcsönként megkapni a Debreceni disputa legrégibb kéziratát – ami állítólag elveszett –, hogy kiadhassa; 1947. X. 23. köszöni a küldött dolgozatot, az Irodalomtörténet ismertetni fogja, szívesen közöl egy tanulmányt, a Közlemények agonizál, szerkesztésével Kéky halála után Eckhardtot bízták meg, de ő most politizál, talán miniszter lesz, Kozocsa befejezte az orosz irodalom magyar bibliográfiáját, tervei, könyveket kér; 1948. II. 7. Kristóf tanulmányainak közlési lehetőségeiről; 1948. IV. 8. a küldött anyag rövidesen megjelenik (?); 1948. V. 25. az Irodalomtörténet szerkesztését Waldapfel József vette át, a többi folyóiratról, saját munkája; 1949. III. 14. Kolozsvárt kiadott könyveket kér, a budapesti lapokról, folyóiratokról, min dolgozik.

Krompecher István, 1948. IV. 17. a marosvásárhelyi szabadegyetemi előadások szervezőjeként közli, hogy nincs hallgatóság, Molter és Csehi előadására is alig tudtak hallgatót toborozni, legfeljebb tíz hallgatót garantálnak Kristóf Bolyai-előadására (vö. Miskolczy Dezső).

Krüzselyi Erzsébet, 1925. I. 14. nincs ennyi pénze, hogy előfizessen Kristóf könyvére, de mindig elvezettel olvassa írásait, küldi a *Hangtalan lírán* c. kötetét, hátha érdekli Kristófot.

Kuun Géza, gróf, 1904. X. 1. köszöni az Erdélyi Múzeumban megjelent tanulmány (1904. 190–208, 255–74.) különnyomatát, egyetért tartalmával, sikert kíván.

GAAL GYÖRGY

Különnyomat a

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLVII. évfolyamának (2003) 1–2. számából

EXTRAS

A ROMÁN AKADÉMIA KIADÓJA
EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

A KOLOZS MEGYEI AJTON ÉS KOMJÁTSZEG HELYNEVEI

I. Ajton

Ajton (rom. *Aiton*) Kolozs megye déli határán, a Feleki-gerinc és az Erdélyi Mezőség találkozásánál fekszik. A település első okleveles említése 1320-ban és 1323-ban a pápai tizedjegyzékben fordul elő: *Othunth* de Comitatu de Kulus, *Ohtuntelke* de Comitatu de Cluus. Már templomos hely. 1316 előtt a falu a *Zsombor* nembeli Lőrinc fia Istváné és annak fiaié, míg *Ajtontelke* a *Borsa* nembeli *Chunka* dictus Lászlóé (l. Györffy György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.* Budapest, III. köt. 431). *Ajton* településnév magyar névadással puszta személynévből keletkezett. Az államalapítás korában élt *Ajtony* nyári szálláshelyére utalhatott. A név alapjául olyan személynév szolgált, amelynek eredete az ótörök *altun* 'arany' köszó (Kiss, FNESz. I. 92–3.).

Főbb adatközlőim: Bükkös István (pitika) 64 éves, Bükkös János (apróka) 77 éves és Hiriţ Ilea 82 éves földműves. Közlésemben elsőként a magyar, majd a nagykötőjel után a megfelelő román nevet közlöm.

Belterület:

1. *Bózsi út – Uliţa Bojului* (Kolozsbós felé vezető megyei út folytatása a faluban). 2. *Csányi – csorgó ~ Vaskút ~ Rozsdás kút ~ Rozsdás csorgó – Ciurgău ~ Rujinoasa* (f és kút); 1754: a' Vass Kutnal (sz); 1770: a Vaskutnal, La Vas Kut (sz); 1797: A' Vas kutnál (sz). 3. *Csányi út – Uliţa Cianului* (utca, Pusztacsán felé vezető betonút folytatása a faluban, a Fő út egy része). † *Csere György kútja*; 1797: Csere György Kuttya (belsőség Csere György jobbágytelke közelében). 4. *Csolti út ~ Csóti út – Uliţa Cioltului* (a Csolti-tetőt megkerülő Györgyfalva felé vezető mezei út folytatása a faluban). 5. *Csolti román temető ~ Csóti temető – Cimitirul românesc din Ciolt ~ Temeteu românesc* (a román lakosok temetője). 6. *Falu kúttya – Fântâna satului ~ Fântâna sătească* (a falu bővizű közkútja); 1770: A Kutnál (sz.) † 1770: A Felső Telekb(en), in Teleku gyin szusz (sz.). 7. *Főút – Drumu principal* (a falun áthaladó főutca). 8. *Géza iskolája – Şcoala Gheza* (ma már nem működő iskola; állítólag gr. Mikó Géza alapította). 9. *Görög katolikus templom ~ Román templom – Beserica greco-catolică ~ Beserica românească* (a régi 1711-ben épült fatemplom helyén 1903-ban épített új román görög katolikus templom); 1802, 1878: Az oláh templom mellett (sz.). 10. *Iroda – Primăria* (régebbi neve Sfat ~ Sfatu Popular) (ép.). 11. *Kastély ~ Udvarház – Castelu* (a falu utolsó nagybirtokosának, a Sándor családnak az udvarháza; a XVIII. században épült műemlék épület). 12. *Kolozsvári út – Drumu Clujului ~ Calea Clujului* (a Főút régebbi, de még ma is használatos neve). 13. *Központ – Centru* (a település központi része, a református templom környéke). 14. *Kultúrház – Căminu Cultural* (ép.). 15. *Malom ~ Malam – Moara* (malom a Csolti-domb alján); 1770: A Malomnál (ép.) 16. *Magyar temető – Cimitiru reformat ~ Temeteu unguresc.* 17. *Magyar templom – Beserica unguréască* (református templom); 1770: La Beserica (sz.) 18. *Múzeum – Muzeu* (ép, a falu határában talált régészeti leleteket itt állították ki; napjainkban kifosztották az épületet). † 1802: B. Orbán kertje alatt (ke). 19. *Ortodox templom – Beserica ortodoxă* (a régi magyar iskolából átalakított imaház, néhány görögkeleti vallást megtartó román család számára). 20. *Régi kocsma – Cârciuma veche* (régen megszűnt korcsma épülete). 21. *Rendőrség – Poliţia* (ép). † 1753: révész ur(am) kertin alól (k). 22. *Rokaji út ~ Róka aji út – Uliţa Rocaii ~ Uliţa Rocheştilor* (kisebb utca). 23. *Román temető – Cimitiru românesc ~ Temeteu românesc;* 1836: az oláh Temetőnél (sz). 24. *Rődi út – Uliţa Rediului* (a szomszédos Rőd nevű falu felé vezető út folytatása a faluban). 25. *Strázsa-híd – Podu Străjii* (a falu központjában lévő híd). 26. *Strázsa út – Drumu Străjii* (kis utca). †1797: Szabo Pál kuttya (belsőség). † 1753: A' Dombokon a' Szász kerten kivűl (sz). 27. *Temető ucca – Uliţa temeteului.* 28. *Templom dombja – Dâmbu bisericii* (kis magaslat, amelyre a magyar templom épült). † 1836: A Tholan Kertyén (ke); ma is élnek Tolan nevű román családok. † 1836: Az Udvari kert végénél (sz); a nevezett kert és park a faluban ma már beépített és annak északkeleti részét foglalta el. A II. vilkágháború után utolsó tulajdonosától (?) Sándor Béla földbirtokostól sajátították ki és

építették be. 29. *Úri temető – Temeteu domnesc ~ Cimitiru domnesc* (több magyar földbirtokos család régi sírhelye található itt. † 1797: a' Vármegye házán alol (sz), A' Vármegye Házan alol a' két árok között (sz); A' Két patak között a Vármegye házán alol (ke); 1855: Vármegye háza alatt (sz); 1836: A Vármegye házán alol (ke). 30. *Zsidó temető – Temeteu jidovesc ~ Cimitiru evreiesc* (a volt zsidó családok temetője).

Külterület:

31. *Agyagos ~ Agyagas – Adagoj* (gyü, l, kevés sz,nagy határrész átfogó neve); 1753: A' Tordai uton alól az Agyagosra menőb(en) (sz); Az Agyagosnál (lévő Tó hely) (k); 1770: La Agyagos (sz); 1797: Agyagosban; Az Agyagos nevű helyben, a' Tordai Ut mellett (sz), Délről a' To felől, a Tordai To széle, Nap Nyugatrol az élen a" Tordára járo Út; 1822: Agyagoson (ökörtilalmas); 1864: Az Agyagos (jobbára legelőnek használtatik); 32. *Agyagos ajja – Supt Adagoj* (sz, k); 1763: Az Agyagos allyánál (sz) vicinussa a' Csáni határ; 1797: Az Agyagos alatt (sz).. 33. *Agyagos eleje – Fața Adagojului* (gyü, k); 1770: La Fatza Agyagosului (sz); In fatza agyagosului (sz). † 1836: Az Agyagas éjszakában (sz). † Az Agyagos faránál (sz), alól a' Járai tó (sz); 1770: Az Agyagos Faron (sz); 1797: Az Agyagos Far [...] Nap keleti (a' Sos felől) valo végin (sz); 1802: Az Agyagos Faron (sz); 1836: Az Agyagos faraban a' hegy végiben (sz). 34. *Agyagos gödre – Groapa Adagojului* (l); 1776: Pe Grapá Agyagosului (sz); 1803: Az Agyagos Gödrinél (sz); 1855: Agyagos Gödre (k). 35. *Agyagos kúttya – Fântâna di la Adagoj* (f és kút). 36. *Agyagos megett – După Adagoj* (l); 1836: Agyagos megett (sz). 37. *Agyagos-ódal – Coasta Adagojului* (gyü, k); 1770, 1793, 1802: Az Agyagos oldalon (sz). 38. *Agyagos-tető – Vârvu Adagojului* (gyü, l); 1770: In Virvu Agyagosului, Az Agyagos Tetön; 1802: Az Agyagos tetőn (sz); 1836: Az Agyagos tetején (sz); 1885: Az Agyagos tető Hegye (sz). 39. *Agyagos úttya – Drumu Adagojului* (mezei út). 40. *Akácos híd – Podu cu acâț* (kis híd néhány akácfával). † 1753: Alunis (elrontott erdő). 41. *Alsó-Bodonkút ~ Alsó Badankút – Bodoncutul din Jos* (sz). 42. *Alsó-Kolozsi út ~ Kolozsi út – Drumu Cojocnii* (megyei földút, Kolozsra vezet); 1750: Az Alsó kolos uton felyül (sz). 43. *Alsó-Szénafű – Fânațele din jos* (sz). †1802: La Funátza Babilor (k); 1836: A' Bábák Szénafüvénél (k). † 1703: A' Bartay Pallagja (sz). † 1366: ad locu(m) qui(!) dicitur Buzus Kuth ad collem unius Berch. † 1797: A' Bércelőben (sz). † 1802: A Bettlen Tojánál (sz). 44. *Bikakút – Bicacut* (k, f); 1753, 1802, 1826: A' Bika kutnál (sz); 1797: a' Bikakut (sz) [...] alol Nap Kelet felől a Falunak széna füvek; a' Tó felöl Délre Platsintár Gyárászin; La Bika kut (sz); 1885: Bikakút (k). † 1797: a' Bika kuton fellyül (sz). 45. *Bikakút pataka – Pârâu Bicacutului* (p); 1795: a' Bika kút patakja. 46. *Bikakút úttya – Drumu Bicacutului* (mezei út); 47. *Bodonkút ~ Badankút – Bodoncut* (f, kút); 1864: Bodonkut. 48. *Bodonkútnál ~ Badankútnál – La Bodoncut ~ În Bodoncut* (sz); 1753, 1797: A' Bodonkutnal (sz); Lá Bodon kut (sz); 1770: La Bodonkut; A Bodonkutb(an) (sz); a Bodon kutnál; 1803: A Bodon Kutba (sz); 1836: A' Bodon kutnál (sz); 1864: Bodonkut itt emelkedik fel terméketlen minőségben egy nagy hegy csúcs, az alatta és körülöte fekvő művelhető részek szántoknak használtatnak s meglehetős termékenységűek. 49. *Bodonkút pataka ~ Badankút patakja – Pârău Bodoncutului* (p). 50. *Bodonkút úttya ~ Badankúti út – Drumu Bodoncutului* (Bodonkúthoz vezető mezei út). 51. *Bornyuk tója – Tău Jițăilor* (sz, régen tó lehetett itt. 52. *Borsószer – Măzărişte ~ La Măzărişte* (sz); 1728, 1754, 1770, 1778; a' Borso Szerben (sz, k); 1770: La Mezeristy (k, sz); 1797: A' Borso Szerben; la Mezeriştye (sz); 1813: A Borso szerb(en) (sz, k); 1836: A' Borso Szerbe (sz). † 1852: Borsószer Források (sz). 53. *Bozlik – Borzic ~ La Bozlic* (l); 1770: Pe Borz Juk (sz); 1797: a' Borz lyuk; Lá Borz juk (sz); 1802: A Borziknél (sz); 1836: Borik meget a' Szindi Tónál (k); A Borzlikban (sz); 1864: Borzjuk: [...] azon több borz jukakról neveztetett így; ez egy lankás hegy hát s agyagos sovány természetű szántakból áll; 1885: Borzlyuk (sz). 54. *Bozlik alatt ~ Borzlik alatt – Sub Borzic* (l); 1808: A Borzik alatt valo Ret (k). 55. *Bozlik megett ~ Borzlik megett – După Borzic* (sz, l). 56. *Bozlik ódala – Costa Borzlicului* (k. l); 1797: A' Borzlyuk oldalánál (sz); a' Borz juk oldalon (sz); 1802: A' Borzik Oldalon (sz); 1836: A' Borzik oldalon (kukoricás). 57. *Borzlik-tető – Vârvu Bozlicului* (l); 1797: a' Borz juk

tetőn (sz); 1802: A' Borz lyuk tetőn (sz); 1836: A' Borzk tetőn. 58. *Bozlik tója ~ Borzlik tója – Tău Borzlicului* (vizenyős, iszapos k). † 1836: A Borzik szakadékba (kukoricás). 59. *Bózsi határszél* (sz, k); 1799: a' Strázsa [...] Északról a Bozsi határ széle; 1813: A' Bozi határ szélb(en) a' Falu széna Füvének végiben (k). † 1802: A Bozsi Hegyesnél vulgo la Straza bosului (k). 60. *Bózsi út – Drumu Bojului* (sz); Bózsra vezető szekérút; 1797: A' Bosi Uton felyül (sz). 61. *Bózsi útnál – La Drumu Bojului* (sz); 1745: Bosi ut mellett (sz); 1770: La Drumu Bosuluij (sz); A Bosi utnál (sz). † 1753: Bőr dombja; a múlt században még élt a faluban Bőr nevezetű család, ma csak a szomszédos Patán él. 62. *Burdula hegye – Dealu Burdului* (sz). 63. *Buta gödre – Groapa lui Buta ~ Groapa Buti* (l); 1797: a Buti Gődre(sz); 1836: La grapa buti (sz); A Buta gődrinél (sz). 64. *Butura – Butura ~ La Butură* (sz); 1770: La Buturoj (sz); 1797, 1836: a' Butura (k); 1802, 1857: Buturánál (k, sz); 1862: Butura (árok). 65. *Butura kúttya – Fântâna Buturi* (f, kút). † 1802: A Bűkkes Uton alol (sz). † 1366: ad loc(um) qui(!) dicitur Buzuskuth ad collem unius Berch. 66. *Cigányláb – Labu Ţâganilor* (sz); 1836, 1855: A' Czigány Láb (sz); 1864: Cigany láb; 1864: Ciganylab vagy Senkihát [...] e tájt egy meghalt cigány hulla találtatott volna, mellyt senki sem akart eltemetni, alkalmas termékenységű 's a faluhoz közel fekvö szántoföldekből áll. † 1855: Cziglak alatt (sz). † 1855: Cziglákon felyül (sz). 67. *Csányi-hegy – Dealu Cianului* (sz); 1728: A Csányi hegy tetőn alol az oldalban (sz). 68. *Csányi-ódal – Coasta Cianului* (sz); 1802: A Csani oldalon (sz). 69. *Csányi-szeg – Ciani Seiche* (l); 1754: a' Csani szék oldalán (sz); 1774: In Csáni Szék (sz); A Csáni Szekben (sz); 1797: La Csáni szék, lá gyálu Maşcalicului [...] lá Csányi Székuluj (sz); 1790: a Tsáni szegben (sz) [...] Délre a' Csáni széna fü felöl a' Puszta Csáni szénafü vege; a' Tsáni szeg nevű helyben, a' Tordai uton fellyül (sz); 1802, 1836: A Csáni Szegben; 1864: Csányi szeg, forrástalan oldalak, dombok, jobbára sovány helyekből áll, s minthogy trágyázni nem lehet [...] kevésbé termékeny, szántonak használtatik. 70. *Csányi-szeg gödre – Groapa Ciani Seicului* (l, sz); 1802: A Csányi Szeg Gödrin (sz). 71. *Csányi-szeg híggya – Podu Ciani Seicului* (híd és környéke, l); 1836. A' Csányi Szeg hidjánál (sz). 72. Csányi-szeg ódala – Coasta Ciani Seicului (k); 1802: A Csáni Szeg Oldalon (sz); 1813: A' Csáni szék oldalán (sz). 73. *Csányi-szeg pataka – Pârău Ciani Seicului* (p). † 1783: A' Csáni szeg tetőn, A' Csáni szeg tetőben (sz); 1797: a' Tsáni szeg tetejin (sz). 74. *Csányi út ~ Pusztacsányi út – Calea Cianului ~ Drumul Ţări* (Pusztacsán felé vezető út); 1770: La Csani ut (sz); 1797: a' Csáni utnál (sz) [...] Észak felől a' Puszta Csáni ut; Lá Kályá Csánuluj (sz); 1836: A' Csáni utnál (sz); 1855: Csáni út mellett (sz). 75. *Csányi úton alól – Jos de Drumu Cianului* (sz); 1770: Gyin zsosz gye drumu Csánului (sz); 1757: A' Csáni uton alol (sz); 1802: a Csani Uton alol (sz). 76. *Csányi úton fejül – Sus de Drumu Cianului* (sz); 1753: A Csáni uton felyül (sz); 1797: Gyin szusz gye kályá Csánului ; 1802: A Csáni Uton felyül (sz). † 1770: A Csáni ut között (sz). † 1753: A Tiszta patakon tul a Kin Császár Szerben (sz). 77. *Csolt ~ Csót – Ciolt ~ La Ciolt* (l, e; nagy kiterjedésű domb, a rajta lévő legelő s a tetőn erdő); 1753: A' Csolton (sz); 1770: La Csolt (sz); 1797: A' Csolt (sz). 78. *Csolt alatt – Supt Ciolt* (ke, sz); 1753: A' Csolton alól (sz); 1770: A Csolt alatt (sz); Supt Csolt (sz); 1797: Szupt tsolt (sz); A' Csolt alatt (sz); 1802: A' Csolt alatt (sz). 79. *Csolti tó ~ Csóti tó – Tău Cioltului* (iszapos hely, kiszáradt tómeder, k); 1720: La teu Csoltuluj (sz); 1797: A Csolti to (sz, k); 1802: Csolt Tojában; Csot Tojába (sz); 1836: A' Csolt tojánál (sz); 1855: Csolt tója (k). 80. *Csolt kúttya – Fântâna Cioltului* (f, kút). 81. *Csolt megett – După Ciolt* (sz); 1802: A Csot megett (sz). 82. *Csolt-ódal – Coasta Cioltului* (k, l); 1862: A Csot odalán (k). 83. *Csolt-tető – Comandă* (k, e); a román nevét a II. világháború után kapta, amikor rádióadást zavaró tornyot építettek a tetőre; 1770: A Csolt Tetőn (sz); 1797: A' Csolt tetőn (sz); 1802: A Cso Tetőn (k); 1876: A' Csolt tető (sz). 84. *Csorgó – Ciurgău* (f, l); 1770: A Csorgonál (sz). 85. *Csorgó-domb – Dealu Ciurgăului ~ Dâmbu Ciurgăului* (sz); 1797: A' Csorgo Dombnál (sz); 1807: A' Csorgo Dombján; 1836: A' Csorgo hegyén (sz). 86. *Csorgónál – La Ciurgău* (sz); 170: A' Csorgonál (sz); La Csurgeo (sz); 1770: A Csorgonal, A Csorgo mellett, La Csurgeu (sz); 1802: A Csorgonál a' Falun fellyül (sz); 1836: A' Csorgonál (sz). † 1802: A Csorgo terin (sz). 87. *Csűreknél – La Şuri* (sz); 1770: La Surj (sz); 1797: La Sure (sz); 1855: Csüröken (sz). 88. *Csűrek pataka ~ Bozlik pataka – Părâu Şurilor* (p).

89. *Csűrön alól – Supt Şuri* (sz); 1753: A Csűrön alól (sz); 1797: a' Csűrők allyán. Délre a' Sándor pataka (sz); A' Csűren alol (sz); A Csüreken alol (sz); 1802: A' Csűrőkön alol (sz); 1836: A' Csűrök alatt (kukoricás). 90. *Csűrön fejül – Deasupra Şurilor* (sz); 1753: A Csürön felyűl a Senkő háton; 1802: A' Csűreken Felyül (sz). † 1836: A' Szelinárba a Danyilutz tojánál (kukoricás). 91. *Dobos pallagja – Moina lui Doboş* (sz). 92. *Dombok – Dealuri ~ La Morile* (l, k; három kúp alakú halom a Csolt alatt); 1753: A' Dombon a' Szász kertin kivül (sz); 1754: A Dombok között vagyon egy forgas föld (sz); 1770: Intre Gyalur (sz); A Dombok megett (sz); 185: Dombok között (k). † 1836: A' Domokos tojánál (sz); 1852: Domokos Toja (sz, k); 1864: a rétek feletti Domokos tojánál az ottan lévö torok melly hajdon hason nevü emberé lett volna. † 1753: az Ebeni Tó (rajta lévő Malomárok). † 1710: Egerbegyre járó régi ország uttya. † 1770: Az Ecclesia Tojánál (sz). † 1770: Linge Szát (sz); A Falu mellett (sz); 1802: A' Senki háton a' Falu mellett (sz); A Szappanyozo Tonál a Falu mellett (sz); 1855: Falu melletti Láb (k). † 1802: A Csorgonál a Falun fellyül (sz). 93. *Falusiak szénafüve ~ Falu szénaföve – Fânaţele satului* (k); 1797: A' Bika kut ... Nap kelet felöl a Falusiak széna füvek; a' Strázsa ... alol a' végin Délre a Falunak széna füve; 1802: A Falu Szena füveik; 1813: A' Bosi Határ szélb(en) a' Falu széna Füvének végében (k). † 1770: La Fîntina Merinyeszi (sz); 1797: La Fîntina Merinyeszi (sz). † 1802: A fejedelem kutyánál (sz, kút), helyét nem ismerik, lehetséges, hogy e helység a belterületen volt. 94. *Feleki út ~ Felekre járó út – Drumu Feleacului* (Erdőfelekre vezető ösvény); 1797: a' Felek fele járo ut. 95. *Felső-Bodonkút ~ Felső-Badankút – Bodoncutu din Sus* (sz). 96. *Felső-Kolozsi út – Drumu Cojocni* (Kolozs felé vezető mezei út). 97. *Felső-rét – Rátu din Sus* (k); 1836: A' Felső rétbe (k). 98. *Felső-Szénafüvek – Fânaţele din Sus* (k). 99. *Forrásnál – La Izvoare* (sz); 1802, 1836: A Forrásoknál (sz); 1864: A Forásoknál az itteni sok forrásrol neveztetik, szántok és aprolékos posványos kasszállo részek. 100. *Forrás – Izvoarele* (f); 1864: Forrásnál. 101. *Források higgya – Podu Izvoarelor* (híd); 1836: A Források hidjanál (sz). † 1836: A Szőllő hegyen a' gőrbe föld (sz). † 1836: A Szőllő hegy alat a' Görbe rét (k). † 1752: A' Szőllönek határa a' gyepüig extendálodik. † 1753: A' György falvi bércz (sz). † 1797: A' Györgyfalvi Kuttyánál (sz), A' Gyórgyfalvi Kuton fellyul (ke). † 1770: La Finatza Gyurfaluluj (sz); 1836: A Györgyfalvi szénafüvek szélibe. 102. *Györgyfalvi út – Drumu la Gheorgheni.* † 1783: az Gyűmölcsös kert (az alatta való Tótól fogva az Ország Uttyáig). 103. *Hegyes ~ Hegyes-domb – Hegheş* (l); 1797: a' hegyes Domb; 1770: A hegyesb(en) (sz). 104. *Hegyes alja – Supt Hegheş* (l, sz); 1855: Hegyes alja. † 1770: In hegyes Csolt (sz). 105. *Hegyes-ódal – Coasta Hegyeşului* (sz); 1750: A' Hegyes Oldalon (sz); 1864: Hegyes Oldal, oldalas hosszú hegy sorozat Szántonak használtatik. 106. *Heverő – Zăcătoare* (l); 1770: la Zeketare; 1836: A' Heverőben. † 1753: Hideg kút (sz). 107. *Horgas ~ Horgos – Horgaş ~ In Horgaş* (sz); 1753: A Horgasba (sz); A Horgasnak Alsó véginél (való Rét) (k); 1797: Lá Horgas, Az Horgasban (sz); a' Horgas (sz) Délre a' Sándor pataka, Bos felöl – nap nyugatra a' Tiszta nevezetü patak; 1802: A' Horgasba, A Horgasba (sz); 1826, 1857: Horgas (sz, k); 1864: Horgas sz, k). † 1770: La Gyalu Lung (sz). 108. *Hosszú-rét – Rătu Lung* (sz, k). 109. *Ináco – Inaţă*; régebbi nevén *Lenszer*; 1797: a Len szer (sz) [...] szomszédgyai Nap kelet felöl a' Malomba járo ut [...] Nap Nyugat felöl a' Rődi Határ szél; A' Lenszer (sz). † 1840: Inácze (sz, régebben kenderföld volt). † 1770: Intre Grujetze (sz). † 1753: Az Agyagos forrásnál (sz) a' Járai tó; 1757: (Lévén az Ajtoni és Tordai határ szél felé egy To hely mely is most vulgo) Járai To helyi(nek mondatik, melyhez [...] Járai Sámuel Uram közt tatván, álitván is hogy Jure hypothecario birván az ökegyelme Eleitől); 1797: a' Jarai To (k) [...] Nap keletről vagy a' Tordai Meleg Völgy nevü Határ felöl a' Tordai Határ széle, Dél felöl a Tordai To; 1836: A' Járai tó (k). 110. *Kapitány – La Capitan* (l). † 1753: A' Kapus alatt (sz). † 1747: A' Kaptálo Hegyen (sz). † la Horhegy. 111. *Karai út – Calea Carii* (Kolozsvárra vezető, más néven Kolozsi út); 1770: A Karai Utnál (sz); La Kalye Karı (sz); 1797: A' Karai utnál (sz); 1802, 1836: A' Karai Utnál (sz). 112. *Kenderes – La Canepi* (sz); 1797: A' Kenderesbe (ke); 1770: La Kinyepisty (sz). † A Kender Földeknél (sz); 1797: Kenderföld két patak közt (sz). † 1753: Kendi (e); 1697: La Kendre linge Tou Goji (e, tölgyes); La Kindra (e). 113. *Képnél ~ Keresztnél – La Chip ~ La Cruce* (sz); 1770: La Kiip (sz);

1797: A Képnél a' Keresztnél (sz); a' képnél vagy keresztnél (sz); Dél felöl valo végin a' mellett le folyo patak, Eszak felol valo végin a Tordára járo orszag uttya; La tyip (sz); 1836: Thordai ut mellett a' Keresztnél (sz); A' Szénafü hegy megett a' Keresztnél (sz). 114. *Kép alatt ~ Kereszt alatt – Supt Cruce ~ Supt Chip*; 1753: A' Kép alatt (sz); 1770: Szupt Kip (sz); Szupt tyip (sz); 1797: Szupt Kép; Szupt kip (sz); A' Kép alatt (sz); 1836: A' Kereszt alat (sz). 115. *Kép felett ~ Kereszt felett – Deasupra Crucii* (sz); 1802: A Kereszten Felyül (sz). † 1770: Pe Kaszta tyipului (sz). † 1770: Pe tyip (sz); 1797: A' Kép tetön (sz). † 1797: A Kerek dombnál (sz). 116. *Kerékkötő – Piedică* (sz); 1770: A Kerék Kötöb(en) (sz); 1790: Al Ptygeke (sz); 1797: a' Kerék kötő (sz). Dél felöl útközik a' vége a tiszta nevezetú patakba (sz) [...] a kerék kötöbe (sz) [...] Dél felöl [...] a' Sáros patakba [...] Eszak felöl [...] a kerék kötő utra; Lá Ptygyike; 1802: A Kerék Kötőnél (sz); A Kerék kötőbe (sz); 1885, 1864: Kerékkötő: azért neveztetik így, hogy itt kereket kell kötni, nem a legörömösebb s kedvező sikerrel mivelhető szántokbol áll. 117. *Kerékkötő alatt – Supt Piedică* (sz); 1770: Szupt Ptyegyeke (sz). 118. *Kerékkötő felett – Deasupra Piedicii* (sz); 1770. Gyá szuprá Ptyegyitzi (sz). 119. *Kerékkötő higgya – Podu Piedicii* (kis híd); 1836: A' Kerék Kötő hidjánál (sz). 120. *Kerékkötő-tető – Vârfu Piedicii* (sz); 1836: A' Kerék Kötő tetön (sz); A' Kerék kötő teteje (sz). † 1725: Kereszt út. 121. *Kertek megett – După Grădini* (sz); 1770: A Kertek megett (sz) [...] Dupa Gárdurj (sz); 1803: A' Kertek megett (sz, k); 1836: A' Kertek megett (sz). 122. *Két-árok-között – Intre Părăiuță* (sz); 1797: A' két Arok között a' Vármegye Házán alol (ke); A' Vármegye házán alol a' két árok között (şz). 123. *Két-patak-között – Intre Pâraie* (sz); 1753: A' Két patak kőzött (sz, ke); 1754: A két Patak között (sz); 1797: A' Két patak között (sz); A' Két patak között a' Vármegye Házán alol (k); Kenderföld a két patak közt. 124. *Király-rét – Crairât* (k); 1855: Király rét (k). 125. *Király-rét úttya – Drumu Crairátului*. 126. *Kis-Csolt ~ Kis Csót – Ciotu Mic* (domb, e); 1753: A Nagy és Kis Csot (e); 1754: a kis tsóton (e); 1770: la Csoltutz (sz); 1813: a' Kis Tsoton egy szép szálas Erdő (e); 1864: Kis Csolt, ez egy lankásan magassra emelkedett több szakadásokbol állo hegy [...] sárga agyagos földe szántonak használtatik ezzel őszsze kőttetésben van az Ajtoni erdő. 127. *Kis-Csolt alatt ~ Kis-Csót alatt – Sub Ciotu Mic* (sz); 1770: A Kis Csolt alatt (sz); 1802: A Kiss Czolt alatt (sz); 1813: A' Kis Tsot alatt (sz); 1836: A' Kis Csolt alatt (sz); 1852: Kis Csolt aja (sz). 128. *Kis-Csolt-Tető ~ Kis-Csót-tető – Vârvu Ciotului Mic* (e, sz); 1855: Kis Csolt tető (sz). † 1770: La Fintinyetze (sz); A Kis Kutnál (sz). 129. *Kis-Sós – Sărătura Mică* (sz); 1770: La Szereturá mnyike (sz). 130. *Kis-Strázsa ~ Őrhegy – Straja Mică ~ Horhei* (k); 1836: A' Kis Strázsánál (k); 1855: Kis Strázsa (k); 1770: La Őrhegy, La Orhegy; 1795: az Ör hegyen (sz); 1797: La Horhegy (sz); A' Kapitálo Hegyen, la Horhegy (sz); 1836: Az Őrhegyen tul (sz); 1855: Kondor tojánál (Őrhegy). 131. *Kolozsi út ~ Alsó-Kolozsi út – Calea Cojocni*; 1770: La Kale Kosoknyi; a Kolozsi alsó uton feljöl (sz); 1797: a' Kolosi Utnál (sz), Lá Kályá Kosoknyi (sz), A Kolozsi utnál (sz, k); A' Kolosra járo ország uttya. 132. *Kolozsi út alatt – Sub Drumu Cojocni* (sz); 1753: A Bérc hosszában a' kolosi uton alol; 1797: A' Kolosi uton alol (k); Gyin Zosz gye kálya Kosoknyi (sz); 1802: A Kolosi Uton alol a' Széna fü Hidjnál (sz); A Kolosi Uton alol a Széna Fü Bertzin (sz). 133. *Kolozsi út felett – Deasupra Drumului Cojocni* (sz); 1753: A' Kolosi uton felyül (sz); 1836: A' Kolosi uton fellyül (sz); A' Kolosi uton feljül a' Szénafü hegy megett (sz). 134. *Kolozsi út mellett – La Drumu Cojocni* (sz, k); 1797: a' Kolosi Ut mellett (k); 1855: Kolozsi ut mellett (k); 1836: A' Kolosi ut hosszában (sz). 135. *Kolozsvári út ~ Kolozsvárra járó út – Calea Clujului*; 1753: A Kolozsvári utnál (sz); A Kolozsvári utra járob(an) (sz); 1770: In Kálye Klusuluj (sz); A Kolozsvári Utb)an) (sz); 1797: a' Kolozsvárra járo ut hoszszába (sz); 1802, 1836: A' Kolozvári ut mellett (sz). 136. *Kondor-tó – Tău Condor* (sz); 1797: a' Kondor To (sz); A' Kondorto (sz); 1836: A' Kondor Tonál (sz); 1852: Kondo Tója (k); 1858: Kondor tojánál (Őrhegy) (sz); 1864: Kondor tó, onnan neveztetik hogy ennek hajdanaban egy Kondor nevezetű ember lett volna birtokossa – a to el van bocsátva – de a hely ma is meg van most kaszálonak használtatik. 137. *Korona – Coroană* (k; régi hodály körüli terület). 138. *Kőhíd – Podu de Piatră*; 1864: Kő hid: Alatt fekvő, posványos, mind a mellett sikerrel mivelhető szántokat tartalmaz. Kőhídnak azért is neveztetik, hogy a mezőségi

közlekedési ut itt menvén el, egy nagy kőhid volt hajdan, e helyen téglák és cserepek, kövek [...] régi középület anyagai láthatóak, s régi hid helyét a két kő pótolja ma. 139. *Kőhidnál – La Podu de Piatră* (sz); 1770: La' podu gye Ptyátre (ş); A Kő Hidnál (sz); 1797: a' Kő Hidnál (sz); Lá podu el gye ptyátre (sz); 1802: A Kő Hidon túl a' hegy tetőn (sz); 1836: A Kö Hidnál (sz); 1855: Kö hidnál (sz). † 1366: declinando infra Kuzberc. 140. *Lábuj-tábla – Tabla Labului ~ Moinile Labului* (k). † 11770: La Komore (sz). † 1797: La Mélin (bokros). † Lá Pojáná lui Nyikare (bozótos). 141. *Legelő – Legheleu ~ Pă Legheleu* (l). 142. *Legelő kúttya – Fântâna legheleului* (kút). 143. *Legelő pataka – Pârâul legheleului* (p). 144. *Legelő réttye – Râtu legheleului* (k, l). 145. *Macskajuk – Maşcaliuc* (sz); 1797: A Matska Lyuk (sz); Lá Máskályuk; A' Matskalyuk (sz); Kenderföld a Matskajukba; 1802: A Matska lyuknál (sz); 1864: Macskajuk. 146. *Macskajuk alatt – Supt Maşcaliuc* (sz); 1713: A' Macska lyukon alól (sz); 1770: dupe Gyál máskalik (sz); forrásos helyekből és szántokból áll – eredeti elnevezését onnan vette, hogy e tájt, egy vad macska az általa készitett lyukban sokat tanyázott. 147. *Macskajuk felett – Deasupra Maşcaliucului* (sz); 1770: A Macska juk felett (sz); Gyászuprá la Máskálik (sz); Gya szupra Máska likuluj (sz); 1797: A' Matska lyukan fellyül (sz); 1802: A' Matska juk felett (k). 148. *Macskajuk gödre – Groapa Maşcaliucului* (sz); 1856: A' Matska lyuk gödör (sz). 149. *Macskajuk hegye – Dealu Maşcaliucului* (sz); 1836: A' matska juk hegye meget (sz). 150. *Macskajuk ódala – Coasta Maşcaliucului* (sz); 1802: A' Matskajuk oldalában (sz). 151. *Macskajuk pallagja – Moinile Maşcaliucului* (sz). † 1802: A' Matskajuk Teriben (sz). 152. *Malom felett – Deasupra Mori* (sz, k). 153. *Malom úttya – Drumu Mori*; 1770: La Kalye Mori (sz); A Malom uttya közt (sz); 1797: a Len szer [...] szomszédgyai Nap kelet felöl a Malomba járo ut; 1802: A' Malom útja (sz); 1836: A' Malom utjánál (sz). 154. *Magyar-eklézsia főggye – Clejie* (sz). † 1770: La Fintina luj Marián (sz); A Marián kutyánál (sz); 1802: A Marián kutjánál (sz); 1836: A Márián kut, A Marián kut (sz). † 1836: A' Thordai ut hoszszába a' méhes kertnél (sz). † 1813: A' Mixa Gábor Réttyin felyül (sz). † 1770: A Murza kutnál (sz); La Murza kut (sz); 1797: A' Murza Kuttyánál (sz). 155. *Nagy-Csolt ~ Nagy Csót – Ciotu Mare* (domb, e, l); 1753: A Nagy és Kis Csot (e); 1863: A' Nagy Csoltnál (sz); 1864: Nagy Csolt: ez a Kis Csoltnál joval magasabb hegy csucs, sovány, sárga, mind mellett kevés haszonnal mívelés alatti szántokbol áll; ez alatt van egy nagy szakadás, amellyből jó ivo forrás csergedez.Ez hegy csucs szem közt néz minden erdélyi havasokkal, ez előtt a Mezőség minden hegyei megtörpülnek [...] ez a hegy csucs a Kolozsvári reformált Tanoda és Egyház birtokában van. 156. *Nagy-Csolt-tető – Vârvu Ciotului Mare ~ La Comandă* (újabb név) (e, k); 1855: Nagy Csolt tető (sz). 157. *Nagy-erdő ~ Ajtoni erdő – Pădure ~ Pădurea Ciotului ~ Pădurea Aitonului* (e); 1753: Nagy Erdő (e); 1864: Ajtoni erdő: kicsiny ki terjedésű, északnak fekvő tölgyfás az ajtoni Birtokos Uraké. Ezen erdőről az a megjegyzés különben is a szük határban lévén, hogy az hajdon Rődhöz tartozott volna, s minthogy Rődnek széna termő helye nem volt cserébe adott Ajtonnak azon szénafüért, melly ma is Röd helysége birtokában van. 158. *Nagy-Rozsina – Rojina Mare* (sz); 1836: A' Nagy Rozsinán (sz); 159. *Nagy Strázsa – Şiraja Mare* (csak egy kis része nyúlik át Bózsról Ajton területére; k); 1802: lá Straza cel máre; 1836: Á' Nagy Strázsán tul (k); 1855: Nagy Strázsa (k) (Bozsi határ mellett); 1864: Nagy strázsa: magas dombos kaszallo hely, a régibb haborus időben őr torony volt. 160. *Nagy-Tekenős – Techenişu Mare* (k). † 1797: Oburse (írtás, bozotos), La Oborse (e). 161. *Ország úttya – Drumu Ţării* (a Pusztacsán fele vezető betonozott út, más néven Csányi út, a falu Fő útjának folytatása); 1753: az Gyümölcsös kert. † 1802: Az Ökör Tilalmasba: Az Agyagos oldalon (sz); 1813: Az ökör tilalmasb(an) a' Sasb(an) (sz); 1836: Ökör tilalmasba: A' Thordai ut hosszába a' méhes kertnél (sz). † 1797: Az Ördöngös Hegyen alol, La gyálu Rödului (sz). 162. *Őrhegy alja – Supt Horhei* (sz); 1753: Az Ör hegy allyába (sz). 163. *Őrhegy-ódal – Coasta Horheiului* (k, l); 1802: Az Orhegy oldalon (sz). † 1753: Az Őrhegy teriben. 164. *Őrhegy-tető – Vârvu Orheiului*; 1802: Az Orhegy Tetőn (sz). † 1770: A Palota szeg (sz); A Palotaszerb(en) (sz); 1797: A' Palota szerben (sz); 1802: A' Palota Szerbe (sz); 1836: A' Palota Szerbe (sz). † 1770: A Part alatt (sz). † 1836: Pásztorok oldala tetején (k). 165. *Patakok köze ~ Patakok között – Intre Pâraie* (sz); 1797: A' Patakok Között (sz); Intre peraje (sz); 1802: Patak közt; A' Patakok közt (sz); 1834: A'

Patakok közti hellyben (sz); 1864: Patakok között, az azt környező két patakról, termékeny szántokbol áll. 166. *Patakok mellett – La Pâraie*; 1836: A' Patakok mellett (sz). 167. *Podaristyák táblája – Tabla Podarişteilor* (sz; ma is létezik a *Podár* családnév). † 1830: A' Pojánán fellyül (e). 168. *Pripor – Pripor* (l); 1770: La Pripor (e); 1864: Prépor; széna termo. szakadásos, posványos hely. † 1797: Puszta szölö hely (sz). † 1802: a' Ráponok végiben (sz). † 1770: Pe Rezoru luj Bükkös (sz). 169. *Rét – Rât* (k, sz); 1753: A' Szőlő hegy megett [...] alol a Rét; 1836: a réten (sz). 170. Réten felül – *Deasupra Râtului* (sz); 1770: La Rit gyin szusz (sz); 1797: Gyá szuprá Rituluj (sz); A' Réten fellyül (sz); 1836: Fellyül a Réten (sz); 1870: gye szuprá rituluj (sz); 1867: A Rétek felett a Domokos tójánál [...] szakadásos szántokbol és aprolékos kaszallokbol áll. 171. *Rét mellett – Lângă Rât* (sz); 1770: Linge Rit (sz); 1836: A' Rét melletti hellyen (sz). 172. *Rozsdás-csorgó ~ Vaskút – Ciurgău Rujinos* (l); 1836: A' Rozsdás Csorgónál (sz); 1754: a' Vass Kutnál (sz); 1797: A' Vas kutnál (sz); 1770, 1802: A Vaskutnal; La Vas Kut. 173. *Rozsina felett – Deasupra Rojinii* (sz); 1836: A' Rozsinán fellyül (sz). † 1770: A Rödi Akasztofánál (sz); La Akasztejibe Régnyuluj (sz); 1836: A Rhödi akasztófánál (sz). 174. *Rődi-hágó – La Hagău Rediului* (sz); ~ 1770: A Vass Kúton fellyül a' Rödi hágonál (sz). 175. *Rődi-határ mellett – La Hotaru Rediului* (sz); 1799: A' Rődi Határ mellett (sz). 176. *Rődi-Szénafü mellett – Lângă Fănaţele Rediului* (sz); 1770: A Rődi Széna fü; 1797: A Rődi Széna fü melett(sz); 1770: A Rődi Széna Fü felett (sz). 177. *Rődi út mellett – La drumu Rediului* (sz); 1797: a' Rődi ut mellett (sz), A' Rhődi ut mellett (sz); 1802: A Rődi Ut mellett (sz); 1836: A' Rhődi ut mellett (sz). † 1797: a' Sántz kőze [...] Nap kelet felől a' forrás. Délre a' Domb felöl Boros Márton [...] Nap nyugot felöl a' régin a Kolosra járo ország uttya (sz); A Sáncz kőze (sz). 178. *Sándor pataka – Pârău lui Sandor* (régebbi neve a Csűrek vagy Bozlik patakának); 1750: a' Sándor pataka; A thordai uton alol a' Sándor patakára menőb(en) (sz); 1770. La Pereu luj Sandor (sz); 1797: A' Csűrők allyán [...] szomszédgyai [...] a' két patak felöl Délre a' Sándor patak; 1802: A Sándor Patakánál (sz). 179. *Sándor pataka mellett – Lângă Pârău lui Sandor* (sz); 1770: A Sándor árka mellett (sz); A Sándor Patakja mellett (sz); 1795: a' Sándor patakja mellett (puszta); 1797: A' Sándor pataka mellett (sz). † 1753: A Csűrön felyül a Senkő háton; 1770: A Senkő háton (sz); La Senkő hát (sz); 1797: A' Senkő Háton (sz); 1802: A' Senki háton a' Falu mellett (sz); 1836: Senkihát; 1864: Senkihát vagy Cigányláb. † 1797: a' Sipos Uttyánál, az ut mellett láb [...] mely véggel a tiszta patakra rug, szomszégyai Nap kelete a' széna fü felöl a' tiszta patak (sz); 1836: A' Sipos utjánál (sz). 180. *Sós – Sărătură ~ La Sărătură* (sz); 1770: A Sosban (sz); 1778: a' Sosba (sz); 1795: a' Sos nevü helybe mely tója vagyon a falunak, melyet marhaitatónak csinált; 1813: Az Ökörtilalmasb(an) a' Sósb(an) (şz); 1836: A' Soosba (sz); 1864: Soshely: sos természetéről, itt van a falu sos kutja és csekély sos vizével az egész legelönek használtatik. 181. *Sós-kút – Fântâna Sărată* (kút); 1836: A Sós Kút; sós vizű kút. † 1366: ad alium locum accessisset similiter Sospatak; 1816: a' Sos Pataka. 182. *Sós-rét – Râtu-Sărat* (k); 1754: a' Sós rétbenn (k); 1813: A' Sós rétb(en) (k). † 1770: A Szajkáb(an) (sz); In Szereturj (sz); 1778: A Sajkában (sz); 1797: A' Szajkában, oláhul la Szeretur (sz). † 1797: a' Szálas Erdő [...] a' szomszédgya [...] Dél felől a' Felek felé járo, és a Rődi Territorium (tölgyes) (e); 1836: Styimbata (vagy) Szálas (e). 183. *Száraz-patak – Pârău Săc* (kiszáradt patakmeder; sz); 1770: La Pereu Szek (l); 1797: A' Szárazpataknál (sz); La Pereu cel szák (sz); 1802: A' Száraz patakba (sz); 1836: A Szárazpataknál (k). 184. *Száraz-patakon alol – Supt Pârău Săc* (sz); 1797: A' Száraz patakon alol (sz). 185. *Száraz-patak dombja – Dâmbu Pârăului Săc* (sz); 1735: Száraz patak dombja (sz). 186. *Száraz-patakon fejül – Dealu Părăului Săc* (sz); 1747: A' Száraz patakon fellyül (sz). 187. *Szelinár ~ Celinár – Ţălinari ~ La Ţălinari* (sz); 1770: La Szelinár (sz); A Szelinárb(an) (sz); In szelinárj (sz); 1753: A Szalinár(béli) (k); 1797: A Szalinárban a Denyilutz tojánál (kukoricás) A' Szalinár (k); 1802: A Szalinárnál (k); 1864: Szelinári, az egy lankás hegy lánczbol állo kaszállo hely – az also része szántoknak használtaik ennek egy része Olasz Szelinár név alatt ismeretes egy olasz nevü állitolagos régi Birtokossárol. 188. *Szelinár gödre ~ Celinár gödre – Groapa Tâlharilor* (sz); 1836: A' Szelinár Gödre (sz). 189. *Szelinár-tető ~ Celinár-tető – Dealu Ţălinari* (sz, k); 1836: A' Szelinár tetőn (sz, k). 190. *Szénafü –*

Fânaţe (sz, k); 1840: la Finátze. † 1802: A Kolosi Uton alol a' Széna Fű bertzin (sz); a Kolosi uton a' Széna fü bertzen (sz); 191. *Szénafü hegye – Dealu Fânaţălor* (sz); 1770: La Gyalu Finatzelor (sz); A Szénafü hegyen (sz); 1797: Pe Gyalu funatzilor (sz); A' két Kolosi ut között a' széna fü hegyen (sz); 1836: A szénafü hegyén (sz). 192. *Szénafü hegye megett – După Dealu Fânaţălor* (sz); 1836: A' Szénafü hegy megett a' keresztnél (sz); A' Kolosi uton feljül a' Szénafü megett (sz). 193. *Szénafü higgya – Podu Fănaţălor* (híd és a környező szántók); 1802: A' Kolosi Uton alol a' Széna Fü hídjánál (sz): 1816: A' Szénafüve hidjánál (sz). 194. *Szénafü-tető – Vârvu Fânaţălor* (sz); 1797: a' Széna fü tetőn (sz) [...] Délre a' kerek kőtő Ut felől Podár Iosiv; 1836: A' Szénafü hegytetőn (sz). † 1770: A Szent Uttyában (sz); 1797: a' Sz(ent) uttyánál, lá kályá Merinyeszi (sz); 1813: a' Szent uton keresztül (sz). † 1753: a' Szindi Tó, az utána járó klákával edgyütt (k); 1797: a' Szindi Tonál (k); A Szinditó (k); 1830: Borzik meget a Szindi Tonál (Nem nádas, vizes természetű hely). 195. *Szőllőhegy – Dealu Jiilor* (sz); 1753: A' Szőlő hegyen a' gőrbe főld (sz); A' Szőlönek [...] határa a' tetőn lévő kapura rug, és a gyepüig esztendálódik; 1770: In Gyalu Zsiilor (sz); La Szij (sz); 1779: a' Szőllő Hegy (sz); a' Szőllő Hegynek északos oldalában (sz); A' Szőllöhegy (sz); 1855: Szöllőhegy (sz); 1802: A' Szőlő Hegyen (sz). 196. *Szőllőhegy alatt – Sub Jiile* (k, sz); 1802: A' Szőlő Hegy alatt valo Rét (k); 1832: A Szőllő hegy alatt a' Gőrbe rét (k); 1864: A Szőlő hegy alatti részeket foglal magában szölöhegyinek azért neveztetik, hogy regebben itt szölö müveltetett, most is van egy kis domb. 197. *Szőlőhegy megett – După Jiile*; 1753: A' Szőlő hegy megett (sz) (felyül a' földek lábja alól a' Rét). † 1836: A Szöllö lábjába (sz). 198. *Tag – Tag* (l). 199. *Tag pataka – Pârău Tagului* (p). † 1753: A' Tanorok mellett le menő Arok. † 1797: Lá kendre linga Teu Goji. 200. *Tekenyős – Techeniş* (k, sz); 1770: A Tekenyős végiben (sz). 201. *Tekenyős gödre – Groapa Halaului* (k). † 1770: La Padura beseritsi (sz). † 1754: A Tiszta Patak mentére (sz); A két tiszta pataka között (sz); 1770: La tiszta Patak (sz); 1778: A Tiszta Pataknál (sz); 1797: A' Tiszta patakban (sz), a' Sipos Uttyánál [...] Nap keletre [...] a' tiszta Patak a' Horgos [...] Bos felöl a' végin nap nyugatra a' Tiszta nevezetü patak; 1802: Patakon keresztül a' tiszta Patakra rugo kurta láb (sz); 1813: A' Tiszta pataknál (sz). † 1753: A Tiszta patakon tul a Kin Császár szeriben (sz); 1797, 1802: A' Tiszta patakon tul (sz). 202. *Tolvaj pallagja – Moinile lui Tolvaj* (sz). 203. *Tordai út – Drumu Turzii*; 1770: La Drumu Turzi (sz); A Tordai utnál (sz); 1797: a Tordára járo ország uttya; Lá drumu Turzi (sz). 204. *Tordai út mellett – Lângă Drumu Turzii* (sz); 1797: Pe Linge drumu Turzi; 1836: Thordai ut mellet a Keresztnél (sz); A' Thordai országut hosszába (sz). 205. *Tordai úton alol – Supt Drumu Turzii* (sz); 1753: A tordai uton alól az Agyagosra menőb(en) (sz): A thordai uton alól a' Sándor patakára menőb(en) (sz); 1797: a' Tordai uton alol (sz); 1836: A' Thordai uton alol (sz). 206. *Tordai úton fejül – Deasupra Drumului Turzii*; 1797: a' Tsáni szeg nevü helyben, a Thordai uton fellyül (sz). 207. *Totik pallagja – Moinile lui Totic* (sz). 208. *Vád – Vad* (sz). † 1757, 1797: Vadverem (e). † 1366: ad quanda(m) viam (quae) vocatur Woyadauta. † 1745: A' Vágás kutnál (sz). † 1797: a' Változott nevü Erdő [...] szomszédgyai a' Szálas erdőjek [...] Dél felől a' felekre járo Ut és a Rődi határ, majd nyugat felöl egy árok (tölgyes, e); a Változott (e); 1836: Styimbata (vagy) Szálas (e). 209. *Várhegy – Horheghi ~ Horhei* (sz); 1836: A' Várhegy (sz); 1797: A' Vár hegyen (sz); La Vár hegy (sz); 1864: Kondor To [...] Itt emelkedik fel Vár hegy nevezetü domb – hoszszukás magoss hegy sort foglal magában mellynek tetején mintegy öt hold kiterjedésü szántoföld vagyon meglehetős jóságu, a hegy oldalai szélei használhatatlanok. 210. *Várhegy alatt – Supt Horheghi* (sz); 1802: A' Vár Hegye alatt (sz). 211. *Várhegy ódala – Coasta Horheghiului* (sz); 1754: a' Várhegy oldalában (sz); 1813: A' várhegy oldaláb(an) (sz). 212. *Várhegy-tető – Vârvu Horheghiului* (sz); 1797: A Várhegytetön (sz); 1836: A' Várhegy tetején (sz). † 1754: A Varjas kutnál (sz); 1873: A' Varjas kutnal a' Tordai uton alol (sz). 213. *Vaskúton fejül – Deasupra Rujinoasei* (sz); 1770: a Vass Kúton fellyül a Rödi hágonál (sz). † 1802: A' Vas Kut Teribe (k, sz). 214. *Vaskút patakja – Pârau Rujinos* (kis p); 1770: a' Wass kút patakja. † 1753: A' Tiszta patakon innen a Vezető reten felyul (sz). 215. *Vőgy ~ Meleg-vőgy ~ Ajtoni vőgy – Valea ~ Valea Caldă ~ Valea Aitonului* (p). 216. *Zsezuiny – Jezuini* (sz).

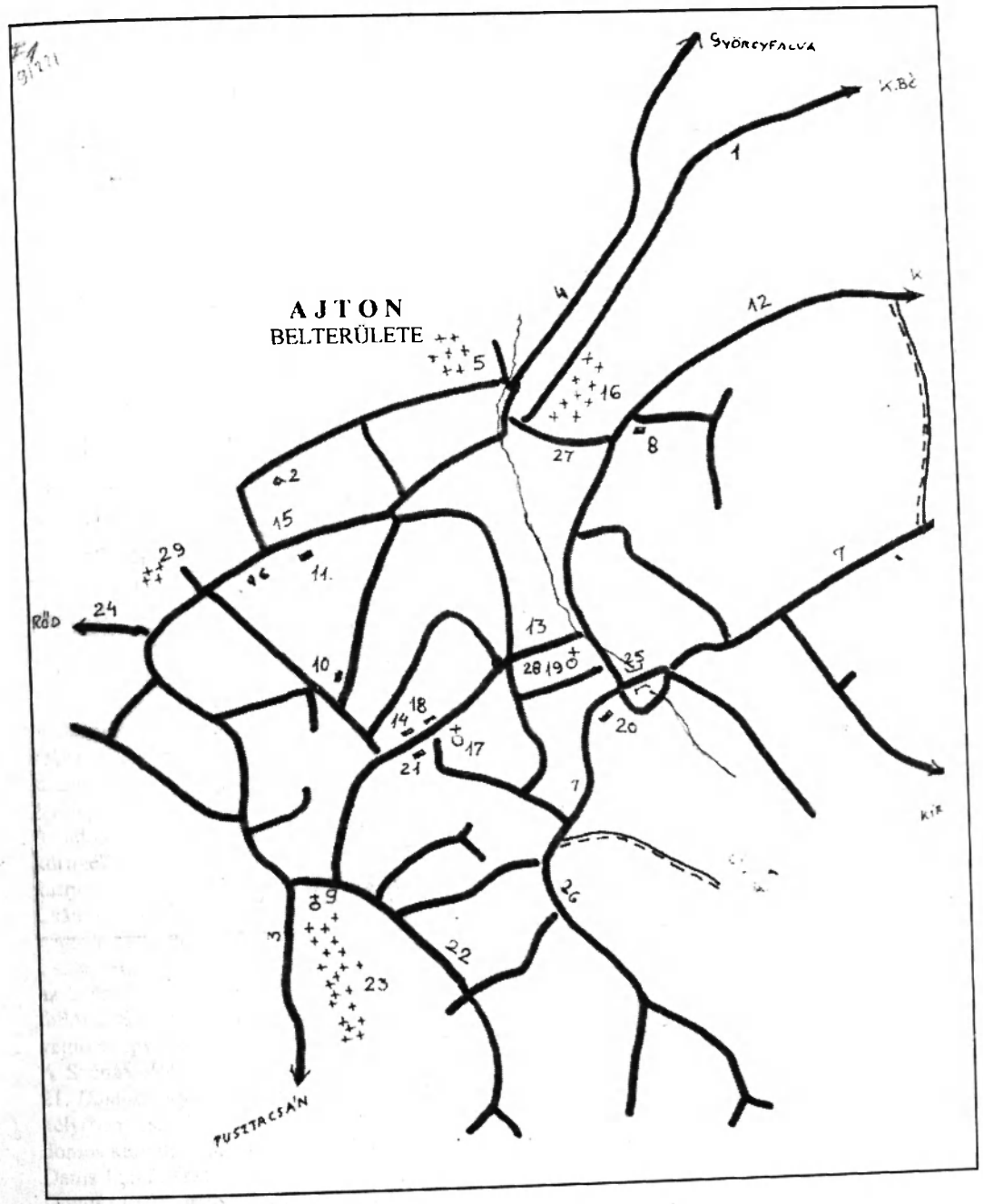
AJTON
BELTERÜLETE
GYÖRGYFALVA
K.BÓ
RÖD
PUSZTACSÁN
KIR

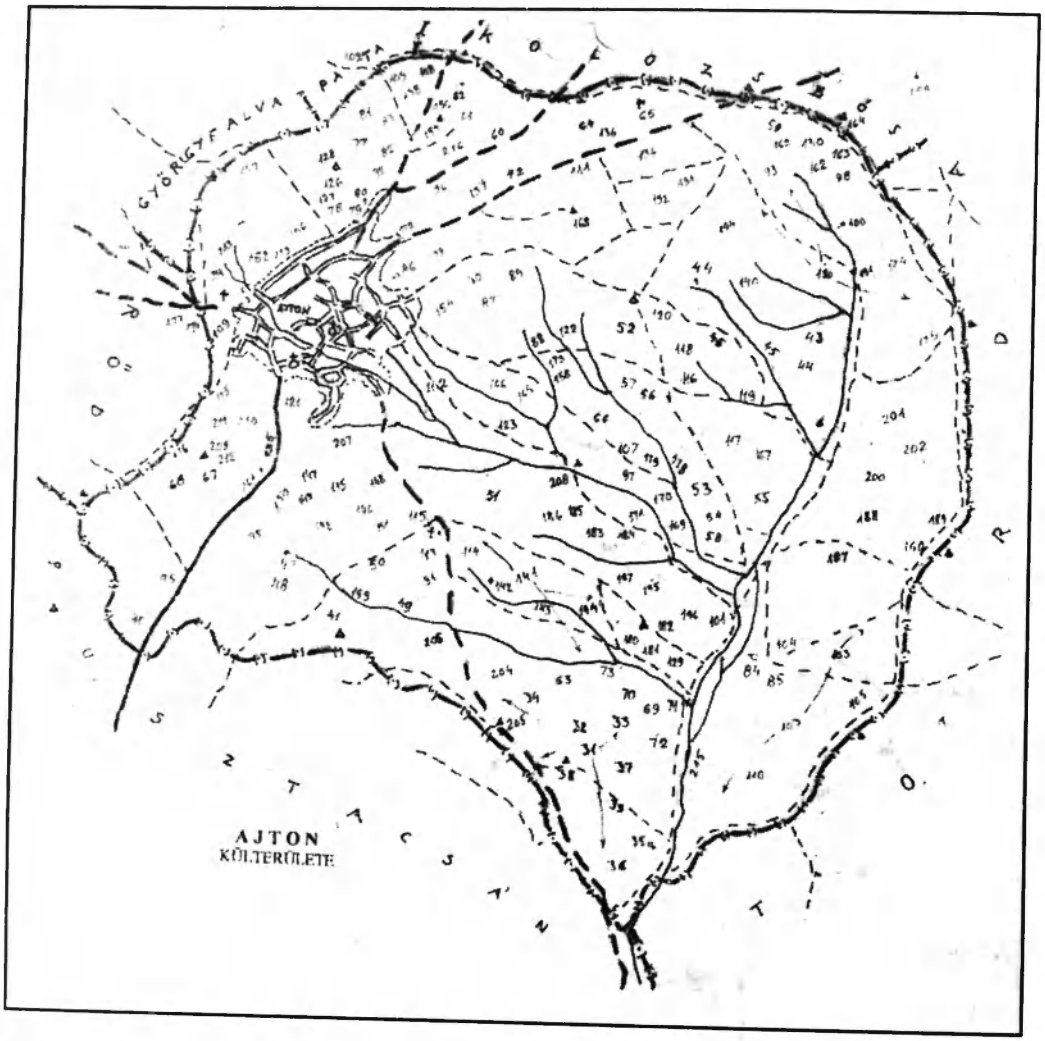
AJTON
KÜLTERÜLETE

II. Komjátszeg

Kolozsvártól Torda felé vezető országút mentén fekszik *Komjátszeg* (rom. *Comşeşti*). Neve elsőként 1355-ben bukkan fel: *Comiatzeg*. Összetett név. Előtagja – *Komját* – szláv eredetű. A szláv név alapszava a 'lakó- és hálóhely' jelentésű *komnata* köszó, utótagja a 'szöglet, sarok, zug, házcsoport' jelentésű *szeg*. A helység román neve a magyarból átvett *Comiţâg* volt, a főhatalomváltozás után kapta hivatali úton a *Comşeşti* nevet (Kiss Lajos, FNESz). A helyneveket, a bel- és külter

ület helyneveit az alábbiakban együttesen betűrendben közlöm, a magyar nevek után, nagykötőjellel elválasztva, a megfelelő román nevek következnek.

†1775: Agyag veremnél (bokros). † XVIII. század eleje: A Farkas Vőlgybe, mely völgy van az Komjáttszegi Akasztó fától az említett Farkas völgy Dél felé; 1752: Az akaszto fára rug föld. vulgo a' határ völgjben (sz); 1753: az akaszto fán alol való lábba (sz); 1755: az akasztófánál (sz) [...] az akasztó fánál a' Dánis kutnál (sz), a Csáni hegyen az akaszto fa mellett (sz); 1782: Az akasztó fánál egy kis kerek erdő; 1858: az akasztofánál. † XVIII. század eleje: Tur felől való forduló, Alsó Forduló; 1725: az Alsó vagy Tur felé való Fordulóra; 1728: Tur felől valo forduló; 1735: Tur felöll valo forduloba; 1752: az Alsó vagy Tur feloll valo forduloban. † 1737: az also Komjáttzeg felöl valo Erdő. 1–4. *Alsó-Malom – Moara de Jos ~ Moara lui Ilie* (a malom a Rákos-patak, más nevén Túri-patak alsó részén a túri határ mellett fekszik). † a XVIII. század közepe: az also Miklesben (e). 5. *Alszeg – Joseni* (belterület, a falu alsóbb, Bányabükk felé eső része). † 1684/XVIII. század eleje: az árok. 6. *Bábahalma – Bubuhalma* (sz, a terület nagy része Túr határához tartozik). † 1755: a' Baglyosban (e). † 1775: a' Bárdutz erdeje [...] ezt Bárdutz Ferenc vetette zállogba (csereerdő). 7. *Bárónő – Baroniţa* (a mikesi uradalom erdeje volt). † 1667: A bérczen (sz). † 1775: a' Bika főnél (cserjés). 8. *Billérbeli-föld* (sz); XVIII. század eleje: Malom patakárol Indaly felé az Komjátt zegről Turba járo ösvényre rugo és felnyulo Tábla földnek tetején azon ösvényen felül azon ősveny hosszában az Turi határtól az Komjátt zegi határt elválaszto Tormás nevű patakra rugo Billérbeli nevezett föld. 9. *Borsószer – Borşoser* (sz); 1648/XVII. század eleje: A borso szerben (sz); XVIII. század eleje: az Borso Szer nevű második Tábla földben (sz); 1712: Az Borso Szerben; XVIII. század közepe: Az Borso szerben (sz); 1831: a' Falu also véginél a' Borso Szer alatt. 10. *Buglás – Bugleş* (I). 11. *Buksa-ház ~ Buksa-fogadó – La Bucşa* (régebben itt egy *Buksa* nevű ember volt a fogadós). 12. *Buna – Bună* (sz, régebben e területen egy kút is volt; jó vize lehetett, mert a környéken lakó románok *bună* 'jó' elnevezéssel illették). 13. *Butura – Butură* (sz). 14. *Butura kúttya – Fântâna Butura* (kút Butura területén). 15. *Cigla – Ţigla* (sz). 16. *Csányi-hegy*; 1775: a' Csáni hegyen (sz); in Gyálu Csanuluj (sz), a' Csányi hegyen az akasztófa mellett (sz). 17. *Csányi-vágat* (sz); 1684/XVIII. század eleje: az Petlend határa Szélben a Tsáni Vágot mellett; 1785: a' Csáni vágatton (e); 1782: a Csányi Vágattan (e). 18. *Csányi vágatbéli erdő* (sz); 1684/század eleje: az Csányi Vágot béli Erdő; 1712: a' Csáni Vágásbeli erdő; 1775: a Csáni erdő alatt (sz) [...] egy fellől a Sz. Mártonra menő ősveny (sz). 19. *Csegely*; 1684/XVIII. század eleje: Az nagy Arok végiben egy Csegelly két vékás (sz); 176: egy Csegelj a To Fenekén elol [...] Csegellyre rugo [...] A Szénás Vőlgy mellett egy Csegelj. 20. *Csijányos ~ Csihányos ~ Csohányos – Ciuhanioş* (e). 21. *Damos kútja* (sz, eltűnt kút); 1728: a' Damus kuttyánál (sz); 1753: az Damus Kut nevu hely(ben) (sz) [...] ahol az Rakos pataka fellyul az Sz. márton felé fel járo ország utya; 1761: a domos kutnál; 1782: a' Danis kuton alol (k) [...] égy felől az ország uttya; 1775: az akasztó fánál a Danis kutnál (sz); [...] egy felől [...] az ut szomszédságában a' Magyarós alatt (sz). † 1712: az Dongás málra megyen veggel (sz). † 1684/XVIII. század leje: Az Dongás nyilra rugoban az Erdő meget (sz); Az Dongás nyílra rugoban [...] az végiben az kis tonál (sz). 22. *Dűlő ~ Fűalj földje* (sz); XVIII. század eleje: Dűlő vagy fűvaly földje [...] az Ravasz lyukra nyulo Indal Erdő faránál. 23. *Eklézsia főggye – Pământul Eclejiei* (gyü, sz); 1752: A' rövid lábban az Ekklesia földe között (sz). 24. *Eperjes – Eperieş* (sz); 1799. Az Eperjesen (sz). 25. *Eperjes-domb – Eperieş* (sz); 1684/XVIII. sz. eleje: Az Eperjes dombon (sz); 1744: az Eperjes dombon (sz). 26. *Eperjes-ódal – Coasta Eperieşului* (sz); XVIII. sz. eleje: Eperjes oldal (sz); 1712: Az Eperjes oldalon (sz); 1755: az Eperjes oldalban (sz); 1761: egy Csegely a To Fenekén alol mindenik az Eperjes oldalon (sz). 27. *Eperjes-tető* (sz); 1761: az Eperjes tetőn. 28. *Erdő – Pădurea* (e); 1712: Az Falu mellett az

Erdőre megyen véggel (sz); 1775: a' Mikesi ut felé az erdőn tul (sz)† 1761: az erdo alatt (e); 1775: az erdő alatt (sz, k). 29. *Erdőfar ~ Erdő fara – Capul Pădurii* (sz); 1684/ XVII. sz. eleje: Az erdő farán menőben (sz); XVIII. sz eleje: Erdő faron lévő Daniel Isván Ur erdeje alatt az ravasz Lyukra meno [...] föld szomszédai felül az erdő alatt lévő Falu kaszálloja; 1728: Az Erdő faronn (e); 1858: Erdőfar; 1775: az Erdő Faránál (sz) egy felöll az erdő, más felöll a' Turi földeknek végei rugnak réája; az erdő Farnál (bokros erdő). 30. *Erdő megett ~ Erdő mege – După Pădure* (sz); 1684/ XVIII. sz. eleje: Az Indali utnál az erdő meget (sz); Az Dongás nyílra rugoban az Erdő megett (sz); XVIII. sz eleje: Az Erdő megett lévő Komjátszegi mezőn (sz); 1728: Erdő meget a Kis Tonál (sz); 1739: az erdö megett az határszelyben (sz); 1748: az Erdő megett az Mikesi Határ-Széli melett (sz); 1752: az erdő megett az Mikesi határ felé (sz); XVIII. sz. közepe: Az Erdő megett (sz). 31. *Falu alsó vége*; 1752: a' Falun aloll az köles föld régi kerteknek nevzeti alatt lévő kazsalo rétben a' Falubol rákos patakba le fellyo patakb(an) rug; 1799: A Falun alol; 1832: a' Falu also véginél a' Borso Szer alatt (sz). 32. *Falu felső vége*; 1752: Falunak felső végin az Kolosvár felöll való soron szomszédja az Falu közönséges mezeje [...] mely puszta Telek [...] alsó végi alatt van a Falu közönséges ivo kuttya [...] gyümölcsös [...] regentén az előtt Temető kertnek is neveztetik. 33. *Falu kaszálója*; XVIII. sz. eleje: Ravasz Lyukra menö [...] felül az erdö alatt levö Falu kaszálloja; 1718: az Falu véghén, az Falu Körtvelyessében. 34. *Falu közönséges ivókútja*; 1752: Falunk felső végén az Kolozsvár felöll valo soron [...] also végi alatt van a' Falu közönséges ivo kuttya. 35. *Falu közönséges mezeje*; 1756: Falunak felső végin az Kolosvár felöll való soron [...] szomszédgya az Falu közönséges mezeje. 36. *Falu-mellett*; 1712: az falu mellett az Erdőre mégyen véggel (sz). 37. *Falu felső uccája*. 38. *Falu uccája ~ Főucca* (a falun keresztül haladó leghoszabb utca); 1773: a' Falu közönséges Uttzaja; 1738: Vagyon egy Fundus, mellyen vagjon egy Kö, de romladozott köfalu Templom. Vicinussa [...] nap nyugatrol a Falu uttzaja. † 1718: az Falu véghén; 1728: A' Falu Végbenn. 39. *Farkas-verem – Groapa Lupilor*; 1648/XVIII. sz. eleje: Az Farkas veremnél lévő Erdő; 1775: a' Farkas veremnél (e). 40. *Farkas-völgy – Valea Lupilor*; 1648/XVIII. sz. eleje: A Farkas völgyben (sz); XVIII. sz. eleje: az Farkas Vőlgjbe, mely vőlgj van az Komjáttzegi Akaszto fától az emlitett Farkas völgjre Dél felé rugo Tábla földeknek Dél felől valo végiben; 1712: az Farkas völgyben (sz); XVIII. sz. közepe: Bányabükki felöl az Farkas völgyben (sz); 1752: A' Farkas Völgyben le nyuló fetske tsegelyes föld (sz); 1753: az Farkas vőlgy (e); 1799: A Farkas völgyben (sz); 1858: a farkas völgybe. 41. *Farkas-völgy pataka* (p); 1648/XVIII. sz. eleje: Az farkas Völgy patakja mellett (sz). † 1752: A' farkas Vőlgyben le nyuló fecske tsegelyes föld (sz). † 1648/XVIII. sz. eleje: A felhágoban (sz). † 1753: az feljáro lábba (sz); 1754: az fel jaro Labban (sz); 1755: a feljáro lábban (sz). 42. *Felső-Malom – Moara de Sus ~ Moara lui Maris*; 1717: Felső Malom; 1760: koppándi Molnár Nyikora épitette fel a Rakos patakán lévő felső malmot; 1755: a' Felső Malomnál (sz); 1783: a' Rákos patakán épült Felső Malomban; 1783: a' Rakos patakán épült Felső Malomban. 43. Felső-Miklesz – Micleşu de Sus (k); 1775, 1785: a' felső Miklészben (k). 44. *Felszeg – Suseni* (a falu felső utcája és felső része). † 1775: a' Petlendi határon a' Fogadon fellyűl (sz); a' Puszta Petlendi határon a' Fogadon aloll (sz); a Fogadó mellett, felyebb a hid véginél (k). 45. *Főút – Drumul Principal*. † 1775. Tátokon alóll a' Fövelly föld. 46. *Fundátura – Fundătura* (e, kevés l). 47. *Füves-kert*; 1739: Fűves kert; 1748: az Fűves kert nevű Telekbeli részetskek. † 1752: a' füves utra altal mégyen (e); 48. *Gát – Dig* (régi gát a Rákos patakán). † 1712: az Gyepen (sz); 1728: Mikes felé a Gyep oldal (k); XVIII. sz. közepe: Az gyepen (sz); 1752: a' gyep oldalon (e); 1774: az Gyep oldal nevezetű Helységben egy nyil erdeje; 1775: A' gyepben (şz); 1782: a Gyép oldalon (e). 49. *Halastó – Heleştău* (a Rákos-patak völgyében kialakított mesterséges halastó). † 1858: a haldona verő fenyebe. 50. *Halom ~ Halmoknál* (sz; kisebb halom a Szilvás alatt az út közelében). 51. *Határszél* (sz, e); 1739: az Erdő megett a Határszelyben (sz). 52. *Határ völgye* (sz); 1648/XVIII. sz. eleje: Az határ Vőlgyében (sz); XVIII. sz. eleje: az Határ Vőlgy (şz); 1712: az Határ vőlgyb(en) (sz); 1728: I' Határ Vőlgyben (sz); XVIII. sz. közepe: Az Határ volgyben (sz); 1752: Az akasztó fára rugo föld, vulgo a' határ vőlgjben (sz). 53. *Hátdomb – Hardomb* (sz volt, ma inkább gyü); 1648/XVIII. sz. eleje: Az hat dombon fel (sz); XVIII. sz. eleje: ő Nga Petlendi határon lévő Vendég fogadója felé menő utra rug also véggel az Hát Domb (sz); 1728: A Hát domb (sz); 1761: a hat dombon (e); 1775: az hat domb-ban (sz); 1779:

Az hát Dombon (sz); 1788: Hat domb nevezetü helyben (sz). 54. *Háton* (sz, gyü); 1684/ XVIII. sz. eleje: A háton (sz); 1712: az Háton (sz); a Hátdomb teteje. 55. *Hegyes – Hegheşa* (k, kevés sz). 56. *Hídra járó út*; 1684/XVIII. sz eleje: Az hidra jároban (sz); Az hídra jövöben (sz); 1728: A' Hoszszu Hídnál (sz) [...] egy felől a' hidra járo út. 57. *Hosszúban* (sz); 1667: a Hoszszuban (sz); 1684/ XVIII. sz eleje: Az hoszuban (sz); 1712: az Hoszszub(an) (sz); 1744: a' hoszszuban, az Út mellett (sz); 1775: a Hoszszuban, a' Puszta Petlendi határon (sz); a Hoszszuban (sz), [...] azon fellyül az Epres oldalban. 58. *Hosszú-híd*; 1728: A' Hoszszu Hidnál (sz), egy felől a' hidra járo ut. 59. *Hosszú-láb* (sz); 1684/ XVIII. sz eleje: az hoszu Labban (sz); XVIII. sz. leje: az Hosszu Lábba az Turban járo ősveny mellett (sz), [...] az Malom patakáról az hegjre Dél felé rugo Láb földnek felső vége felett lévő Hoszszu Láb földe; 1744: az hoszu lábon (sz). 60. *Indali határ – La Indol* (sz, indali határ felé eső szántók). 61. *Indali út – Drumu Indolului*; 1684/ XVIII. sz. eleje: Az Indali utnál az Erdő meget (sz), az indali utnál levő erdőben; 1737: az Indalyra járo ut mellett (e); 1743: az Indali utnal (sz); 1761: az Indali ut mellet (e); 1775: az Indali utnál (e). 62. *Indali útnál lévő erdő* (e); 1648/ XVIII. sz eleje: az indali utnál lévő erdőben; 1745/ XIX. sz.: az Indali utnál lévő Erdő; 1761: Nyíres Vőlgy nevezetű helyen, as Indali ut mellett (e); 1799: Az indali Uthoz közel (e). 63. *Isztina-tető ~ Sztina – Stâna* (sz); 1775: az Epres oldalban (sz) [...] fellyül a' Tetőn az Isztinánál (sz) ennek végiben a Tormás felén). 64. *Jósikáné erdeje* (e); 1788: Josikáné erdeje alatt a' Sánczban, Vic. egj felől a' mester réti [...] Fellyebb a' mester földei közzűl [...] lévő földnek egy réße Kaszáló, vic. egy felől az emlitett föld más felől a' Josikáné erdeje. 65. *Káposztás ~ Káposztás-kert – Căpustaş ~ Curetişte* (sz); 1684/XVIII. sz. előtt: az Kaposztas kert felől Komjátszegi Sámuel Ur(am). 66. *Kenderes ~ Kenderes-kert – Cânepişte* (sz); 1775, 1782: a' Kenderesben (sz, k); 1782: a' Kender földeknél (k); 1799: Az Kenderes Kertbe (k); 1858: Kenderes; 1788: Kenderes Kert nevezetű helyben. † 1667. Kerengő dombnál (sz); 1713: az Kerengő Domb mellet (sz); 1775: a' Keringő dombnál (sz). 67. *Keresztút*; XVIII. sz. eleje: az Kereszt utnál lévő Táblában az Tormás patakára rugoban (sz); 1775: a' Kereszt utnál (sz); (Af). 68. *Keresztút dombja* (sz); 1684/ XVIII. sz. eleje: Az Kereszt ut dombon (sz); 1712: az Kereszt Ut mellett (sz). 69. *Kicsi-patak ~ Komjátszegi patak – Părăul Morii* (a falun keresztül folyó patakocska). † 1864/ XVIII. sz. eleje: Az Dongás nyílra rugoban [...] az végiben az kis tonál (sz); 1712: az Kis Tón alól (sz), az Tőkés Utnál (e), egj felől [...] szomszédgya [...] az Ország uttya, az Vitez erdejek kőzőt, az kis Tónál (e); 1728: Az Kis To végiben (sz), Erdő meget a Kis Tonál (sz); 1775: a' Kis Tonál a' Mikes határ szelben (sz). † XVIII. sz. eleje: az Kis To Fenél nevű helybe (sz). 70. *Kócson* (sz, ma csak határos a komjátszegi határral); 1667: Kaczun (sz); 1858: Kanicsan. 71. *Kócson pataka*; 1775: a' Kotson patakán tul; a' Kotson Pataka mellett (sz). 72. *Kodobár – Codobar* (sz). 73. *Kodobár köve – La Piatra lui Codobar* (sz, kisebb köszikla); 1775: Lá Piátrá luj Kodobar (sz). 74. *Komjátszegi Felső-mező* (sz); XVIII. sz eleje: az Komjáttzegi felső mezőn az rővid Labba [...] az Malom patakáig (k). 75. *Komjátszegi tó*; XVIII. sz eleje: az Komjátszegi Toba folyo Motsár patakára rugo Láb földben (sz), az Komjáttzegi Malom felé az Tojára rugo első [...] Láb földben (sz). 76. *Komjátszegi Malom* (ép); XVIII. sz eleje: A Motsár patakán által menvén az Komjáttzegi Malom felé az Tojára rugó első vagj közelebb lévő láb földben (sz), Komjáttzegi Malom alol azon Rakos nevű Malom patakán lévő Hídra rugo [...] földe (sz); 1739: a Komjátszegi Malmon aloll valo Hidon fellyűl (sz); 1748: az Komjáttzegi Malomnál alól lévő Hidra rugo [...] földein. 77. *Komjátszegi mező* (sz); XVIII. sz eleje: az Erdő megett lévő Komjáttzegi mezőn (sz). 78. *Kosár-hegy – Coşorhei*. 79. *Kotuc – Cotuţ*. † 1775: a' Kő fogadónál (sz) egy felől az ut (sz). 80. *Köleskert ~ Kölesföld* (sz); 11864/ XVIII. sz. eleje: Az kőles kertben (k) [...] alol az patak felől Vicinussa Komjaczegi Mátyás; 1728: A' Kölős Kertben a' berek szélyben (sz) vicinussa [...] a Falu porgolát kert; 1753: az Kőles föld (sz); 1752: a' Falun aloll az kőles föld régi kertek nevezeti. 81. *Köleskertre járó*; 1684/ XVIII. sz. eleje: Az kőles kertre jaroban (sz). † 1712: az Kőzép Lább(an) (sz). † 1684/ XVIII. sz. eleje: Az Kővetsesben (sz). † 1864/ XVIII. sz. eleje: Az kut mellet a feljároban (sz). † 1775: a' Lapos könél (sz). † 1775: La Fúntinyitze (sz) egy felőll a' patak, más felőll az országos ut. † 1775: Lá Sztupine (sz). 82. *Legelők ~ Komjátszegi legelő – La Păşune* (nagy kiterjedésű legelők marhák és juhok számára). 83. *Magyar-iskola – Şcoala Ungurească* (ép). 84. *Magyarós-alatt* (sz); 1775: az akasztó fánál a' Danis kutnál (sz) egy felőll

[...] az ut szomszédtságiban a' Mogyoros alatt (sz). 85. *Magyar-temető ~ Temetőkert – Temeteu Unguresc* (unitárius temető). 86. *Magyar-templom ~ Unitárius-templom – Beserica Ungurească* (ép); 1749: az Magyarok Kő Temploma felé; 1788: Vagyon egy Fundus, mellyen vagyon egy Kő, de omladozott kőfalu Templom. † 1775: a' Majorház mellett (sz). 87. *Malmon alól* (sz); 1740: a malmon aloll az óh Hidon aloll (sz). 88. *Malmostó gátja*; XVIII. sz. eleje: az Komjáttszegi Malmos Tó gáttyának [...] végire (sz). † 1775: a' Tó mellett a' Malomnál (sz) egy felőll a' Tó; 1851: La Moară mare. 89. *Malomba járó út*; 1712: az Malomra Járób(an(sz); 1760: a Malomban járo Utra (sz); 1788: A Malomra járóban; 1799: A Malomra járóban (sz). 90. *Malom erdeje ~ Malom-erdő* (kis e). 91. *Malom között*; 1799: A Malom között (k). 92. *Malom pataka ~ Rákos pataka ~ Túri-patak – Pârâul Turenilor ~ Pârâul Morii* (p); XVIII. sz. eleje: az Turba menő ősveny mellett az Malom patakárol reá rugo fel nyulo földek; Komjáttzegi Malmon alol azon Rákos nevű Malom patakán lévő Hidra rugo [...] földe (sz); Rákos nevű Malmos patakra rugó [...] Láb főldben [...] mellyet Vass Péter nevű helynek avagj Tábla főldnek is neveznek; az Malmos patak; az Malom patakáról az hegjre Dél felé rugo Láb főldnek felső vége felett lévő Hosszú láb földe; az Malom patakárol indoly felé; Rét Szélben az rővid Lábban az Malom patakára rugnak (sz); az Komjáttzeg felső mezőn az rővid Labba [...] az Malom patakáig (k); 1731: Rakos patakában levő Malom; 1733: Rakos Patakán levő Malom [...] ez közelebb el mult revolutio alatt el pusztult; 1753: Az Damis Kut nevu helyb)en) (sz) [...] alol az Rákos pataka fellyul a Sz. Márton felé fel jaro ország utya; 1756: a' Falubol rákos patakban le follyo patak; 1760: a Rákos patakán lévő felső malmot; 1775: Lá Perou Turului (sz); 1783: a' Rákos patakán épült Felső Malomban. † 1788: Kenderes kert [...] Fellyebb a' mester földei [...] egy réß Kaszáló, vic. egj felől az emlitett föld más felől a' Jósikáné edeje. † a falu belteröletén: az eklézsia tulajdonában lévő tanítói lakás; 1788: A' Mesterség ház Fundusának Vic. egj felől az utza, más felől a' patak. Vagyon rajta ház, Pitvar, Kamara, pajta Szalma fedél alott. 93. *Mező pataka – Valea Stearpă* (kis p, ritkán van víz benne). 94. *Mikesi határszél ~ Mikesi határ*; 1757: az erdő megett a Mikesi határ felé (sz); 1775: a' Kis Tonál a' Mikesi határ szelben (sz), azon fellyűl az oldalban (sz); 1784: az Erdő megett a Mikesi határ Széli mellett (sz). 95. *Mikesi út – Drumu Miceştilor* (Mikes faluba vezető szekérút); 1684/ XVIII. sz. eleje: A Sékelly Szálas beli erdő az mikes utnál valo edőn a Petlendi hát Szélben; 1775: a' Mikesi ut felé z erdőn tul (sz). 96. *Miklesz – Micleş* (p, k); 1712: az Miklesz nevű helyb(en) (k); XVIII. sz. közepe: az Miklesben (k); 1775: a' Mikleszben (k), fellyebb a' felső Mikleszben (k); a' Mikleszben (e, k); egy felől a' patak, más felőll az uraság erdje. 97. *Mocsár – Mociar* (sz); XVIII. sz. eleje: az Motsár nevű helyben (sz); 1712: az Mocsárb(an) (sz); 1728: A' Motsárban (sz); 1761: a Motsár (sz); 1775: a' Motsárban (sz); a Motsárra rajáró föld (sz); 1858: a Motsár. 98. *Mocsár gátja*; 1752: a' Motsár gattya felé. 99. *Mocsárra lejáró láb*; 1761: a Motsára le járo lábban (sz). 100. *Mocsár pataka* (napjainkra kiszáradt); XVIII. sz. eleje: az Komjáttzegi Toba folyó Motsár patakára rugo Láb főldben (sz); 1684/ XVIII. sz. eleje: Az tora jaroban [...] Vitinus [...] az Motsár patakja. 101. *Mokányok uttya – Calea Mocanilor* (ösvény, ezen jártak le a havasiak Torda és Kolozsvár irányába). 102. *Nagy-árok*; 1788: Vagyon egy Fundus, mellyen vagjon egy Kő, de romladozott kőfalu Tepmlom. Vicinusa [...] éßakra a falu(ba) le jövő nagy árok; 1684/ XVIII. sz eleje: Az Nagy árok mellet (sz). 103. *Nagy-árok vége*; 1684/ XVIII. sz. eleje: Az Nagyarok végiben egy Csegelly két vékás (sz). (AF.). † 1761: a Nagy barázda alatt (sz). † 1684/ XVIII. sz. eleje: Az Nagy bokornál (sz); XVIII. sz. elej: az Nagy Bokor nevü helyben (sz); 1712: Az nagy Bokornal (sz); 1728: A' nagy bokornál (sz); XVIII. sz. közepe: Az Nagy Bokornál (sz); 1761: a nagy Bokor; 1775: a' Nagy Bokornál (sz); 1882: nagy Bokornál lévő föld (sz). 104. *Nagy-erdő – Pădurea Mare* (e). 105. *Nagy-mező – Râtul Mare* (k). † 1775: a' Nemes Nyilakban (e); 1782: a Székelly Szálasban [...] a nemes Nyilakban (e). † 1745/ XIX. sz. eleje: a Nyires ut nevű Erdő. 106. *Nyíres-völgy-erdő* (e); 1737: az Nyires Völgy Erdő; 1761: nyires Völgy nevezetű heljen, az Indali ut mellet (e). 107. *O-híd*; 1740: a Malmon aloll az Óh Hidon aloll (sz). † 1712: az Ola Utnál (e). 108. *Országút – Ország úttya – Şosea – Drumu Ţării* (Kolozsvár –Torda közti műút a falu határának nyugati szélén húzódik); XVIII. sz. eleje: Komjáttzegen alol az meleg oldalon az ország uttyán felul (sz); 1712: az Ország uttja mellet az Petlendi hataron (sz); az Tökés Útnál [...] egj felol [...] az ország uttya; 1775: a' Tátokban az ország uttya mellett (sz) egy felőll az országos ut;

1782: a' Danis kuton alol (k) [...] egy felől az ország uttya; 1859: Drumu Tiei. 109. *Ökrök kúttya – Fântâna Boilor* (kút a falun belül). 110. *Ördög gödre – Groapa Dracilor* (sz); 1761: az ördög gődriben (e). † 1684/ XVIII. sz. eleje: az ődöngős toban (sz); 1712: az Ördöngős tóra megen veggel (sz), az Ördöngős To mellet (sz). 111. *Petlendi Far* (Petlend elpusztult középkori falu Szentmárton felé); 1775: a' Tátokban a' Petlendi faronn (sz). 112. *Plitán – Plitan* (sz). † 1684/ XVIII. sz. eleje: Az porgolát kapun kivül (sz). 113. *Porgolátkert*; 1728: A' Kolos kertben a' berek szélyben (sz) vicinussa [...] a Falu porgolát kert. 114. *Pusztapetlendi határ*; 1775: a Hoszszuban, a' Puszta Petlendi határon (sz), a' Petlend határon a' fogadon fellyül (sz); a' Puszta Petlendi határon a' Fogadó mllett (k) [...] a' Fogadón aloll (sz) felljebb az hid véginél (k). † 1761: Rakjas nevezetü heljen [...] rug a Szénás Völgy vegihez (e). † 1684/ XVIII. sz. eleje: Az Rákosra jároban (sz); 1712: Az Rakosra járob(an) (sz); 1749: Tur felől valo fordulóban vagyis az Rákosra jároban (sz); XVIII. sz. közepe: A To foraban [...] Az Rakos felöl (sz) [...] Rakosra Jaroban (sz); 1753: az Rákos patakára járo labba (sz); 1755: a Rukos (!) Patakára le menö helyben (sz) [...] a' Rákosra járó föld (sz). 115. *Rakottyás – Răchitiş* (k). 116. *Rakottyás kúttya – Fântâna Răchitişului* (f). 117. *Ravasz-lyuk*; 1684/ XVIII. sz. eleje: Az Ravasz lyukban (sz), Erdő faron [...] az Ravasz lyukra menő [...] föld [...] szomszédai felűl az erdő alott levő Falu kaszállója; Ravasz lyuk völgyetskéjébn Tormás nevü határ patakra rugo Tábla földre also végivel, felső végivel pedig az Ravasz lyuk nevü helyre akar (!); 1712: A Rakos lyuknal (sz); XVIII. sz. közepe: Az Ravasz juknal (sz); 1775: a' Ravosz Juknál' (sz). 118. *Régi kertek*; 1752: a' Falu aloll az kőles föld régi kertek nevezeti alott levő mostani kaszalo rétben a' Falubol rákos patakba follyo patakb(an) rug. 119. *Rét-láb* (sz) 1775: a' Rét Lábban (sz). 120. *Rét-szél* (sz); XVIII. sz.: az Rét Szélben az rővid Lábban az Malom patakára rugnak.- 121. *Román-temető – Temeteu Românesc ~ Cimitiru Românesc*; 1857: Tyimityeu; 1861: Tintirim; 1862: Cimitiriu; 11870: Cemeteriu. 122. *Román templom – Beserica românească*; 1775: a' Turi Oláh Templom mellett (sz). 123. *Rózsás-oldal – Roşaş* (sz); 1775: a' Rósás oldalban (sz). 124. *Rövid-láb – Labu Scurt;* 1684/ XVIII. sz. eleje: A rővid labban (sz), Az rővid lábon egy darab gyep; Az rővid Lábban (sz) Szt. m. [...] Vicimussa [...] az Kaposztas kert felől Komjatczegi Sámuel Ur(am); XVIII. sz. eleje: az Komjattzegi felso mezőn az rővid lábba [...] az Malom patakáig (k); 1712, 1728: az rővid lább(an) (sz); 1752: A' rövid labban (sz); 1753: az rövid lábba az Turi forduloba (sz); 1761: a rővid lábban (sz); 1788: a Rövid lábban. Vic. egj felől Komjátzégi János, más felől az Oláh pap (sz); 1858: a Rövid lábba. †1788: A' Josikáné erdeje alat a' Sántzban, Vic. egj felől a' mester réte. 125. *Sikátor – Şicator* (kis utcácska a falu belterületén). † 1742: Szabadkán levő erdeje mellet valo erdőcskem; 1761: a Szabadkában; 1775: a' Szabatkán (e). † 1761: a Szaniszlo Uram Szállása mellett (e). † 1648/ XVIII. sz. eleje: A Székelly Szálasbéli erdő az mikos utnál; 1728: A' Székely szállásban (e); 1737: az Székelyek Erdeje; XVIII. sz. közepe: Székely Szallasi helyben valo Erdó; 1775: a' Székely Szálasnál (e); 1782: a' Székely szálasban (e), a Székely Szálasban feljebb (e), a' Székelly zálasban [...] a Nemes Nyilakban (–). 126. *Szénafüvek – Fânaţe*. † 1775: a' Szénájban (k). 127. *Szénás völgye ~ Szénás-vőgy* (l); XVIII. sz. eleje: a szénás völgye (sz); XVIII. sz. eleje: az Szénás vőlgyőn (k); 1712: A Szenás vőlgyb(en) (k); 1750: az Szénás Vőlgyőn (k) [...] also vége a patak; 1761: a szénás Vőlgyre rugo Erdőben [...] a Szénás Völgy mellett egy Csegelj (e) [...] a Szénás vőlgyre rugo lábban (sz); Rakjas [...] rug a Szénas Vőlgy vegihez (e); 1775: a' Szénás vőlgyben (k); 1782: a Szénás völgyben (k). 128. *Szentkirályi láb – Labu Sâncrăiesc*. 129. *Szentmártoni út ~ Szentmártoni országút ~ Pusztaszentmártoni út – Drumu Sânmartinului* (másodrendű műút); 1753: az Danis Kert nevü helyb(en) (sz) [...] alol az Rakos pataka fellyul az Sz. márton felé fel járo ország uttya; 1775: a' Csáni erdő alatt (sz) egy felőll a Sz. Mártonra menö ösveny [...] a szomszédgya. 130. *Szilvás – Prunişor*; 1799: a Prunyisor (e). † 1684' XVIII. sz eleje: az Szőlő hegy felet valo erdő; 1754: a Szőlőn fellyűl (sz). † 1775: a' Szőts széna fűben (k) mind két felőll a' Turi edő. 131. *Sztána – Stâna*. 132. *Tábla-föld ~ Vass Péter* (sz); 1684/ XVIII. sz. eleje: Az Vas Péterbeli tízvékás (sz); 1712: Az Vass Péterb(en) (sz); 1728: Az Vas péterben (sz); XVIII. sz. eleje: Rákos nevű almos patakra [...] rugo [...] Láb földben [...] mellyet Vass Péter nevű helynek avagj Tábla földnek is neveznek [...] Tamás patakara rugo Tábla főldben (sz); 1733: az Tarmas fele valo forduloban az vas Peterben (sz); 1735: a Vas Peter nevü labban; 1761: a Vas peterben (sz) [...] a Vas Péter

nevezetű heljben (sz); 1775: a' Vas Péterben (sz) [...] fellyűl véggel az hidra járo. 133. *Tátok* (sz, a Rákospatakon túl, csak éppen érinti a komjátszegi határt, ma a Túri határban fekszik kisebb része, régebb nagyobb része az elpusztult Petlend határához tartozott); 1712: az Tátokb(an) (sz); XVIII: sz. közepe: Az Tatokban (sz); 1753: az Tatogban (sz); 1754: a Tátokb(an) (sz); 1755: a' Tátokban az ország uttya mellett (sz) egy felőll az ország uttya [...] a' szomszédi, a' Tátokban az oldalban (sz) [...] a' Tátokban a' petlendi faronn (sz), [...] a' szomszédi, a' Tátokban az oldalban (sz) [...] a' Tátokban a' petlendi faronn (sz), a' Tátokban (sz) egj felől az ut [...] szomszédtságában [...] in Tátok (sz, k). 134. *Telek ~ Telek-mező* (k, sz); 1733: a' temető Kert [...] a Falunak eszak felől valo Részinek felső végiben az Utca Szérben in Vicinitatibus Nap Nyugat felől a' Telek nevezetű mező; 1775: a' telek nevezetű hellyben; 1812: Telek [...] bé Sántzolt helly [...] mellyben Törökbuza, Len Fuszulyka és Kender volt. 135. *Temetőkert*; 1752: Puszta Telekemen Diofák nro 3 és egy kevés gyümölcs fakis vadnak, mely regentén az előtt Temető kertnek is, ugy most is neveztetik; 1761: a Temető kertnél (sessio); 1773: Temető kert [...] a Falunak az utza Szérben in Vicinitatibus Nap Nyugat felől a' telek nevezetü mező [...] Delről a' Falu közönséges Uttzája ... Belső örökség. 136. *Tó – Tău* (a mai Halastó mesterségesen kibővített tó egy régebb is meglévő tó része); 1731: Rakos patakában lévő Malom [...] To helynél [...] elpusztult [..] fel akarom épiteni; 1775: a' Tó mellett a' Malomnál (sz) egy felőll a' Tó. 137. Tó farka; XVIII. sz. közepe: Az To farkaban [...] Az Rakos felől (sz). 138. *Tó-fenék*; 1684/ XVIII. sz. eleje: Az tok fenekében (sz); 1712: ez To fenék alat (sz) [...] az To Fenekb(en) (e); 1754: a Tó fenék alatt (sz); 1761: egy Csegelj a To Fenekén alol mindenik az Eperjes oldalon (sz). 139. *Tó mellett* (sz); 1684/ XVIII. sz. eleje: Az Tok mellet (sz); 1761: a Tóo mellet (sz); 1775: a' Tó mellet a' halomnál (sz) egy felőll a' Tó. 140. *Tóra járó*; 1684/ XVIII. sz. eleje: Az Tora jaroban (sz), 1712: Az Tora Járob(an); 1775: a' Tóra járó fold (sz). 141. *Tordai út ~ Kolozsvári út ~ Országút – Şosea ~ Drumu Ţării* (Kolozsvár – Torda közötti műút); 1775: Linge Drumu Turdzi (sz). 142. *Tormás – Tormaş* (sz); 1733: az Tormás fele valo forduloban az vas Péterben (sz); 1761: Tormásnál nevezetű hellyben (e); 1775: a' tetőn, az Isztinánál (sz) ennek végiben a' Tormás felé (sz); a' Tormásra járó föld (sz); 1788: A Tormás nevű helyben. Vic. egy felől Vinitzei Sándor, más felől Sz. Mihályi Tamásné. 143. *Tormásra járó* (út és a Tormás felé nyúló földek); 1684/ XVIII. sz. eleje: Az Tormásra jároban (sz); 1753: Az Tormásra járo lábba (sz); 1761. a Tormásra jároban (sz). 144. *Tormás pataka – Tormaş ~ Valea Tormaşului*; XVIII. sz. eleje: Tormás patak mellett (sz); 1712: Az Tormás mellet (sz); 1858: Tormas. † 1712: az Tőkés Utnál (e) [...] egj felől [...] szomszédgya [...] az ország uttya, az Vitez erdejek kőzőt, az Kis Tónál (–). † 1775: a' Szőts szénafűiben (k) mind két felőll a' Turi erdő. 145. *Túri határ* (sz); 1775: a' tormás patakán tul, a' Turi határban (sz). 146. *Túri ösvény – Cărarea Turului*; XVIII. sz. eleje. az Turba menő ősveny mellett az Malom patakárol reá rugo fel nyulo földek az Hosszu Lábba az Turban járo ősveny mellett (sz), Komjáttzegről Turba járo ősvenyre rugo és felnyullo Tábla földnek tetején; 1775: Lá Kerárá Turuluj (sz), A Turi ősveny melett (sz); 1788: A' Turi Ősvény mellett. Vic. egj felöl B. Josikáné, más felől a' földek járnak réá. 147. *Túri Posszesszorátus szénafűve*; 1775: a' Csillyánosban (k) [...] másffelőll a' Turi Possessoratus Szénafüve. Túri Szénafűvek; 1775: a' Turi szénafvek széliben (sz). 148. *Új-kert – Grădina Nouă*. 149. *Új-kút – Fântâna Nouă* (f, kút). 150. *Uraság erdeje* (e); 1775: a' Csillyánosban (k) egy felőll [...] az uraság erdeje; a' Mikleszben (k) egy felőll a' patak,.más felőll az uraság erdeje. 151. *Utca-szer*: 1773: a' Temető Kert [...] a Falunak Eszak felől valo Részinek felső végiben az Utcza Szérben in Vicinitatibus Nap nyugat felől a' Telek nevezetű mező [...] Delről a' Falu közönséges Uttzaja. 152. *Vaduc – Văduţ* (kicsi rév). 153. *Vágott – Tăietură* (e). † XVIII. sz. eleje: az Vallants erdejébül le nyulo eső viz folyás árkán által menvén (sz). 154. *Verőfény ~ Verőfény-oldal* (sz)[XVIII. sz. eleje: Komjáttzegen észak felol lévő Verő fény meleg oldalon valo Telkek és kertek végiben (sz). 155. *Vitéz erdeje*: 1712: az Tőkés Utnál (e) [...] egj felöl [...] szomszédgya [...] az orszag uttya, az Vitez erdejek kozot, az kis Tónál (e). 156. *Zugó* (Af.) (kicsiny vízesés a gátnál); 1775: a' Zugóban (sz).

JANITSEK JENŐ

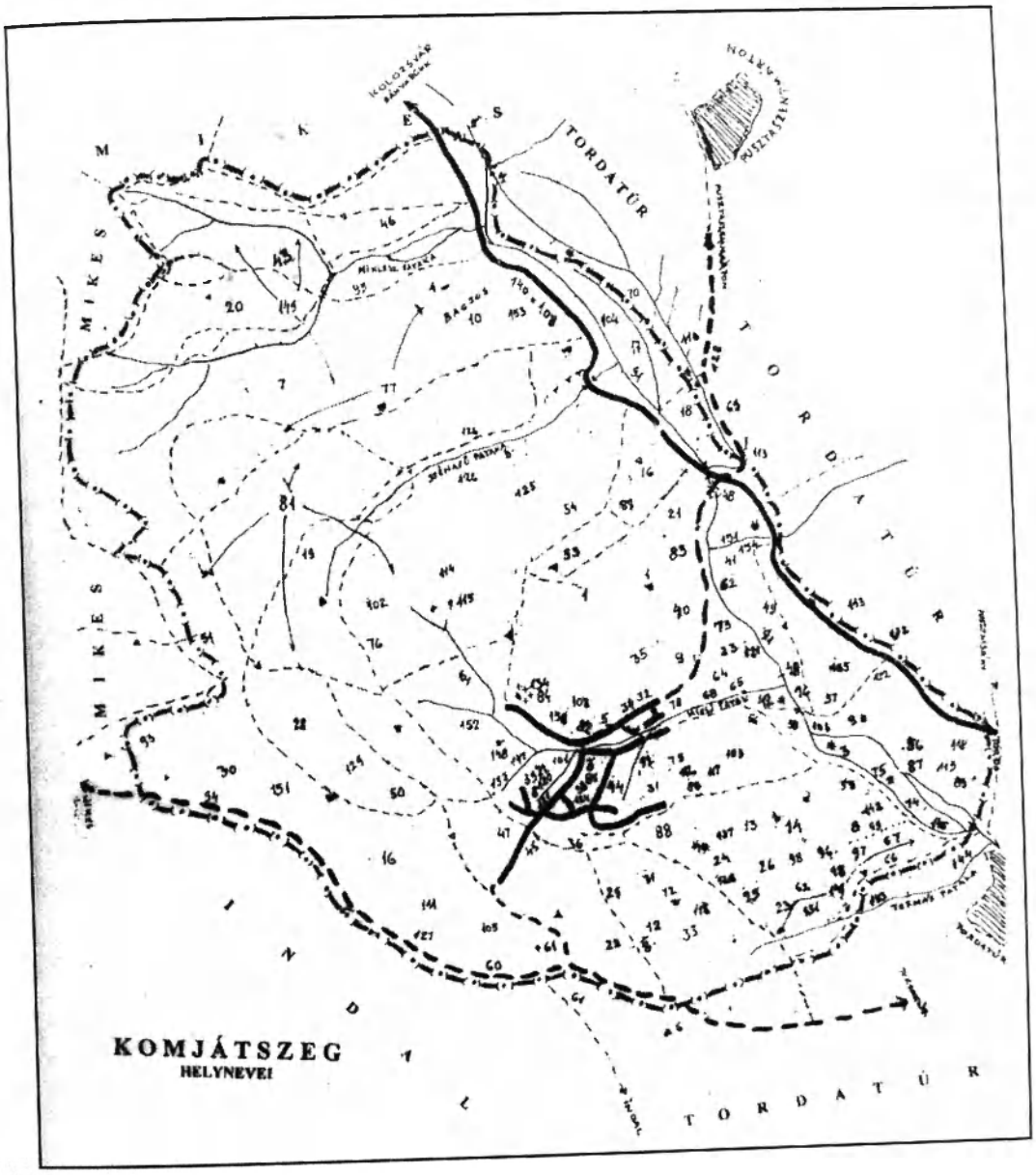
KOMJÁTSZEG
HELYNEVEI
MIKES
TORDATÚR
TORDATÚR

Különnyomat a

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLVII. évfolyamának (2003) 1–2. számából

EXTRAS

A ROMÁN AKADÉMIA KIADÓJA
EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XLVII. évf. 2003. 1–2. szám

SZEMLE

A. MOLNÁR FERENC – M. NAGY ILONA (szerk.), **Tanulmányok a magyar egyházi nyelv története köréből.** Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár Kiadványok 4., Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen, 2003. 219 lap.

A Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár sorozatban gyűjteményes tanulmánykötet jelent meg. A bevezető első soraiban leszögezik a szerkesztők, – s vélhetően ez a teljes kiadványsorozatra vonatkozik, amelynek ez a negyedik darabja – hogy a kutatás szemléletmódját az határozza meg, hogy a nyelvet művelődéstörténeti kontextusban tanulmányozzák. A tanulmányokat A. Molnár Ferenc, a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének tanára, Demján Adalbert, a besztercebányai Bél Mátyás Egyetem Hungarisztikai Tanszékének tanára, Fekete Csaba, a Tiszántúli Református Egyházkerület és Kollégiumi Nagykönyvtár könyvtárosa, Karasszon Dezső, a Debreceni Református Hittudományi Egyetem Ószövetségi Tanszékének nyugalmazott tanszékvezető egyetemi tanára, valamint M. Nagy Ilona, a Debreceni Egyetem Klasszika-filológia Tanszékének tanára jegyzik.

Az írások részben interdiszciplináris jellegűek, ami szinte magától adódik, ha arra gondolunk, hogy régi szövegeink komplexebb vizsgálatakor a nyelvtörténet és egyháztörténet találkozik, hiszen a magyar írásbeliség kezdeteiről ránk maradt szövegek főként vallási tárgyúak.

A tanulmányok tematika szerint csoportosulnak. A kötetet A. Molnár Ferenc négy tanulmánya nyitja, melyekben az apostoli hitvallás szöveghagyományáról, a Halotti Beszédről és az Ómagyar Mária-siralomról értekezik. Demján Adalbert, Fekete Csaba értekezései és M. Nagy Ilona egyik tanulmánya fordítástechnikai problémákat vet fel. Ezek után M. Nagy Ilona három írása következik a szövegeink egyik gyakori stíluseszközéről, a főleg szinonimákból álló szópárokról. A két utolsó tanulmány, a Karasszon Dezsőé és az A. Molnár Ferencé, amelyek a mai egyházi nyelvvel (is) kapcsolatosak. Karasszon az új protestáns bibliafordítás nehézségeiről ír, A. Molnár a magyarországi református énekeskönyv nyelvi, filológiai gondjait tárja az olvasók elé.

Az apostoli hitvallás szöveghagyományáról (halottaiból, halottaiban) című írásában A. Molnár Ferenc a *halottaiból* szóalak eredetének kérdését tárgyalja. Míg korábban fordítási értelmetlenségnek, vagy latinizmusnak gondolták ezt a kifejezést, a szerző más megoldást kínál. A *halottaiból* szó nyelvtani felépítéséből következően egy birtokos szerkezet több birtokra utaló birtokszava. Úgy véli – vélekedése igencsak helytállónak tűnik –, hogy a *halottaiból* először nem a Krisztus nevével, hanem a *pokol* szóval alkotott birtokviszonyt. Krisztus harmadnapon a pokol halottaiból támadt fel. Itt tehát nem értelmetlenség van, hanem grammatikai, stilisztikai pontatlanság, amely a szöveg használatával, hagyományozódásával később mondatbeli átértékelődéshez vezetett. A *pokol* jelen esetben 'a holtak hazája, alvilág' jelentésben szerepel. Az apostoli hitvallásban a *halottaiból* azért is elszakadhatott a *pokol* szótól, mert az imádságot soronként tagolva mondták. A *halottaiból* szónak az átértékelődését elősegítette az értelmezési nehézség is, amely a pokolra vonatkozik, tudniillik a fent említett jelentése meggyengült, kiveszett. A továbbiakban számos példát hoz a tanulmány a *halottaiból* szó átértékelődéséről, toldalékolásáról *(halottaidból, halottaikból)*. A kifejezés az imádságtól függetlenedett, jelentése 'a halálból, holt állapotából' lett. Ez az átértékelődés igen korán megtörténhetett, hiszen a tanulmányíró már a JókK-ből is adatolja a szót az említett jelentésben.

A Halotti beszéd és könyörgés olvasata és értelmezése című tanulmány egyrészt összefoglalja a szerzőnek a HB. értelmezésére vonatkozó eddigi megjegyzéseit, valamint újakkal is kiegészíti,

ugyanakkor olvasatot, feltehető értelmezést is közöl. Bővebben három problematikus szóra, kifejezésre összpontosít. 1. A *mige zocoztia vala* igealak. A korábbi szakirodalomban a 'majdnem megszakasztotta' értelmezés szerepel. A. Molnár felveti a 'megszakasztgatta, megszaggatta; kimarta, felsebezte' értelmezést. Az kései ómagyar korban a folyamatos múlt idejű igealak igekötővel speciális jelentésű: a múltban ismétlődve történő cselekvést fejez ki. 2. A *feze* szó, amelynek értelmezése rendkívül világossá válik, nagyszerű felismerésen alapul: a *feye* 'fej' szó elírásáról, egyszerű íráshibáról van szó. A szerző mikrofilológiai pontossággal tárja elénk, hogy több más helyen is találunk hasonló másolási hibát, ugyanakkor jelentésében is tökéletesen beleillik a szövegbe: a *fej* szónak a régiségben gyakori volt a 'kezdet', sőt 'ősapa' jelentése. 3. Az *unuttei* szó esetében is valószínűnek tartja, hogy íráshibáról van szó: a két *tt* tulajdonképpen egy *n* helyett áll. Így az ununei (ününei, önönei) 'övéi' szót kapjuk.

Az Ómagyar Mária-siralom olvasata és értelmezése című tanulmány felépítése az előbbiéhez hasonló. Foglalatát adja a szerző korábbi értelmezési javaslatainak, de újakat is felvet. Közli az ÓMS. betűhű szövegét, két lehetséges (egy kötöttebb és egy szabadabb értelmezését), valamint egy olvasatot, amely törekszik a verses forma megtartására. A szövegértelmezés, egyes szavak jelentésének keresése közben mindig gazdag példaanyagot állít hasonló helyekről, főként kódexeink szövegéből, hogy minél pontosabb, teljesebb képet nyerjünk a korabeli nyelvhasználatról, egyházi szövegeink értelmezéséről. Öt kifejezés értékelését emelném ki: a) *vylagumtul*, amely itt 'szeme fénye, szeme világa' jelentésben használatos. b) *buabeleul kyniuhhad* szerkezet igéjét a *kinyújt* igével kapcsolják össze. Bár korábban, 1927-ben Négyesy László már felvetette, hogy a *kyniuhhad*-ban íráshiba van, ezt nem vette később figyelembe a szakirodalom. A. Molnár módszeresen bizonyítja, hogy az íráshiba feltevése teljesen helytálló: az *a* és *e* összetévesztéséről van szó, így 'könnyebbít' jelentéssel számolhatunk. c) A *buol farad* kapcsolatban a *fárad* igének 'eped, (el)gyötrődik' jelentést ad, habár a szótárakban ezt az értelmet nem tartják nyilván. d) A szerző röviden kitér a *therthetyk kyul* szerkezetre is, ennek azonban külön tanulmányt szentel. e) A *ualallal* az ÓMS. legvitatottabb szava, míg Benkő 'valóság' jelentésűnek gondolja, A. Molnár az 'élet' jelentéssel számol.

Korai szövegeink értelmezésével foglalkozó tanulmánycsoport negyedik írása az ÓMS. egyetlen problematikus szerkezetét tárgyalja: *Az Ómagyar Mária-siralom therthetyk kyul szerkezetéről* számbaveszi a korábbi szakirodalom értelmezési javaslatait. Mészoly és Benkő a 'kitör' jelentéssel számol. A. Molnár veti fel annak a lehetőségét, hogy a *therthetyk* szóban íráshiba van, az *r* elírás a *t* helyett, ezt elfogadva, a *tettetik kívül* 'láttatik, mutatkozik kívül'-nek értelmezhető.

Demján Adalbert tanulmánya – *A latin és görög igenevek fordításáról régi bibliai szövegeinkben* – nyitja a fordítástechnikai kérdéseket tárgyaló tanulmányok sorát. Azt vizsgálja, hogy a tékozló fiú példázata (Lk 15. 12–32) forrásául szolgáló görög és/vagy latin szövegekben előforduló igeneveket, igeneves szerkezeteket miképpen ültették át a különböző fordítók magyarra. A kérdést tíz korai bibliafordításon vizsgálja. Az igeneveket általában igenévvel fordítják (szintetikus megoldás), a XVI. század harmincas éveitől fogva érezhetőbb az analitikus formák számának jelentősebb növekedése. Eugen Nida fordítói elveit alkalmazza az egyes szerzők fordítási munkájának vizsgálatakor. Pesti, Sylvester és Heltai fordításai az élő beszédhez közelítettek, a szabadabb értelem szerinti fordításra törekedtek, valószínűleg ezért is használhattak analitikus formákat. Félegyházi, Komáromi Csipkés és Káldi inkább a tudós fordításra helyezte a hangsúlyt, célközönségként inkább papokra, tanítókra számítottak. Igaz, hogy az analitikus formák fokozatosan nagyobb teret hódítottak, de az igeneveket sem szorították ki teljesen.

A Jordánszky-kódex fordítástechnikai sajátságairól ír M. Nagy Ilona. A JordK. a szakirodalom egységes álláspontja szerint a Vulgata alapján készült, azonban a kódex szövegének viszonya nem egyenletes a Vulgatához. A latin szöveget hűen csak a négy evangéliumban fordították, valamint az ApCsel. első felében. A kódex szövege egyébként jelentős rövidítéseket, összevonásokat tartalmaz. A szerző arra keres választ a forrásszöveg és a fordítás vizsgálata során, hogy a két szöveg terjedelemben eltérő helyei jellegükben és előfordulásukban mutatnak-e valamilyen szabályosságot. Az elemzés során kiderül, hogy összefoglalást tartalmaz a kódex szövege ott, ahol a Biblia ismétlésekben, terjedelmes felsorolásokban, részletező leírásokban gazdag. Szöveghiányokat találni a

kódexben a Vulgatához képest ott, ahol a Biblia redundáns tartalmi elemeket, azonos formában megismételt szövegrészt, felsorolást, aprólékos részletezést tartalmaz. A rendszeres szövegegyszerűsítést valószínűleg egyetlen személy, valószínűleg maga a fordító végezhette. Az evangélium teljes fordítása, az ApCsel. második fele, kisebb mértékben a levelek és az Apokalipszis fordításában való nagyobb szöveghűségre való törekvést pedig dogmatikai szempontok magyarázzák.

Fekete Csaba három tanulmánya az Öreg graduál szövegeire vonatkozik. Az elsőben – *Az Öreg graduál Zsoltárkönyvének nyomtatott és kéziratos hagyománya* – a Vizsolyi Biblia és az Öreg graduál Psalteriumának szövegeit veti össze. (A következőkben két külön írást szentel az első, illetve az ötvenegyedik Zsoltár forrásának). Megállapítja, hogy a Vizsolyi Biblia és az Öreg graduál Zsoltároskönyve vagy csak részben egyező, illetve eltérő szövegű zsoltárokat egyaránt tartalmaz. A Zsoltároskönyv szövegei részben ternek el a 6., 9. zsoltárban. Eltérő zsoltárkezdeteket találni a 60. és a 69. esetében. Többségében azonban az Öreg graduál és a Vizsolyi Biblia zsoltárszövegei azonosak, esetleg apró különbségek fordulhatnak elő (példának a 127. zsoltárt adja). A tanulmány jelzés kíván lenni arra nézve, hogy részletesen kellene elemezni az összes zsoltárt nyelvi, irodalmi, egyházzenei szempontból. Az eltérések ugyanis használat során keletkezhettek, egyesek a Batthyány graduálban vagy a Ráday graduálban fellelhető szövegvariánsokat tartalmaznak. A variációk jelenléte tehát a szertartással kapcsolatos szóbeliség, emlékezet és hagyomány erejét tükrözik.

Az Öreg graduál első zsoltárának forrásáról című tanulmányban a szerző a Vizsolyi Biblia, a Batthyány és a Ráday graduál szövegeit veti össze az Öreg graduáléval. Az első zsoltár szövegének egyfajta kéziratos hagyományból való eredetét rögzíti. Ez azt jelenti, hogy a Vizsolyi Biblia ellenében a kéziratos (s egyben a szóbeli) hagyománynak kedvezett.

Az Öreg graduál ötvenegyedik zsoltárának forrása című írásban Fekete leszögezi, hogy akárcsak, az 1. zsoltár, az 51. szintén kapcsolódik a kéziratos hagyományhoz, de erőteljes hasonlóságot mutat a Vizsolyi Bibliával is.

M. Nagy Ilona írásaiban szövegeink egyik gyakori stíluseszközéről, a főleg szinonimákból álló szópárokról értekezik. Az első a *Latin bibliai szinonimavariációk magyar recepciója (örül, vigad: örül, örvend)* című. Az öröm kifejezésének gyakoribb igei szinonima-variációit vizsgálja. Számtalan bibliai részben, zsoltárokban, boldogmondásokban veszi szemügyre a *gaudeo és exulto, gaudeo és laetor*, illetve *exulto és laetor* szópárok fordításait. Megállapítja, hogy a magyar fordítások kezdettől fogva következetesen elsősorban az *örül és vigad* kapcsolatát alkalmazzák, valamint az *örvend és örül* párt is. Bő adatolással bizonyítja, hogy a latin szinonimakapcsolatok magyar megfelelőiként a kódexirodalom korára e két páros kifejezés formálódott ki. Az előbbi a domináns, s alakilag is stabilabb. Az *örül és vigad* a magyar szókincs állandósult szókapcsolatává vált.

A magyar kolostori irodalom koordinált szópárjainak hátteréhez című tanulmányban a szópárosítás stílusszokását vizsgálja. A halmozó, párhuzamos szerkesztésmódot a középkori misztika és skolasztika gondolkodásmódja motiválja. (Itt jegyezném meg, hogy Szabó Zoltán *A magyar szépírói stílus történetének fő irányai* [Corvina Kiadó, Budapest, 1998. 48–50. l.] című könyvében a kódexirodalom stílusának, a gótikának kiemelkedő stílusvonásaként, szervező elveként tárgyalja az additív jelleget, vagyis a hozzáadás, az egymás mellé vagy fölé helyezésre való törekvést.) A szakirodalmi áttekintést követően a latin nyelvi háttérről értekezik a szerző. A középkori magyar kódexekbe a feltehető latin forrásokból a fordítással jelentős mennyiségű páros szókapcsolat áramlott be a magyarba. Ezek többnyire bibliai eredetűek (*por és hamu, szégyen és gyalázat*). A magyar szövegbe sokszor betoldják a szokásos, kész szópárokat díszítés, illetve az áhítatosság kifejezésének céljából. A tanulmány harmadik részében a latin forrásoktól eltérő sajátosságokat taglalja. A páros szókapcsolatoknak van egy csoportja, amely csak a magyar szöveg sajátja. Itt-ott a ketnyelvűség is tetten érhető (pl. latin+magyar szavak kombinációjában). Jellemző a szószerinti+szabadabb fordítás, nemek szerinti tagolás, antik és középkori jelentés párosítása.

A *Változatosság és kéttagúság kapcsolata a kódexirodalomban* című tanulmány a kódexirodalom kéttagú mellérendelő szószerkezeteiben a változatosságra való törekvést vizsgálja. Különösen fontos ez azoknak a szószerkezeteknek az esetében, amelyek a latin forrás egy szavának két magyarral való fordításaként jöttek létre. A középkori írásbeliség egyik jellemzőjéről van szó. A

szövegbeli szóismétléshez mint szövegszerkesztési eljárás kapcsolódik az a módszer, hogy ha a szövegben rövid távon újra említenek egy szót, akkor ahhoz szinonimáját is hozzákapcsolják. A szinonimák díszítő szerepű variálása láncszerű kombinációt is eredményez. Állításait a szerző gazdag példaanyaggal adatolja, ezeket a Ráskay Lea által másolt öt kódexből meríti.

A kötet két utolsó tanulmánya témájában ide tartozik ugyan, hiszen az egyházi nyelvre vonatkoznak, tartalmilag azonban különböznek is az előzőektől. Karasszon Dezső *Az új protestáns bibliafordítás eredményei és feladatai* című írásában részben a Biblia fordításának munkálatairól, a munka megszervezéséről, módszeréről ír, részben pedig a fordítás problematikájához kapcsolódó kérdéseket vet föl. Arról értekezik, hogy hogyan lehet úgy jó fordítást készíteni, hogy a dogmatikai szempontok figyelembevétele mellett ne sérüljön a nyelv sem. Hogyan lehet a konkordantivitást és a dinamikus aequivalentia követelményét megvalósítani úgy, hogy a fordítás pontos, megbízható legyen?

A kötetet záró tanulmány *A magyarországi református énekeskönyv nyelvi, filológiai problémáiról* értekezik. Számos régi magyar szó jelentését tisztázza, olyanokat, amelyeket a mai éneklő gyülekezeti tag többnyire nem ért, emiatt félreértelmezhet (pl. *alít, ural, engedelmes, öregbül*). Ugyanakkor számos konkrét javaslatot tartalmaz egy esetleges új szövegkiadás javításának (sokszor helyesírási szempontból is) módozataira.

A tanulmánykötetet rövid német nyelvű összefoglaló zárja. Ezt követi a gyakrabban használt rövidítések jegyzéke, valamint a szerzők névsora és címe.

A szerkesztők már a bevezetőben jelzik, hogy a tanulmányok többnyire már máshol megjelentek – a megjelenés helyét minden írás elején lapalji jegyzetben jelzik is –, ezért a forrásjelzetek, utalások és rövidítések nem teljesen egységesek. Ez azonban nem zavarja a tanulmányok olvasóját, bár némileg megbontja a kötet harmóniáját. Minden tanulmány végén gazdag forrásanyagot közölnek, ezért a kötet egyaránt alkalmas arra, hogy az érdeklődők a témával kapcsolatban általános képet nyerjenek, s a megadott bibliográfia alapján tovább tájékozódjanak.

Mindent összevetve, elmondhatjuk, hogy érdekes, értékes tanulmánykötetről van szó. Bizonyos tanulmányok egyes filológiai részletkérdést tisztáznak, s ezzel esetleg le is zárnak, mások a kérdésfelvetések, témakijelölések során új kutatásokat indíthatnak. Témáját tekintve is igencsak fontos kezdeményezésről van szó, hiszen a magyar egyházi nyelv történetének tanulmányozása során számos tudományág gazdagodhat új eredményekkel.

T. SZABÓ CSILLA

HORVÁTH IVÁN – TÓTH TÜNDE (szerk.), **Balassi Bálint összes verse.** Hálózati kritikai kiadás. Gépeskönyv, 1998–2002.

„Ahogy a 15–16. században a kézíráson alapuló művelődés világát a humanisták áttették a nyomtatott betű világába, úgy most a nyomtatvány adja át helyét a képzetes könyvnek. Az irodalomtudomány a húzóágazat. Néhány nemzedék dolga átírni a múlt teljes műveltségkincsét az új rejtjelzési módba."

(Horváth Iván, Magyarok Bábelben, JATE-Press—Gépeskönyv, http://magyar-irodalom.elte.hu/babel/0100.htm)

Ha a Világhálón keresgélünk adatokat Balassiról, nagyon könnyen rábukkanhatunk verseinek e kritikai kiadására. A www.google.hu (www.kurzor.hu) keresőprogram segítségével juthatunk el legegyszerűbben hozzá. Beírva a keresőbe Balassi Bálint nevét, hozzávetőlegesen 0.11 másodperc alatt kb. 15.600 adatot ajánl, amiből válogathatunk. Rendszerint az első tíz között megtaláljuk a kritikai kiadást.

Jelzői, a *hálózati* meg a *kritikai* rengeteg kérdést felvetnek. Egyrészt, hogy egyáltalán mitől kritikai, hogyan kritikai, másrészt pedig, hogy hogyan befolyásolja a kritikaiság működését, letmódját, illetve az egész kiadás használatát az, hogy hálózati. A címlapról elindulva a főmenüből kiválaszthatjuk az *Előszót*, amelyiket rögtön ezzel indítanak a szerkesztők: „[k]ülönböztessük meg azt

az esetet, amikor csak egyetlen szövegforrással van dolgunk, attól az esettől, amikor több forrás egybevetésével kell kialakítanunk a hiteles, megbízható, kritikai szöveget. Csak ezt az utóbbit helyes szövegkritikai kiadásnak nevezni, mivel csak itt megy végbe szövegkritika folyamata. Az előbbinek helyes minősítése: forráskiadás."[1] E Balassi-kiadás célja – amint a továbbiakból egyértelműen kiderül – kritikai kiadást adni a felhasználóknak.

A *Világirodalmi Lexikon* kritikai kiadásnak azt a szövegkiadást tekinti, amelyik „az irodalmi, ill. tudományos műnek az eredeti kézirat(ok) vagy az első kiadás(ok) alapján szerkesztett, a hiteles szöveg mellett a változatokat is tartalmazó, a mű keletkezésére, utóéletére vonatkozó jegyzetekkel ellátott tudományos kiadása. Feladata, hogy a tudományos kutatás számára hozzáférhetővé tegye a művet a modern *szövegkritika* és *textológia* vívmányainak felhasználásával." 16. századi szövegek esetében a szokásosnál is több problémával szembesül a szövegkritika. Elsősorban a források hitelességének megállapítása rendkívül nehéz, különösen akkor, ha a szerzőnek csak korabeli, esetleg későbbi másolatokban meg kiadásokban maradtak fenn a munkái, és csak nagyon kevés részben saját kézírásban. És hogy még nehezítse a helyzetet, e másolatok és kiadások akár természetesnek is mondható velejárói, hogy „a kéziratos szöveghagyomány sok esetben igen romlott alakban őrizte meg a költő szerzeményeit". A nyomtatásban megjelentek sem tekinthetőek minden fenntartás nélkül autentikus szövegnek, ugyanis „az egyes felekezetek saját igényeikhez módosították a költőnek sokszor túlságosan egyéni ízű alkotásait" – állapította ezt meg Balassi Bálint versei kapcsán Eckhardt Sándor.[2] Ő adta a kutatók, olvasók kezébe Balassi verseinek első kritikai kiadását 1951-ben, természetesen nyomtatott formában. Pontosan számbavette és közölte a szövegváltozatokat, hatalmas jegyzetapparátussal látta el közlését.

Balassi kapcsán van egy másik, a szövegkiadásban hasonlóképpen nem mellőzhető probléma, mégpedig a kötetkompozícióé. Istenes és vitézi énekei a 17. századtól kezdve (a nyomtatásban való megjelenést az istenes versek 1632-es bártfai kiadásától számítja a szakirodalom) nagyon sok kiadást megértek, virágénekeit csak az 1874-ben előkerült *Balassa-kódex*ből ismerhette meg a modern közönség. Ezután kezdődött az összes versei kiadásának terve. 1879-ben adta ki Szilády Áron *Gyarmathi Balassa Bálint költeményei*t. Azóta – nyilván, a legnagyobb hitelesség jegyében – folyamatosan módosított szinte minden kiadás az „eredeti Balassi-féle" kötetkompozíción. Hatalmas vitákat váltott ki a Balassi-kutatók körében ez a probléma. A Gerézdi Rabánnak tulajdonított 3*33+1=100 versből álló kompozíció ötletének felvetésével kezdődött vita. Az ötletet természetesen többen cáfolták, továbbfejlesztették, e folyamat jeles képviselői még: Varjas Béla, Klaniczay Tibor, Eckhardt Sándor, Horváth Iván, Vadai István stb. Természetesen, e legújabb kritikai kiadás a legújabb kötetkompozíciós-elképzelés mellett érvel. Jelen kiadás egyik szerkesztője, Horváth Iván az, aki az 1991 decemberében az MTA Irodalomtudományi Intézetében tartott előadásában cáfolja, és új kompozíciós elképzeléssel próbálja helyettesíteni a korábban saját hozzájárulásával is kanonizált 3*33-as elképzelést.[3] Ennek az új kompozíciós elképzelésnek[4] (amelynek lényege a szövegtorzító ősmásoló létezésének elvetésében áll, illetve abban, hogy így azok a bejegyzések és szerkesztési megoldások a *Balassa-kódex*ben, amelyeket eddig neki – ti. az ősmásolónak – tulajdonított a szakirodalom, valójában magától Balassitól származnak) megfelelően készült el e hálózati kiadás.

A kritikai kiadás fentebb említett alapvető kritériumainak megfelel: tartalmazza a forrásokat, a különböző variánsokat, fényképeket a forrásokról, hatalmas jegyzetapparátussal rendelkezik. A szerkesztők által hangsúlyozott erényei[5] mellett legnagyobb előnye abból származik, hogy ezek a

---

[1] http://magyar-irod.elte.hu/gepesk/bbom/eloszo.htm

[2] *Balassi Bálint összes művei I.*, összeállította Eckhardt Sándor, Akadémiai Kiadó. Budapest, 1951. 4.

[3] L. Horváth Iván, *Az eszményítő Balassi-kiadások ellen.* In: *Adattár 35. Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére.* Szeged, 1997. 191–203.

[4] Erről bővebben lásd a *Balassi Bálint összes verse, hálózati kritikai kiadás* Tanulmányok című modulját.

[5] Uo. *Előszó.*

források, variánsok stb. rendkívül könnyen kezelhetők, összevethetők egymással. Ez a szempont már a képzeteskönyv létmódjára irányítja a figyelmet. A *Versek* modulban bármikor egymás mellé helyezve vizsgálhatjuk az eddigi és jelen kötetkonstrukciókat, a versek különböző forrásokban fennmaradt variánsait. Azon túl, hogy anyagilag is messzemenően kedvezőbb az előállítása, illetve hozzáférése, mint egy nyomtatott könyvé, és terjedelmileg is messze meghaladja annak lehetőségeit,[6] egy olyan adottságot használ ki, amely közvetlenül a szövegkritika és szövegleszármazás problémáit érinti, ezáltal pedig a teljes irodalomtudományt is. A szöveg létmódját értelmezi újra, annak pluralitása mellett érvelve. A véletlengenerátor teszi ezt lehetővé. Röviden összefoglalva arról van szó, hogy „[a]zokban a – nem ritka – esetekben, amikor a filológus nem tudta eldönteni, melyik szövegleszármazási ágnak, melyik változatcsoportnak nyújtsa a pálmát, a programozott kritikai kiadásban véletlengenerátor – bonyolultabb esetekben pedig súlyozott véletlengenerátor – lép működésbe".[7] A kiadás különböző időpontokban történő megnyitásakor tehát a felhasználó hol egyik, hol másik szövegváltozattal találkozik. Horváth Iván az internetes kritikai kiadások legnagyobb előnyének e kombinatorikus jellegüket tartja, emlékeztetve a reneszánsz és barokk korban is szokásos kombinatorikus kiadványokra.[8] Ilyen értelemben egy 16. századi költő verseinek hálózati kiadása sokkal közelebb visz szövegeinek korabeli létmódjához, amikor is azok főképpen másolatokban, tehát szövegvariánsokban léteztek, terjedtek, a kritikai kiadás egyik alapvető célkitűzése pedig éppen ez: a szövegek eredeti, vagy azt leginkább megközelítő állapotának visszakeresése, hozzáférhetővé tevése. E törekvés a *Hálózati Balassi-kiadás* esetében egy másik szinten is érvényesül.

A reneszánsz költészet számszimbolika-kedvelése nyilvánvaló volt a Balassi-kutatók számára is, alapos oka volt ez annak, hogy a 3*33+1=100-as eszményítő kötetkompozíciós elképzelés szinte evidenciává vált a szakirodalomban. Horváth Iván saját korábbi nézeteit megcáfolva érvel a szerinte kézzelfogható, a források alapján nemrégen felismert, tényként kezelhető kompozíció mellett,[9] amelyik – bár nem a korábbi „eszményítő" rendezési elvek alapján – a *Caelia-ciklus* elejéről elveszett egy vagy két verset is beleszámolva éppen 99, illetve 100 költeményből álló kötetet alkot.

BARICZ ÁGNES

AJTAY-HORVÁTH MAGDA, **A szecesszió stílusjegyei a századforduló magyar és angol irodalmában.** Erdélyi Tudományos Füzetek 232. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Kolozsvár, 2001.

A századforduló stílusirányzatai közül a szecessziónak jutott sokáig a legmostohább sors, hiszen jó ideig elhanyagolták. Az utóbbi években megjelenő egyre több szecesszióval foglalkozó tudományos munka bizonyítja, hogy a szecesszió iránti érdeklődés fokozódik.

Ajtay-Horváth Magda munkája azon kevesek közé tartozik, ami a magyar szecessziós stílusjegyeket az angol irodalomban talált szecessziós stílusjegyekkel veti össze. A szerző bevallott célja a szecessziós stílusjegyek vizsgálata a 19. század második felében, valamint a századfordulón keletkezett angol és magyar irodalmi szövegekben. A vizsgált időszakból huszonegy magyar és nyolc angol író műveit, illetve azok stílussajátosságait elemzi. Alkalmazott módszere az összehasonlító stilisztika, melynek segítségével a hasonló, illetve az eltérő szövegsajátosságokra derít fényt.

A stilisztika interdiszciplináris volta miatt Ajtay vizsgálódása rendkívül sokrétű tájékozódást feltételez. Ajtay munkája eleget tesz a szaktudományi követeléseknek. Mindenekelőtt irodalomelméleti

---

[6] L. Horváth Iványnak a *Mindentudás Egyetemében* tartott előadását, amelynek hálózati változata megtalálható a http://www.origo.hu/mindentudasegyeteme/horvathivan/eloado/index.html cím alatt.

[7] Uo.

[8] Uo.

[9] Uo., illetve l. még *Az eszményítő Balassi-kiadások ellen.* In *Adattár 35.* 202.

és szövegelméleti szempontból közelíti meg az intertextualitást, amely mindennemű összevető, általánosító jellegű szövegvizsgálat alapját jelenti.

Ajtay egy időben korlátozott jelenség – a szecessziós stílussajátosságok bemutatására a leíró stilisztika kategóriáit használta fel.

Az összevetett, elemzett anyagot vizsgálva észrevehetjük, hogy a magyar példák száma jóval meghaladja az angolokét, aminek egyik oka talán az, hogy azok a művészek, akik a sajátosan angol szecesszió képviselői csupán kis csoportját alkotják a századvégi angol irodalomnak, s tevékenységük is időben meglehetősen korlátozott. Más viszont a helyzet a magyar irodalom terén: itt megállapítható, hogy a századforduló szinte valamennyi írójára, költőjére jellemző a szecessziós modernség. Eltérések csupán a minőségben, intenzitásban, a stílushatás egy-egy alkotói pályán belüli hatásának időtartamában érzékelhető.

Ajtay vizsgálódásának kiindulópontját az a hipotézis képezte, mely szerint a 19. század második fele Angliában és az Osztrák-Magyar Monarchiában is olyan hasonlóságokat mutat (néhány lényeges különbséggel), amely leképezve a stílus szintjén is megragadható.

Munkája elméleti, módszertani fejezettel kezdődik, majd azokat a tágabb társadalmi, gazdasági kontextusokat vizsgálja angol és magyar vonatkozásban, amelyek a szecessziós stílust és szemléletmódot létrehozták. A vizsgált stílus megértése szempontjából fontosnak tartott jelenségek bemutatásakor Ajtay Magda nem írt párhuzamos fejezeteket, amit a szerző azzal magyaráz, hogy az eljárást túlságosan mesterkéltnek érezte. Így aztán külön fejezetben foglalkozik az angol dekadencia elméleti írásaival, amit magyar vonatkozásban csak implicite tesz meg a szecesszió fogalmát felvázoló fejezetben.

A szecesszió fogalmának és elnevezéseinek tisztázása után a kérdés kutatástörténetével foglalkozik. A bemutatott korszak új tudományos elméleteinek és a nyugat-európai dekadens eszméknek az összefüggéseit vizsgálja a hatodik fejezet, amely tágabb kultúrtörténeti betekintést nyújt a századforduló világába.

A szemléletmódot és létértelmezést Ajtay egyik legfontosabb stílusalakító tényezőnek tartja. Ezért a szecessziós stílussajátosságokat a szemléletmódból vezeti le. Külön fejezetben mutatja be hogy hogyan értelmezi a szecessziós stílusban megszólaló vagy a szecessziós stílusban bemutatott ember önmagát és közvetlen környezetét.

A díszítettséget, a szecessziós stílus legfontosabb sajátosságát, az érzéki érzetek, a stilizáció, a természetélmény, az illúzió különböző fomái, a kultúrélmény és a groteszk témakörei szerint rendszerezve mutatja be. Elméleti feltételezéseit gazdag irodalmi anyaggal példázza, mely legtöbbször tágabb szövegkörnyezetében szerepel. (Gyakran egy metaforát vagy szinesztéziát azzal a mondattal vagy teljes bekezdéssel együtt idéz, amelyben előfordul).A szerző tudatában van annak, hogy a részek mindig csupán az egész összefüggésében nyernek funkciót és jelentést, s ez a stílusjelenségek esetében sincs másképp. Az idézett gazdag irodalmi példaanyag olvasmányossá teszi a dolgozatot, s így a szélesebb olvasóközönség számára is elérhetővé, érthetővé válik.

A dolgozat fontos elvi tartalmisága, melyet a szerző tanári munkájában is követni próbál, hogy tudniillik a legátfogóbb értelemben elmélet és gyakorlat, irodalomelmélet és nyelvelmélet, valamint a szinkrónia és diakrónia nézőpontjai között szerves az összefonódás, s az atomizáló vizsgálódások eredményei is csupán a globális összefüggések viszonyában értelmezhetők.

A Következtetések című fejezetben Ajtay-Horváth Magda az angol és magyar irodalmi szecesszió stílusban és tartalomban megragadható hasonlóságokat és különbözőségeket összegzi.

A magyar és az angol századfordulós szépirodalmi szövegekben a szecessziós stílust vizsgálva Ajtay megállapítja, hogy az egyes szövegeknél magasabb szintet képviselő szecessziós stílus supertextuális kohézióját mindenekelőtt a díszítettség jelenti. A díszítettség számos témakör szerint csoportosítva mutatható be, s alkotóelemei nemcsak a díszítettséget szemantikailag közvetítő elemek (jelzés, határozós szerkezetek), hanem szövegszerkesztési eljárások (stilizáció, indázás) is.Ajtay Magda dolgozata bizonyítja, hogy a díszítettség mindkét irodalomban kimutatható, de természetesen vannak eltérések is. Az angolban például Wilde-nál sokkal öncélúbb a szecessziós stílus, mint a magyarban például Justhnál, ahol a díszítettség funkcionálisabb. A természetleírások a magyar irodalomban sokkal szervesebben épülnek be egy cselekmény hátttereként vagy egy szereplő

érzelmeinek kivetüléseiként az egyes irodalmi művekbe. Az angol irodalomban a természet annyira művi, hogy sokszor nem érzünk szerves kapcsolatot a cselekmény és a táj megjelenítése között.Az érzéki érzetek halmozása, valamint a túlfütött erotika mindkét irodalomban jellemzi a stílust, talán azzal a különbséggel, hogy a szerelemábrázolásban az erotikum durvább megjelenítésére az angol irodalomban Ajtay több példát talált, mint a magyarban. A színhasználatra vonatkozóan Ajtay megállapítja, hogy az angol szecessziós szépirói stílus jóval harsányabb, mint a magyar. Az angol szecessziós szépirói stílust a fekete és a vörös, valamint az arany és az ezüst dominanciája miatt élénkség és csillogás jellemzi. A magyarban több a visszafogottabb szín: mindenekelőtt a fehér , a krém, a lila, a kék és a zöld.

A kontúrok elmosása, a köd és a fátyol motívuma, a minthákkal bevezetett hasonlító szerkezetű mellékmondatok szintén a stílus magyar változatát jellemzik elsősorban.

A hős önmagára való figyelése, befelé fordulása, a valóságos célok helyett az illúzió a magyar irodalomban nemcsak stilisztikai (díszítettség, érzetkultusz, nominális stílus), de műfaji következményekkel is jár. A líra és próza egymáshoz közeledése, a lirizált próza sajátosan magyar, azaz valószínűleg kelet-közép-európai jelenség Ajtay véleménye szerint. Az angol hős befele fordulása nem vezet el a próza lirizálásához, hanem létrehozza az esszéregény, művészregény és a példázat jellegű meseregény műfaját.

Dolgozatában Ajtay Magda rámutat arra is, hogy mindkét összehasonlított szecessziós irodalomban a tipológiai azonosságok néha interferálnak genetikus, konkrét érintkezésen alapuló hasonlóságokkal.A dolgozatnak azonban nem volt kitűzött célja az irodalmi kontaktusokon alapuló genetikus kölcsönhatások, egyeztetések és analógiák vizsgálata a szecessziós stílusjegyek szempontjából, így nem is foglalkozott ezzel a vetülettel, csupán rámutatott erre a lehetőségre, mint újabb lehetséges dolgozat-témára.

Az angol és magyar szecesszió vizsgálata során az olvasó számára az is világossá válik, hogy az azonosságok nem csak tipológiai egyezésekkel magyarázhatók, hanem érintkezésen alapuló, filológiailag kimutatható motívumok vándorlásának is tanúi vagyunk. Ezen a vonalon a szerző az angol-magyar kapcsolattörténeti kutatásokat is gazdagítja eredményeivel.

A századfordulóról, a szecesszióról írott, egyre inkább terebélyesedő szakirodalom újabb értékes munkával gazdagodott Ajtay-Horváth Magda dolgozata által.

DEMÉNY PIROSKA

PÉTER I. ZOLTÁN, **Ady Erdélyben**. Noran Kiadó. Budapest, 2003.

Péter I. Zoltán *Ady Erdélyben* című szép kiállítású, gazdag képanyaggal ellátott könyve összegező mű, mely a szerző lelkiismeretes adatközlései folytán hűségesen és hitelesen tárja elénk Ady itteni életének mozgalmas szakaszát. A könyv, bár tudományos jelleggel készült, hangulatos olvasmány. A kronologikusan felépített munka nyomon követi gyermekéveitől egész elhunyta bekövetkeztéig a költő lelki fejlődési vonalát. Adyt nemcsak költőként, de emberként is közel hozza hozzánk, akit nagyfokú humanizmusáért éppúgy csodálunk, mint ahogy sajnálunk apróbb, kis gyarlóságaiért. (Ezek az utóbbiak kinőve magukat később végzetessé válnak, élete vesztét okozzák.)

Melyek voltak ezek a szánalomkeltő gyengeségek? Ekkor keletkezett egyik igen jellemző könyvcímével jelölhetnénk meg: *Vér és arany*. Ady e kettő bűvöletében élt, ez lehetett a „Disznófejű nagyúrral" folytatott harc alapja is. Jellemző rá, hogy csak ebben a vonatkozásban említsük, hogy szerelmi levelezését Léda, de még Csinszka idejében is folytatta, mellettük másokkal is, ezeket a volt lírai emlékhordozókat barátainak nevezte – bár volt több kezdő élményt nyújtó is köztük –, kapcsolatait mind megtartotta. Dénes Zsófiát is barátjának nevezi, de a hozzá írt levelek hangvétele, tartalma nem különbözik például a feleségéhez írott leveleitől sem. Mindez azt mutatja, amit a könyv különben mesterien feltár, hogy Ady minden kapcsolatban – mondjuk „szerelemnek" – tulajdonképpen csak magát szerette, a stílus érzelmi dagályossága, mely sokat árt az érzések hitelességének,

valamennyi levelében fellelhető. Hogy a külső körülményekre is figyeljünk, a könyv érdeme sok más mellett az is, hogy felkutatja a költő elég gyakran váltogatott szállásheIyeit, és sorrendbe állítja őket.

A könyv nyomán mélyen belelátunk a költő lelkébe. Minden harc voltaképpen benne játszódik le. Például mikor a válást emlegeti, nem Csinszka ellen van személy szerint kifogása, hanem a házasság béklyót jelentő intézménye ellen. Útjában áll ugyanis az addigi zabolátlan, önmaga választott életének, és bilincseket rak rá. A könyv igazságot szolgáltat Csinszkának is. Robotos Imre *Az igazi Csinszka* című munkája az utóbbi időben eltorzította a róla rajzolt képet, s egyoldalúan mutatta be. Péter I. Zoltán józan realitással tárja fel az Ady–Csinszka-kapcsolatot. A féktelen életmódjához ragaszkodó, öregedő, beteg költő és a fiatal húsz-egynéhány éves feleség létigene között van az ütközés. Az ifjú feleséget meg lehet érteni, aki tulajdonképpen még nem is részesült az ifjúság természetes örömeiben, családi körülményeinek alakulása folytán kiesett mindenből, ami más vele egykorúnak örömet jelent – internátus, magányos otthoni, öreg családtagok társasága, teljes izoláltság egy sziklára épült magányos „várkastélyban" –, az örömet ő a nagy költő meghódításában látta, persze azt nem tudta, és nem is tudhatta, mit vállalt ezzel a maga által győzelemnek hitt, kierőszakolt házassággal. Megtett minden tőle telhetőt beteg férje gyámolításában, majd ápolásában, jó útra akarta téríteni, leszoktatni az ivásról, ami újabb harci területet jelent Ady számára, viszont az ő fiatalos életigénylése is harcban, lázadásban tör ki, kettőjük közti szinte állandó küzdelemben nyilvánul meg. Csinszka magának is keresi a kivezető utat azzal, hogy férjét a józanságra rászoktathassa, élni akar, élni szeretne köznapi értelemben vett boldogságban vele. Mivel ez Ady akaratgyengesége miatt lehetetlen, a feszültség kettőjük közt mindvégig megmarad. Nem a nagy szerelmi és szellemi fellángolások hiányoznak itt, hanem a mindennapi élet kiegyensúlyozottsága, békessége, nyugalma. Péter I. érdeme, hogy visszaállítja Csinszka méltó helyét az irodalomban.

Egy másik erénye a könyv írójának, hogy következetesen mindenben a hitelességre törekszik, amit mindenütt nyomon is követhetünk. Ítéletet sehol sem gyakorol. Adyt se ítéli meg, csupán bemutatja. Hogy a drog hatását keltő alkohol igénylése hogyan fejlődhetett ilyen nagy mérvűvé, ezt is láthatjuk a könyvből, végigviszi az ez irányú fejlődési vonalat kamaszkorától kezdődően haláláig. Adynak serkentőszer volt az alkohol, az alkotáshoz nélkülözhetetlen kellék. Nem is tudott sohasem lemondani róla.

A Lédával való viszony taglalása már nagy irodalmat teremtő téma, de egy új vonást mégis megérzünk benne itt a könyvben közölt anyagban, és ezt ki is emelném. A kezdeti nagy kölcsönös lángoláson túl, melynek őszinteségét senki sem vonja kétségbe, ennek is ugyanaz a lefolyása, főleg Ady részéről, mint a Csinszka-kapcsolaté, csak ez hosszabb ideig tart. Ennek is megvan a magyarázata: Ady Brüll Adélban ismerte meg a részéről is ösztönösen vágyott „úri világot" (emlékezzünk, milyen büszke volt régi kisnemesi őseire), benne találta meg a „nagy nőt", s a pénz nyújtotta életkellemességeket, melyeket Adélék biztosítottak számára. Velük és általuk fedezi fel a pénz hatalmát; nem véletlen, hogy „pénz-istennek" nevezi egyik ekkor írt versében. Másfelől e kapcsolat révén alakul ki benne önmaga tehetetlenségének felismerése, a pénz kínálta örömök víziója láttán. A nagyvilág, amit nem tud megvenni, de legalább csodálata folytán sokáig Léda mellett tartja, jóllehet Ady már elég régóta érzi e viszonynak a sivár voltát, mely Léda szeszélyessége folytán nem zavartalan. Léda mesterkedése, macskaszerű „megfogom, eleresztem" játékossága következtében Ady nehezen tud szabadulni, másfelől nem is mindig akar: visszahúzza az olykor-olykor kiszámíthatatlanul felcsapó szerelmi láng, de ugyanakkor az is felmerülhetett benne, hogy Lédával mindent elveszíthet, ami eddig olyan kellemessé tette életét. De később már ez se lehetett szempont, az *Elbocsátó, szép üzenet* kegyetlen nyíltsága vall arról, hogy szabadulni akar az aranyjáromból, és meg is szabadul.

Csinszka ezek után üdítőleg hathatott rá, másfelől hízelghetett a hiúságának a fiatal diáklány hódolata, rajongása, de megfogta leveleiből kiáradó feltűnő intelligenciája is. Új szín volt az életében Csinszka. Dicséretére legyen mondva, nehezen nyílt meg e kapcsolat előtt, amit a lány sürgetett és akart. A felelősség tehát életük elromlásáért nem egészen Adyn múlott.

Mi mindent lehet még kiolvasni Péter I. Zoltán könyvéből? A sok egyéb mellett Ady háború elleni tiltakozását is. Őszinte kétségbeesését a bekövetkező tragédiáért, amely szegény hazánkat sújtja egy háború elvesztése esetén. A haza területi megcsonkítását mintegy előre látta, váteszként a jövőbe

tekintett. De más érzelmi szál is járult bánatához: szívből sajnálta az életüket elvesztő leendő „hősöket", szobájába bezárkózva hangosan siratta valóságosan őket. Akkoriban Csucsán tartózkodott, a kastély tövében eldübörgő, frontra menő vonatok újabbnál újabb bánattal töltötték el, sajnálta és siratta az embert, aki meghal anélkül, hogy célt érne el vele. Így fonódott össze lelkében mélyen rejlő hazafisága, mely hazájára vonatkozott, valamint nemzetek feletti síkon az emberért felsíró költő őszinte fájdalma.

Péter I. Zoltán mély tartalommal megírt müve gazdag kiállítása mellett is meg kell állnunk: nemcsak képanyag, de sok versillusztráció is hangulatossá teszi a tudományos ismertetést, ugyanakkor természetesen a főmondanivaló elmélyítésére szolgál, sehol sem találunk öncélú közlést.

A szerző szorgalmára és lelkiismeretességére vall a közlemények részletes, aprólékos bemutatása, így teljes képet nyerünk Ady itt töltött ekkori korszakáról. Mindent összegezve Péter I. Zoltán *Ady Erdélyben* című könyve nagy nyeresége a tudományos irodalmunknak, reméljük, hogy még más hasonló is követi az erre hivatott, a múlt értékeit számon tartó szerző tollából.

F. DIÓSSZILÁGYI IBOLYA

Különnyomat a

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

XLVII. évfolyamának (2003) 1–2. számából

EXTRAS

EA

A ROMÁN AKADÉMIA KIADÓJA
EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

NYELV- ÉS IRODALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK
XLVII. évf. 2003. 1–2. szám

HÍREK

ZSENLYEI JÁNOS

(1936–2003)

Együtt gyászoljuk Zsemlyei Jánost: a családdal a nagyobb család, a munkatársak, az egyetemi kollégák köre, a volt és a jelenlegi tanítványok serege.

Nagykárolyban született. A Partiumban élete folyamán később is otthon érezte magát. Négy évtizedig volt közös a munkahelyünk, a Marianum, a Bölcsészkar változatlan épülete a folyamatosan változó tanszékkel, a mindig érkező és búcsúzó hallgatókkal. Halála napján még dolgozatot hoztak a tanár úrnak, még hátra voltak és a vizsgák. A tanár élete, az ember élete bizonyára soha nem lezárt történet. Csak valami, ami hirtelen és nagyon fájdalmasan megszakad. Az élet ideje az a pillanat – mondja Márai –, amikor az ember végzetesen teljesíti kötelességét, minden erejével azt a az isteni parancsot fejezi ki, amely élete tartalma. A tanár, amikor elmegy, már nem ballag, nem is búcsúzik: mi búcsúzunk Tőle döbbenten, akik még itt maradtunk.

Az Ő életének ez volt a tartalma: a családja, a tanári munkája és a kutató munkája, amely a magyar nyelvészet szinte egész területére kiterjedt, a tanszék mindennapi élete, amelyből mindig önzetlenül vette ki részét. De a tanár nevel is. A nyelvész tanár pedig úgy gondolja, hogy a nyelv növény, amely megfoganhat a szívben vagy az elmében, és bízik benne, hogy az ő szava is megfogan tanítványaiban. A szó számára különösen fontos volt: ez volt az a nyelvi építő elem, amely vizsgálatainak és előadásainak középpontjában állott: a magyar szó az erdélyi múltban és az erdélyi nyelvjárásokban, a vándorló szó a nyelvek kapcsolatában, a szó a nyelvi leírásban, a szavakból összeálló állandó szókapcsolatok és szövegek, a szó a különféle szótárakban.

Vizsgálta a szavakat, őrizte a szót és megtartotta a szavát. Hűséges volt, ápolta emberi kapcsolatait. Bárhova mentünk, tudta, kik ott az ismerősei, rokonai, és felkereste őket. Volt tanítványainkat is Ő tartotta meg legjobban emlékezetében, Ő követte leginkább sorsukat, életüket. Különösen azokét, akik szűkebb szülőföldjéről, a Partiumból jöttek.

Ültünk fiatalon, még fehér köpenyesen a tanszék korábbi nagy szobájában, délelőtt a tanári munkát végeztük, délután az éppen soron levő nagy tervmunkán dolgoztunk, és az éppen soron levő mindig olyan volt, hogy legalább 10–15 évig eltartott. És volt, amihez egy élet is kevésnek bizonyult. Fiatal tanárként Zsemlyei János is, mint szinte mindannyian, mindenből kivette részét: gyűjtötte a Székely Nyelvatlasz anyagát, aztán legközvetlenebb barátaival, Kósa Ferenccel és Vöő Istvánnal az erdélyi magyar fazekasság terminológiáját, a Kis-Szamos völgyében már egyedül szedte össze doktori dolgozatának adatait. Ezeket feldogozta és megjelentette önállóan is, de önzetlenül maga olvasztotta bele abba a nagyobb munkába, amelyen mi már dolgoztunk Márton Gyulával és Vöő Istvánnal.

Volt úgy is, hogy kettőnkből állt a terepmunkát végző, alkalmi kutatócsoport. Így gyűjtöttünk tájszavakat Márton Gyula meg nem valósult nagy szótári tervéhez. Nemrég utaztam át újra az aranyosszéki Sinfalván, ahol egy nyárelőn töltöttünk néhány napot valamikor a hatvanas évek végén. Vele ismertem meg hasonló úton a Gyergyói-medencét és Kászont. Ez volt az életünk. Legutóbb, április 10-én még együtt mehettünk, a közeli szomorú végkifejletről mit sem sejtve, Szatmárnémetibe, *A magyar nyelv napjai*nak ottani ünnepségére. Ott még előadást tartott, tarthatott Dsida Jenő nyelvművelő munkásságáról. Szívesen vette az ilyen felkéréseket. Az is szakmai alázatának jele hogy jó érzékkel írt nyelvi kérdésekről a nagyközönségnek.

Türelmes volt és jóságosan szelíd, és ezt mi nem viszonozhattuk mindig maradéktalanul. A türelem az, amit a legnehezebb megtanulni, pedig az alkotáshoz – a kicsihez és a nagyhoz –, az élethez magához paradox módon türelem kell. Egyetlen mentségünk, hogy az idő mindig sürget, aztán végképp kienged, elenged a végtelenbe.

Kitartó volt, végezte a kis és nagy munkát, ritkán történt meg, hogy valamilyen felkérést elutasított volna. Így az elsők között fogadta el Szabó T. Attila professzornak azt a megtisztelő felkérését is, hogy munkatársa legyen az *Erdélyi magyar szótörténeti tár*nak. Ennek is már több mint három évtizede. És ott vannak beépítve életének, szellemi munkájának részecskéi a mű piramisába. Nagyon bízott benne, bíztunk benne, hogy a munka haladtával, most már annak egyik vezetőjeként, megérheti a befejezés örömét. Szomorú, hogy ahány megjelent kötet, megannyi diadal és megannyi gyász.

Az erdélyi Panteon lassan megtelik nyelvészekkel, kis munkaközösségünk hajdani tagjai is sorra ide tértek örök nyugovóra. Itt pihennek szótári terveikkel és megvalósult szótári műveikkel, elméleteikkel és álmaikkal a régiek közül Gyarmathi, Brassai és a hozzánk nagyon közeliek: Szabó T. Attila, Márton Gyula, Gálffy Mózes, Balogh Dezső, Nagy Jenő és Vámszer Márta. Külön csoport és nem is kis csoport a *Szótörténeti tár* túlvilági munkaközössége.

Az itt pihenőkhöz csatlakozik most Zsemlyei János.

A hirtelen támadt űrt nehéz, bizonyára nem is lehet vigasztalással, részvéttel pótolni. Pedig csak ennyi maradt, az erőtlen szavak, és az emlék, amely sokakban él. Megmaradnak az élet szellemi vívódásaiként lecsapódott nyomtatott szavak és szövegek: a szakmai hagyaték. És a folytatás örök kötelessége.

Munkáiból a legfontosabbak cím szerint is idézve:

A Kis-Szamos vidéki magyar tájszólás román kölcsönszavai. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1979; *Leíró magyar szójelentéstani gyakorlatok* Kolozsvár, 1979; *Mai magyar nyelv. Jelentéstan.* Kolozsvár, 1984; *A mai magyar nyelv szókészlete és szótárai.* Erdélyi Tankönyvtanács, Kolozsvár, 1996.

Munkatársa volt az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 10 kötetének (II–XI.), a Márton–Péntek–Vöő által kiadott *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai* című munkának (1977), valamint a nyomtatásban meg nem jelent *A magyar nyelv feudalizmuskori román kölcsönszavai* című szintézisnek.

Tagja volt a Finnugor Társaságnak (1988) és a Magyar Tudományos Akadémia köztestületének (2000).

PÉNTEK JÁNOS

Imprimat la:
Tipografia S.C. DOROTEA Prodcom S.R.L.